

Віктор Заболотний, Олександр Заболотний
Ольга Слоньовська, Іванна Ярмульська

Українська література

5
клас

УДК 812.161.209(075.3)
3-12

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 8 лютого 2022 р. № 140)

Заболотний В. В.

3-12 Українська література : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти / В. В. Заболотний, О. В. Заболотний, О. В. Слоньовська, І. В. Ярмульська. – Київ : Літера ЛТД, 2022. – 208 с.

ISBN 978-966-945-353-2

УДК 812.161.209(075.3)

Відповідно до Модельної навчальної програми «Українська література. 5–6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Архипова В. П., Січкар С. І., Шило С. Б.)

За загальною редакцією
Слоньовської О. В., канд. пед. наук, доцента

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Диференційовані завдання

Робота в парах

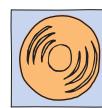
Робота в групах

Мистецька хвилинка

Віртуальна екскурсія; робота з електронним додатком та пошук у мережі «Інтернет».
(Завдання такого типу учні можуть виконувати як у дома, так і в навчальному закладі.)

Електронний додаток:
<https://ukrlit-5k-nus.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-353-2

© Заболотний В. В., Заболотний О. В.,
Слоньовська О. В., Ярмульська І. В., 2022
© «Літера ЛТД», 2022

Дорогі п'ятирічні! Дорогі п'ятирічниці!

Ось уже й позаду початкові класи. Ви виросли, змужніли, стали молодшими підлітками. Ви вмієте спілкуватися, робити висновки, бо прочитали чудові книжки, переглянули чимало художніх фільмів і мультфільмів, відрізняєте хороші вчинки від поганих.

Сьогодні ви вчитесь бути чесними, сміливими, добрими. Ці якості допоможуть вам прославити Україну.

Українська література як навчальний предмет покликана розвивати вашу уяву, знайомити з найкращими художніми творами. На уроці ми будемо співпрацювати. Тому ваші думки, ваша активність на уроках і самостійна робота дуже важливі. А ще вам знадобляться кмітливість і вміння порівнювати описане в художніх текстах із реальним життям.

Ми не забули, як це – бути у вашому віці, захоплюватися літературними героями, переживати з ними та знаходити власні відповіді на непрості життєві питання. Тому запропонуємо такі види літературної роботи, які допоможуть вам, як детективам, розшифрувати знаки, залишені письменниками / письменницями. Будуть завдання для роботи в невеликих групах, віртуальні екскурсії. Ви поглянете на людей і їхні вчинки з різних боків. А ще – відчуєте на смак українське слово.

ЯКБИ ЗНИКЛИ ВСІ КНИЖКИ?

Уявіть, що несподівано зникли всі книжки: паперові й електронні, наукові й художні, а ми раптом розучилися читати.

Чого можна чекати в найближчому часі? Занепаде культура, зупиниться прогрес, а ми не зможемо розвиватися. Бо в нашому житті книжка – це друг і співбесідник, розвага і вчитель, причина для роздумів і нові світи для подорожей.

Людина з книжкою в руках –
це портрет і сьогодення,
і майбутнього. Читаймо
книжки! Вони потрібні
допитливим і розумним,
як повітря!

НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

- ◆ Доберіть ілюстрацію до назви мультфільму. Які із цих мультфільмів ви знаєте?

A «Микита Кожум'яка»

B «Пінгвіни Мадагаскар»

V «Козаки. Футбол»

Г «Губка Боб Квадратні Штани»

- ◆ Уявіть, що на сторінках художнього твору зустрілися персонажі з двох наведених мультфільмів (на вибір). Складіть і розіграйте можливий діалог між цими персонажами (6–10 реплік).
- ◆ Які мультфільми ви переглядали останнім часом? Назвіть головних персонажів. Чим вас вразили ці твори?
- ◆ Чи знаєте ви, як створюють мультфільми? Ви згодні з тим, що це – творчість?
- ◆ Чому, на вашу думку, мультфільми є творами мистецтва?

ВИДИ МИСТЕЦТВА

Здатність не просто працювати, а творити – одна з основних рис людини. Творча праця суттєво відрізняється від звичайної роботи для забезпечення себе житлом, продуктами, одягом. Творчу працю ще називають майстерністю, мистецтвом.

Мистецтво – це художня неповторна дійсність, створена митцем. Це додатковий шар реальності, організований за законами краси, у якому людині надано більше свободи для відображення бажаного світу.

Зараз є дуже багато видів мистецтва. Деякі процвітали ще в давні часи: архітектура, хореографія (мистецтво танцю), скульптура, музика, театр, література. Інші види виникли порівняно недавно: у 18–19 століттях –

оперне мистецтво, пантоміма, графіка, балет; у 20 столітті – мистецтво художньої фотографії, кіно, телебачення.

Розгляньте зразки **сучасного мистецтва**. Поясніть, у чому особливість створення кожної роботи. Що нового принесли сучасні технології в мистецтво?

Чемпіонат із ліплення піщаних скульптур у Канаді

Джейк Айкман. «Українське Чорне море» (2017). Мурал у м. Києві

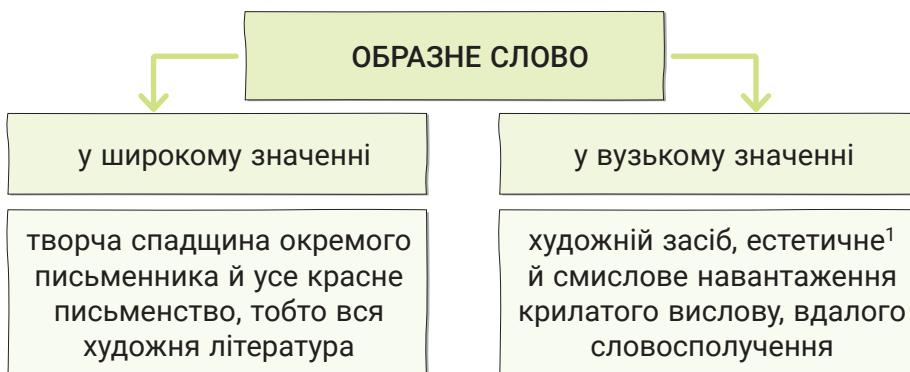

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ТА ОБРАЗНЕ СЛОВО

Слово – мовна одиниця, яка за допомогою звуків виражає поняття, предмет або явище світу.

Образне слово малює в уяві читачів і читачок художні картини, які викликають гаму почуттів, переживань, асоціацій. І тоді за ледь вловлюваною подібністю до нашого життя ми легше сприймаємо й засвоюємо нові знання, збагачуємося враженнями, запам'ятовуємо прочитане надовго.

Художню літературу справедливо вважають **мистецтвом слова**, бо вона, вміло використовуючи образне слово, торкається сфери людських почуттів, доносить думки чи ідеї емоційно.

¹ Естетичний – пов’язаний зі створенням і сприйняттям прекрасного в мистецтві та житті.

Художня література – джерело нашої культури. Вона вчить пізнавати й розуміти красу в усіх проявах. А ще дає нам змогу побувати на Північному полюсі чи на екваторі, без жодних транспортних засобів переміститися в часи давнинулі й майбутні. Для цього досить розгорнути книжку й разом з героями твору opinитися там.

МІРКУЄМО

- Що таке мистецтво? Чому людей дивують шедеври геніїв?
- Які види мистецтва вважають найдавнішими, а які виникли століття тому?
- Об’єднайтеся в групи й доповніть асоціативне ґроно до поняття «Види мистецтва». (Як створити асоціативне ґроно, пояснено в електронному додатку за QR-кодом на с. 2). Розкажіть у класі про результати роботи своєї групи.
- Чому саме художня література – особливий вид мистецтва?
- Що таке образне слово? Знайдіть на карті світу американський штат Аляска. Є ще й такі образні назви цієї території: Остання межа та Земля північного сонця. Спробуйте пояснити доцільність цих образних назв.
- Чому головний інструмент літератури – образне слово?
- Як читання художньої літератури допомагає говорити правильно і красиво?

ЦІКАВО ЗНАТИ

За останні роки форма відеоігор змінилася. Над їх створенням працюють спеціалісти і спеціалістки з малювання, дизайну, програмування, музичного, сценарного та акторського мистецтва й навіть із фізики. Новітні технології підвищили якість графіки з підтримкою віртуальної реальності. Щороку виходить кілька тисяч нових ігор.

У 2011 році уряд США визнав відеоігри видом мистецтва. Однак в інших країнах світу ще вагаються. Як на вашу думку, відеоігри – це мистецтво?

А ось надмірне захоплення відеоіграми шкодить здоров’ю. У людини можуть виникнути ігрова залежність, дратівливість, головний біль тощо. Тому дослідники радять відводити для таких розваг не більше однієї години на день.

ПОЧАТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Український дитячий письменник Анатолій Костецький писав:

– Ви гадаєте, що машини часу не існує? Переконані, що вічний двигун винайти неможливо? От і помилилися! Вони існують і винайдені багато-багато століть тому, бо це – народні казки та легенди!.. Кожна народна казка чи легенда – це своєрідний «механізм», який зв'язує-єднає нас усіх із нашим минулим, і водночас є своєрідним пророцтвом.

◀ Фото із сайту www.ukrinform.ua

- ◆ Як ви думаєте, чому А. Костецький порівнює казки й легенди з машиною часу?
- ◆ Якщо припустити, що у Всесвіті, поза межами Землі, існує цивілізація, відмінна від нашої, то якою ви собі її уявляєте?
- ◆ Як сьогодні втілюється в життя те, про що могли тільки фантазувати ваші прабабусі й прадідусі?
- ◆ Яким ви уявляєте транспорт майбутнього? Чи користуватимуться люди через 100 років смартфонами? Чи потрібен буде інтернет-зв'язок?
- ◆ Чи з'явиться колись справжня машина часу? А можливо, її вже створили?

Наші далекі предки теж уявляли, фантазували, намагалися піznати таємниці світу... Цікаво, як у них це виходило?

Словесна творчість існувала ще в прадавні часи. Вона виникла на основі первісних вірувань. Коли ще не розвивалася наука, не було ні книжок, ні інтернету, люди почали замислюватися, чому існує день і ніч, хороша й погана погода, чому змінюються пори року, як виникають буря, злива, грім, ожеледь, сніг, хто керує світом і як з'явилось усе живе.

▶ Первісне мистецтво. Наскельний живопис

Згодом виникла необхідність пояснити будову Всесвіту, розповісти молодшому поколінню про минуле племені, про подвиги, перемоги й поразки. Так зароджувалися міфи, легенди, перекази, казки. Ці твори і стали початком **словесного мистецтва**.

Оскільки писемності тоді ще не було, то від покоління до покоління твори словесного мистецтва передавали в усній формі, з уст в уста. Звідси й назва – **усна народна творчість**.

Авторами творів були талановиті люди. Хтось під впливом сильних почуттів створював, наприклад, пісню. Її запам'ятовували, співали іншим. Якщо пісня припадала до душі, то її підхоплювали й вона ставала надбанням народу. Окремі рядки чи слова твору могли змінити, доповнити, удосконалити. Так виникали варіанти тієї самої пісні. Про справжніх автора / авторку із часом забували, але сама пісня переходила з роду до роду.

Українська усна народна творчість – дуже давня. Багато творів пройшли дорогою століть, проте й досі зачаровують, як коштовні самоцвіти.

МІФИ ТА ЛЕГЕНДИ

Людську уяву особливо хвилюють таємниці. А їх більше, ніж самих людей. Із чого складається Всесвіт? Як з'явилися люди? Чому йде дощ? На ці та інші запитання наші пращури намагалися дати відповіді в **міфах**.

У міфах, як і в казках, предмети та явища природи можуть мислити й розмовляти, їх наділено властивостями людей. Але якщо казку наші предки сприймали як результат людської фантазії, то до міфів ставились як до реального, імовірного. Вони вважали, що рослини й тварини спілкуються між собою, причому одні допомагають людям, а інші – шкодять.

Міфи виникли через відчуття людиною своєї беззахисності перед стихійними силами природи. Найдавніші міфологічні зразки донесли до нас імена богів, яким поклонялися праукраїнці:

Сварог (бог вогню),
Даждьбог (бог світла, Сонця),
Дана (покровителька води і річок),
Стрибог (бог вітрів),

▲ Золота чеканка «Олень» (6 століття до н. е.). Зразок зооморфного мистецтва. Звіриний стиль

Перун (бог блискавки і грому),
Велес (покровитель тварин),
Ярило (покровитель сили весняного Сонця),
Берегиня (хранителька людського роду) тощо.

Первісна людина вірила також у добрих і лихих чарівних істот (земних духів): русалок, мавок, лісовиків, водяників, домовиків, відьом.

У легендах здебільшого йдеться про походження народу, міста чи села, про важливі історичні події та улюблених народних геройів. Найпопулярніші легенди розповідають про Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Олексу Довбуша, Устима Кармелюка, Семена Палія. Цих персонажів наділено богатирською силою, хоробрістю, відвагою. Наприклад, Олекса Довбуш, за легендою, у шестиричному віці звільнив із плоту теля, а Устим Кармелюк умів ставати невидимим, щоб утекти з в'язниці.

Наші предки вірили в те, що всі події, розказані в легендах, відбувалися насправді. У народних легендах можуть бути фантастичні, казкові елементи. Але оповідач легенди не може довільно поводитися з фактами, переставляти події в часі, вигадувати географічні назви або імена геройів. Цим легенда і відрізняється від казки.

Народні міфи та легенди – неоцінений скарб нашої національної культури. На їхній основі письменники та письменниці написали чимало цікавих історичних і пригодницьких книжок.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Міф (від грецького «переказ», «вигадка») – це розповідь, яка передає уявлення наших далікіх предків про походження Всесвіту, його будову, явища природи, про богів і духів, різних фантастичних істот.

Легенда – це розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або окремих людей.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Що таке міф?
2. Що таке легенда? Назвіть геройів найвідоміших легенд.

АНАЛІЗУЄМО

3. Поясніть, чим легенда відрізняється від міфу.
4. Чим легенда подібна до казки, а чим різничається від неї?
5. Яких міфологічних богів витворили своєю уявою праукраїнці? Що спонукало створити їх саме такими?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

6. Пригадайте легенду про походження назви вашого міста (села), річки чи озера, які є у вашій місцевості. Перекажіть її усно. Чи вся інформація, на вашу думку, у цій легенді є правдивою?

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

МІФ

Колись дуже давно, а де саме – не відомо, та сталася велика посуха. І така, що не тільки в річках та озерах, а й у колодязях повисихала геть-чисто вся вода, і люди від спраги почали хворіти та вмирати.

У краю, де трапилася посуха, жила вдова, у тієї вдови була єдина дочка. Удова без води захворіла, і донька, щоб урятувати маму, узяла глечика й пішла шукати воду. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то знайшла. Набрала води в глечик і понесла додому.

Дорогою дівчина зустріла чоловіка, який помирає без води; дала йому напитись і тим урятувала його від смерті. Далі вона зустріла другого, такого самого; потім – третього, четвертого й, нарешті, сьомого. Усім давала пити й рятувала від смерті. Води залишилось у глечику тільки на самому дні.

Ішла дівчина, ішла й біля шляху сіла відпочити, а глечик поставила коло себе на землі. Тим часом де й узявся собака. Мабуть, теж хотів напитись і зачепив глечика. Коли глечик перекинувся, то з нього вилетіло сім великих зірок і восьма – маленька, та й поставали вони на небі.

Ото ті зірки і є Віз, або душі людей, яким дівчина давала напитися, а восьма, маленька, – то душа собаки, що перекинув глечика. Бог на те їх і поставив у небі, щоб усі люди бачили, яка щира була дівчина, і за її щирість Бог послав тій крайні дощ (*За С. Плачиндою*).

▲ Сузір'я Віз

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Чому дівчина пішла шукати воду?
2. Скільки і яких зірок вилетіло з глечика, коли він перекинувся? Чому саме така кількість?

АНАЛІЗУЄМО

3. Які вчинки дівчини вам імпонують? Чому саме?
4. Доведіть, що тяжкі випробування для багатьох людей завершилися щасливо.
5. Як у тексті пояснено появу на небі сузір'я Віз?
6. Яка подія у творі є фантастичною? Знайдіть у тексті та зчитайте відповідний уривок.

МІРКУСМО

7. З якою метою у творі, крім людей, змальовано ще й собаку?
8. За яку рису характеру дівчини Бог послав дощ? Що символізує дощ у цьому творі?
9. Чого нас навчає цей твір?

ЦІКАВО ЗНАТИ

До зірок українці завжди ставилися з великою пошаною, називали їх божими оченьками, божими бджілками. Наші далекі пращури вважали, що небо – то океан або річка, яким мандрує ясне Сонце. У колядках і народних піснях Сонце, Місяць, зорі уявляються однією родиною, де Сонце – жінка, Місяць – чоловік, зорі – їхні діти. В українців існує навіть богиня Зоря – молода панна, що приносить росу.

Особлива роль в українському світогляді належить і «великому сімейству» зірок – Чумацькому Шляху. Наприклад, випікаючи весільний коровай, усе ще примовляють: «Хороший коровай убгали, в середину місяць клали, а довкола – зіроньками з райськими пташечками».

БЕРЕГИНЯ

МІФ

(Скорочено)

Ішли й ішли люди до Сварога та Берегині з ранку й до вечора: подивитися на хату, на піч та жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься й схоже на Сонце. І нічого не таїв од людей Сварог, усе показував і пригощав хлібом. Їли вони той хліб і казали: «Хочемо й ми піч мати та хліб пекти».

І казав їм Сварог: «Спочатку хати будуйте, виходьте з печер та землянок. Годі скніти в темряві та холоді. Час жити у світлій хаті...».

Тоді промовляла до людей Берегиня:

«Ось годі вам, люди, ходити в диких шкурах. Треба ткати біле м'яке полотно та ходити в білому одязі, як личить дітям Білобога. Я навчу вас, люди, як з конопель куделю робити, як нитку сукати, полотно ткати, як його вибілювати та вишивати».

Люди слухали й раділи. Та надходила ніч, і страх виповзав на Землю з усіх шпарин. Бо починала Земля трястись і гойдатися. То лютував Чорнобог. Він шаленів, метався у своєму похмурому Підземному Царстві, несамовито гупав усім тулубом своїм у Землю, намагаючись її розвалити чи перевернути. Та – дарма.

Тоді гrimів його трубний¹ голос:

«Он Сварог уже навчає людей хати білі ставити, печі мурувати... А Берегиня хоче вдягати людей у біле полотно, аби відлякувати моє чорне військо, що боїться всього світлого. Тож мушу як найскоріше знищити і Сварога, і Берегиню, і творіння їхнє...».

¹ Трубний –
дуже голосний,
як звук трубы.

Здригнулась і загупотіла Земля, коли по ній важко полізли чорні ящери. Вони нестримно – тупою панцирною лавою – сунули на білу хату Сварога й Берегині.

І вихопилися назустріч потворам хоробрі Сварожичі, але їхні двогострі мечі відскакували від зроговілого панцира ящерів, тому сини Сварога мусили відступити геть. Не зміг зупинити Чорнобогове військо і бог Сварог – він кидав у плазунів палаючі смолоскипи, проте їхній панцир не горів і не пікся.

▲ Олег Шупляк. Берегиня (2016)

І коли загрозливо наблизились ящери й мали ось-ось розчавити першу на Землі хатину, з неї вийшла Берегиня. Уся в яскраво-білому вбранні, з червоними, вишитими на білому полотні «стрілами Перуна» та «соколами». Богиня здійняла догори руки –... чорне військо враз зупинилося, ніби заворожене білою красою.

Тоді Берегиня сміливо рушила з піднятими руками на ящерів, і вони стали понуро відповзати...

Загнала Берегиня чорних ящерів у річку Рось. І закищила вода від них, і почорніла, і загнила вмить. І сморід дійшов до Вирію, і в гніві великому Білобог – творець Росі – змахнув чарівною рукою своєю – і тої самої миті панцирні потвори перетворилися на скелі, що обрамили береги цієї річки.

І Краса засяяла довкруж, і Берегиня стала богинею Краси та захисницею її. І пішла по Землі слава про Берегиню як захисницю Білої Хати. І стали люди її віншувати й молитись їй, захисниці дому людського від чорних сил (За С. Плачиндою).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Берегіння в дохристиянських віруваннях – головна богиня життя, добра й захисту людини від усякого зла, покровителька врожаїв; захисниця оселі, малих дітей від лиха, хвороб, смерті. Її зображували на білих рушниках (оберегах), які вивішували на вікнах, дверях і які мали захищати людину від чорних сил.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Як Берегиня зупинила ящерів і не дала їм зруйнувати своє родинне гніздо – Білу Хату?

- 2.** Як саме, за народним міфом, утворилися скелі на берегах мальовничої річки Рось?
- 3.** Випишіть у зошит імена героїв міфу «Берегиня» у дві колонки: 1) ті, які належать до світу добра; 2) ті, які належать до світу зла.

АНАЛІЗЄМО

- 4.** Від якого дієслова утворилось ім'я міфологічної богині Берегині?
- 5.** Чого навчала людей Берегиня? Знайдіть відповідні рядки й зачитайте. Чому люди слухали її слова й раділи?
- 6.** Який момент у міфі «Берегиня» найбільш напружений? Поясніть свою відповідь.

▲ Зображення Берегині на вишиваному рушнику

МІРКУЄМО

- 7.** Чому Чорнобог розлютився на безкорисливих помічників людей і хотів знищити Сварога й Берегиню?
- 8.** Червоні «стріли Перуна», «соколи», які, за міфом, були вишиті на одязі Берегині, й досі можна побачити на вишиваних рушниках, сорочках, скатертинах. Про що це свідчить?

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ

ЛЕГЕНДА

Давно, дуже давно жив самітний пес. Надокучило йому самому блукати в лісі, і він вирішив знайти собі друга-товариша, з котрим би жив. Але хотів, аби цей товариш був найсильнішим з усіх тварин. Лісові звірята радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:

– Вовче, брате, живімо разом.

Вовк відповів:

– Чом би й ні!

Почали жити разом. Раз, як ночували в лісі, почув пес якийсь шелест і почав трястися-боятися. Збудив вовка, а той йому каже:

– Будь тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Здогадався тоді пес, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

– Ведмедю, братику, живімо разом!

– Коли разом, то разом, – відповів ведмідь.

Минула коротка доба. Одного разу зранку почув пес якийсь шелест і злякався. Пробудився ведмідь та й сказав:

– Ховаймося в корч, бо ще надійде лев та роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильніший. Залишив ведмедя й пішов до двору короля лева.

— Леве, леве, королю звірів, живімо разом!

— Хіба що за слугу прийму тебе, — відповів лев.

Пес зостався з ним. Одного разу ввечері пес злякався й почав вити та гавкати. Вібіг лев зі своїх царських палат і каже йому:

— Мовчи, бо ще надійде людина й застрелить нас обох!

Пес замовк, але здогадався, що людина має бути сильніша, коли її лев боїться. Пішов пес до людини й пристав на службу до неї. Від того часу й живе пес із людиною (За С. Плачиндою).

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розгляньте уважно ілюстрацію («хмару слів») на цій сторінці. Виберіть назви тварин, що згадані в легенді «Чому пес живе коло людини».
2. Розташуйте в правильній послідовності істот, з якими пес хотів дружити.

Лев

Вовк

Людина

Ведмідь

3. Перекажіть легенду «Чому пес живе коло людини» від імені пса. Розпочати можна такими словами: «Колись ніхто не хотів мене захистити...».

АНАЛІЗУЄМО

4. Чи безкорисливо пес намагався знайти собі приятеля? А за якими критеріями вибираєте приятеля ви?
5. Висловіть своє ставлення до головного героя цієї легенди. Що в характері пса вам подобається, а що – ні?
6. Які фантастичні елементи притаманні легенді «Чому пес живе коло людини»? Як ви сприймаєте той факт, що звірі розмовляють, мислять, роблять власний вибір?

МІРКУЄМО

7. Чому пса влаштовувала роль слуги в могутнього лева, але не влаштовувало те, що цар звірів виявився боягузом?
8. Про що свідчить той факт, що пес залишився жити з людиною? Як про це сказано в тексті?
9. У легенді йдеться про те, що людина сильніша від лева. А чим вона сильніша: фізичною силою чи чимось іншим? Відповідь поясніть.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

10. Легенда пояснює, чому пес живе коло людини. Але у творі не сказано, за що людина цінує собак. Придумайте короткий фанфік (5–7 речень) як логічне продовження народної легенди про те, для чого людина приручила собаку. Пояснення, як написати фанфік, і його зразок можна знайти в електронному додатку за QR-кодом на с. 2.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В українському фольклорі багато прислів'їв і приказок про собак.

- ▶ Вивченого пса нічим не підкупиш.
- ▶ І собака на того не гавкає, чий хліб єсть.
- ▶ І собака чує, хто його годує.
- ▶ Кожний пес перед своїм порогом сміливий.
- ▶ Не клади псові пальця в зуби, бо вкусить.
- ▶ Пес тримається людини, а кіт – хати.
- ▶ Собака від хліба не втече.

■ А які ще прислів'я та приказки про собак ви знаєте?

НЕОПАЛИМА КУПИНА

ЛЕГЕНДА

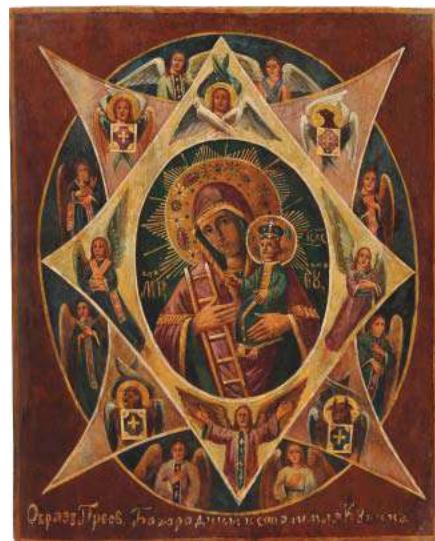
Було це дуже давно. Два королі – польський та угорський – об’єднали свої війська й підступили до стін славного міста Дорогобужа. Захисникам града передали листа. Пропонували без битви відчинити міські брами, вийти в поле без зброї і здатися в полон. За це королі обіцяли всім зберегти життя. В іншому разі – місто буде спалено й на ласку переможців сподіватися нічого.

Коли минув відведений час на роздуми, із Дорогобужа вийшов посланець. Воїни зустріли його й провели на узвищя, де на золочених стільчиках сиділи королі.

– Я приніс відповідь на ваш лист, – сказав посланець і передав угорському та польському владарям бадилину з листям, подібним до ясенового, з блідо-рожевим сувіттям на верхівці.

– Як?! – здивувалися владарі. – Оце й усе?

Посланець поклонився:

▲ Ікона Божої Матері «Неопалима Купина» (середина 19 ст.)

— Мені старійшини доручили передати тільки це. А ще веліли сказати, якщо вам цього зілля замало, то ось довкола вас на пагорбі його цвіте скільки завгодно.

Зібрали королі своїх радників і наймудріших мужів. Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом. Коли знайшовся один:

— Я знаю це зілля. Воно горить і не згоряє.

Він узяв із багаття гілку, що палала, і підніс її до квітучого куща. У ту ж мить увесь кущ спалахнув голубувато-зеленкуватим полум'ям. Та ще через мить полум'я згасло. І всі побачили, що кущ стоїть неушкоджений — так само рожевоквітний, усміхнений.

І всі зрозуміли, що сáме відповіли захисники Дорогобужа на ультиматум¹.

І мовив угорський король польському:

— Ми ніколи не завоюємо цієї країни. Тому я повертаю своїх воїнів додому. І тобі раджу зробити те саме.

Давно це було...

Відтоді сотні разів вороги хотіли завойовувати наш край, але кожного разу залишалися з облизнем. А край зеленіє під синім небом та ясним сонцем. І щоліта тут рожево квітують кущі неопалимого зелá, утверджуючи незнищеність української землі та її народу.

Неопалима купина. Так називають це зелó. Здавна так називають (За Є. Шморгуном).

¹ Ультиматум — категорична вимога, яку супроводжує погроза.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Чужоземним володарям посланець передав

А гроши	В бадиlinу
Б грамоту	Г шаблю
2. Коли полум'я згасло, усі побачили, що

А від куща залишився попіл	В на кущі з'явилися нові квітки
Б кущ зник із пагорба	Г кущ залишився неушкоджений

АНАЛІЗУЄМО

3. Що пропонували чужинці захисникам міста? Яку відповідь отримали від містян?
4. Що змусило ворогів відступити від міста без бою?
5. Який учинок угорського короля свідчить про те, що він — розважлива людина? На підставі чого він сказав такі слова: «Ми ніколи не завоюємо цієї країни»?

МІРКУЄМО

6. Назва якої легендарної рослини зашифрована в ребусі? Що вона символізує?

7. Яку основну думку передано в легенді «Неопалима купина»?
8. Чому український народ неможливо знищити?
9. Ікона Божої Матері із Сином на руках має назву «Неопалима Купина». Як ви думаєте, від чого ця ікона захищає?

ЦІКАВО ЗНАТИ

▲ Ясенець білий

Неопалимою купиною в народі називають ясене́ць. Ясенці – дуже гарні рослини, 50–120 см заввишки. Мають привабливі білі або рожеві квіти з п'яти пелюсток. Поширені на всій території України, крім високогір'я Карпат. Натрапивши на ясенець у природі, будьте обережні. Речовини, які він виділяє, можуть викликати ураження шкіри, отруєння організму. Крім того, це рідкісна рослина, що має лікувальні властивості. Її занесено до Червоної книги України.

СИЛА РІДНОЇ ЗЕМЛІ

ЛЕГЕНДА (Скорочено)

Батьки маленької Соломії Крушельницької понад рік мешкали в передгір'ї Карпат, у селі Тисове коло Болехова. Одного літа там спалахнула пошестъ¹ холери. Люди мерли сім'ями, пустіли хати, сумно вили собаки. Палили люди вогні, якими очищали зле повітря. Проте все одно невидимо занеслася пошестъ у хату Крушельницьких. Маленька п'ятирічна Соломія захворіла.

– Що нам діяти? – голосила в розпуці мати й просила свого чоловіка. – Піди-но до старенької Марини, що живе під лісом, може, вона дастъ пораду.

Застав Амвросій Марину, а вона сказала:

– Отак просто йдіть дорогою із села на південь. Лісом, лісом, аж побачите хату лісника, а потім підете направо до високого дуба й знайдете під скалою чисте джерело. Та вода є цілюща.

Сів Амвросій на коня і поїхав у гори, але джерела не знаходив. Уже збирається ні з чим повернутися додому, аж побачив у лісі оленя. Майнула думка: олень іде до води, до лісового джерела! Дуже втомлений довгим блуканням у лісі, Амвросій припав до води – і наче свіжі сили ввійшли в його ество. Тут і зозуля закувала.

– Зозуленко, пташечко! Закуй моїй Соломійці на щастя-долю.

¹ Пóшестъ – масове захворювання, епідемія.

▲ Соломія
Крушельницька

– Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку! – полинуло лісом.
– Буде жити моя Соломійка, бо так весело й багато років їй зозуля накувала, – зрадів батько дівчинки.

Привіз Крушельницький цілющу водицю додому. Підняв ослаблену Соломійку й напоїв, потім іще й іще, другий, десятий раз, бо казала стара Марина пiti багато й часто. Окріпла Соломійка від тієї води, перемогла жахливу хворобу.

Дивовижну силу проявила вода з карпатського джерела для Соломії. Розповідали в селі, що то рідна земля-матінка передала дівчині свою силу, стан стрункий, красу й чарівний голос. Зразу після одужання Соломія дивувала батьків своїм милим голосочком, що чистий був, як те карпатське джерело.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Де проживала родина Соломії Крушельницької?
2. Хто, крім старенької Марини, допоміг Амвросію знайти цілюще джерело? Як саме?

АНАЛІЗУЄМО

3. Як прості люди намагалися рятуватися від пошесті? Знайдіть у тексті й зачитайте відповідні рядки.
4. Як природа допомогла маленькій Соломійці одужати?
5. Який епізод легенди, на вашу думку, є найбільш напруженим? Зачитайте відповідні рядки.
6. З якою метою в легенду введено образ зозулі? Що ви знаєте про цю віщу птаху?
7. Чим, окрім здоров'я, обдарувала рідна земля Соломію? Доведіть це посиланням на текст.

МІРКУЄМО

8. Як ви думаєте, чому саме про Соломію Крушельницьку народ створив легенду, адже на сьогодні є багато інших достовірних біографічних матеріалів про співачку?
9. Поясніть, як ви розумієте назvu легенди «Сила рідної землі».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Соломію Крушельницьку досі вважають неперевершеною оперною співачкою, яка перетворювала кожну виставу на неповторне мистецьке явище, що означали словом «тристиянство». Про Соломію Крушельницьку знав увесь світ. Свої концерти вона завжди закінчувала українськими народними піснями.

Крушельницька зачарувала своїм мистецтвом слухачів у провідних оперних осередках світу: у Мілані, Римі й Неаполі, у Парижі та Ніцці, Krakowі й Варшаві, у Нью-Йорку, Буенос-Айресі й Сантьяго, в Одесі та в рідному для неї Львові.

ЯК ВИНИКЛИ КАРПАТИ

ЛЕГЕНДА

Колись на нашій землі була величезна рівнина, кінця-краю якій не було видно, укрита шовковими травами, вічнозеленими смереками і ялинами, могутніми буками та яворами, берестами й тополями. Долиною текли потічки й річки, багаті на форель та іншу дрібну й велику рибу.

Володарем долини був велетень Силун. Коли він ішов, від його кроків земля здригалася. Розповідають, що Силун добре розумівся на господарстві, мав безліч усякої худоби.

Цей господар жив у прекрасному палаці з білого мармуру, з високими шпілями, які сягали аж до хмар. Уночі Силун спав у золотій колисці, вистеленій дорогими килимами. А вдень звик відпочивати в срібленим кріслі. Люди мучилися, від зорі до зорі трудилися, багатство примножували, та не собі, а Силунові.

Поміж цієї челяді¹ служив у Силуна один хлопець, якого звали Карпом Дніпровським, що прийшов сюди від берегів Дніпра. Подався в мандри ще десятирічним хлопчиком: шукати щастя, бо батько помер, а мати жила бідно, і мусив їй чимось допомогти. Служив Карпо рік, другий, п'ятий. Як і всі, косив траву, орав і сіяв пшеницю й жито, ячмінь та овес, збирав хліб. Не тільки за себе працював, а й іншим допомагав, бо жалів слабких.

Коли Карпові виповнилося двадцять літ, вирішив додому повернутись. Був певний, що за добру працю пан йому заплатить і він повернеться до матері не з порожніми руками.

От одного разу й каже Карпо панові:

— Служив я вам довго й чесно, та маю додому повернутися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити.

— Нікуди не підеш! — розілився пан. — То вже я знаю, коли й куди мої слуги повинні ходити.

— Я піду, пане, — стояв на своєму Карпо. — Лише ще раз вам мушу сказати, що я повинен одержати за свою роботу гроші.

Це вже була нечувана зухвалість, якої пан простити не міг.

— Туди, під землю, тебе відпушту! — лютився він, показуючи пальцем униз і приступаючи до парубка. — Там буде твоя платня.

Від гніву Силун закипів так, що аж очі кров'ю налилися, а з рота вогонь пішов. Схопив він Карпа своїми дужими руками, підняв і вдарив об землю так, що аж яма зробилася. Але слузі нічого не сталося, підвівся на ноги й відчув у собі непереможну силу. То, мабуть, землиця подарувала хлопцеві надзвичайну снагу за те, що чесно працював на ній. Схопив Карпо Силуна, ударив ним об землю, потім ще раз і ще раз, не витримала матінка-землиця тих ударів, розкололася.

---

¹ Челядь – слуги, прислужники.

Й опинився Силун у підземній печері, у яку хотів загнати непокірного слугу. Даремно він намагався вибратися на поверхню: земля зімкнулася, і не можна було знайти жодної щілинки. Тоді вдався Силун до власної сили. Ударив ногою об земну кору – вона вигнулася, та не відкрилася, ударив другою – вигнулася ще більше, але не відкрилася. Спробував головою пробити землю, плечима витиснути – марно, кулаками гатив – теж не допомогло. Але від його ударів на землі виникли гори.

Уранці, коли прокинулися наймити й побачили, що трапилося, дуже здивувалися. Навколо – гори, а там, де був палац, нічого не залишилося, усе провалилося в прірву. Раптом з-під землі вдарила вода, заповнила ту глибочезну яму.

Чудувалися люди, а потім зібралися на велику раду: як далі бути, як жити. Вирішили в цьому краї залишатися. Озеро назвали Синевирським, бо було синє-синє, як небо. А горам на честь Карпа дали назву Карпати.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Якою була місцевість у давнину? Знайдіть відповідні рядки в тексті.
- Звідки походило Карпове прізвище Дніпровський?
- Чому, за легендою, гори Карпати отримали таку назву? Як назвали озеро біля них?

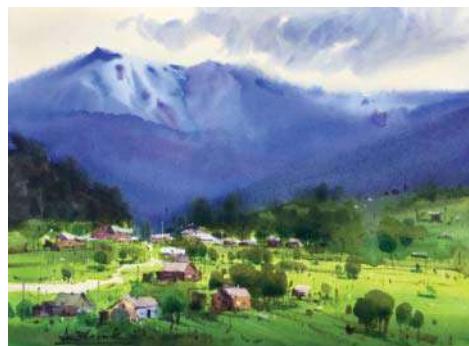
АНАЛІЗУЄМО

- Порівняйте, як жив Силун і як жили його слуги. Наведіть цитати з тексту.
- Чому Карпо вирішив повернутися додому? Чи заслужено він вимагав гроші за свою працю? Відповідь поясніть.
- Прочитайте виразно за особами розмову між Силуном і Карпом. Оберіть із запропонованого нижче переліку риси вдачі (характеру), які виявляє в цьому діалозі Карпо.

рішучість, зухвалість, брехливість, сміливість, наполегливість, самовпевненість, підлабузицтво

МІРКУЄМО

- Що є незвичайного в легенді «Як виникли Карпати»? Які події могли відбуватися насправді, а що додано народною уявою?

▲ Андрій Ковалик. Сині гори Карпат (2020)

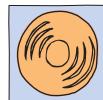
▲ Озеро Синевир (2020). Фото

8. Чому матінка-земля додала сил у двобої Карпові, а Силуна кинула в підземну печеру? Від чого застерігає ця народна легенда?
9. Роздивіться репродукцію картини й фото на с. 20 та на основі зображеного на них доведіть, що природа Карпатських гір – дивовижна.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Карпати – гірська система на Заході України. Найбільша вершина українських Карпат – гора Говерла (2061 м). У Карпатах росте значна частина всіх лісів України. Карпатські гори відносно молоді – їм понад 25 мільйонів років.

Для додаткового читання. Міфи та легенди: «Про створення землі», «Про вогонь», «Про вітер», «Про дощ», «Чому буває сумне сонце», «Сестра орлів», «Чому в морі є перли і мушлі», «Сокіл-Род», «Прадуб», «Лелека», «Ведмідь», «Ластівки», «Синьоока проліска».

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

Перекази виникли й розвивалися разом із людиною та її мовою. Вони допомагали пізнавати світ, передавати знання від покоління до покоління, виховували мужність, учили любити й захищати рідну землю.

Найбільше до наших днів дійшло переказів про славних запорожців, їхні подвиги. А ще є перекази про кріпаччину, про Устима Кармалюка, Семена Палія, Олексу Довбуша та ін. За змістом перекази близькі до легенд. Але якщо в легендах є фантастичні, неймовірні, вигадані елементи, то в переказах їх майже немає. Перекази більше **наближені до реального життя, минуле в них завжди подане правдоподібно**. Тому їх можна вважати виявом історичної пам'яті народу.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Народний переказ – це усне оповідання про історичні події та їхніх геройів.

АНАЛІЗУЄМО

1. Чим народний переказ близький до легенди й у чому полягає відмінність між ними?

МІРКУЄМО

2. Чому перекази можна вважати виявом історичної пам'яті народу?

ПРИЙОМ У ЗАПОРОЖЦІ

ПЕРЕКАЗ

Запорожці, як підмовлять, було, до себе на Січ якого хлопця з Гетьманщини¹, то перше пробують, чи годиться бути запорожцем. Ото звелять йому варити кашу:

— Гляди ж, вари так, щоб і не сира була, щоб і не перекипіла. А ми підем косить. То ти, як уже буде готова, вийди на такий-то курган² і клич нас, а ми почуємо та й прийдемо.

От поберуть коси та й підуть нібито косити. А де там їм хочеться косити! Заберуться в комиш та й лежать. То оце хлопець, зваривши кашу, вийде на могилу й зачне гукати. А вони й чують, та не озиваються. Він гукає-гукає та й давай плакати:

— От занесла мене нечиста сила між ції запорожці! Лучче б було дома сидіти при батькові та при матері. А то ще перекипить каша, то прийдуть і битимуть, вражі сини! Ой бідна ж моя головонько! Чого мене понесло між ції запорожці?

То вони, лежачи в траві, вислухають усе та й кажуть:

— Ні. Це не наш!

А далі вернуться до куреня, дадуть тому хлопцеві коня і грошей на дорогу та й скажуть:

— Ідь собі к нечистому! Нам таких не треба.

А як же котрий удасться розторопний і догадливий, то, вийшовши на могилу, кликне разів зо два:

— Гей, панове молодці! Ідіть кашу їсти!

Та як не озиваються, то він:

— Чорт же вас бери, коли мовчите! Буду я і сам їсти. — Та ще перед відходом ударить на могилі гопака: «Ой тут мені погуляти на просторі!» Та, затягнувши на весь степ козацьку пісню, піде собі до куреня і давай упilitati ту кашу.

То запорожці, лежачи в траві, і кажуть:

— Оце наш!

Та, побравши коси, ідуть до куреня.

А він:

— Де вас у біса носило, панове? Гукав, гукав, аж охрип; та щоб каша не перекипіла, то я почав сам їсти.

То запорожці поглянуть один на одного та й скажуть йому:

— Ну, джуро³, уставай! Годі тобі бути хлопцем. Тепер ти рівний нам козак.

І приймають у товариство.

¹ Гетьманщина – тут: територія, окрім Запорозької Січі, під владна не кошовому отаману, як Січ, а гетьману всієї України.

² Курган – високий земляний насип над степовою могилою, з якого все навколо далеко видно.

³ Джуро – зброєносець у козацької старшини.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Для кого запорожці влаштовували випробування?
2. Як називали молодого хлопця-зброєносця в козацькій старшині?
3. Як запорожці випроводжали хлопця, який не пройшов випробування?

АНАЛІЗУЄМО

4. Яке випробування новобранцям влаштовували на Січі?
5. Як характеризує запорожців спосіб, яким випроводжали хлопця, що не пройшов випробування?
6. Порівняйте поведінку першого й другого хлопців під час випробування. Чия поведінка вам більше імпонує? Відповідь поясніть.
7. Спираючись на зміст переказу, назвіть риси характеру (особливості вдачі), які повинен був виявити майбутній козак, виконуючи завдання приготувати кашу. Оберіть два слова (сполучення слів) з-поміж запропонованих.

відважність, сміливість, хоробрість, почуття гумору, мужність

8. Роздивіться картину Дмитра Скорейка «Герої не вмирають». Доведіть, що художник має на увазі не лише славних запорожців, а й героїв наших днів.

МІРКУЄМО

9. Чому, на вашу думку, запорожці не приймали до себе всіх, хто хотів бути з ними, а влаштовували випробування? Чи змогли би ви пройти таку перевірку?
10. Чи цінують нині якості, що були властиві запорожцям? Якщо так, то які саме?

▲ Дмитро Скорейко. Герої не вмирають (2014)

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

11. Виберіть свій варіант завдання.

Варіант А. Уявіть себе актором театру чи кіно. Прочитайте виразно спочатку слова першого хлопця, а потім – другого, коли той кликав запорожців їсти кашу. Передайте правильно інтонацією, мімікою, жестами почуття героїв у той момент.

Варіант Б. Уявіть себе режисеркою / режисером театру чи кіно. Ви маєте обрати актора на головну роль у вашій майбутній виставі (вашому майбутньому фільмі) про козаків. Оцініть гру ваших однокласників і оберіть того, хто найкраще, на вашу думку, впорався з конкурсним завданням. Свій вибір обґрунтуйте.

ПРО ЗАПОРОЖЦІВ

ПЕРЕКАЗ

Які богатирі були – земля не держала! В одного запорожця сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме він їх у руки та розправить одного туди, а другого сюди, то у двері не влізе. Запорожці на дванадцяти мовах уміли говорити. З води могли сухими виходити. Коли треба, уміли на людей і сон насилати, і туман напускати. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, на тисячу кілометрів бачили, що у світі робиться. Як куди в похід, то візьме в руки люстру, подивиться в нього та й каже:

– Туди не йдемо, бо там вороги, і туди не йдемо, бо там турки або татари заходять, а сюди йдемо, бо тут нікого нема.

Стануть на горі, а навпроти них дванадцять полків ворожі отамани виведуть. Так полки самі себе переб'ють, а запорожцям байдуже, сміються.

А це все від того, що вони розумним народом були. На своїй землі їх ніхто не міг перемогти. Вони, як куди їхати збиралися, то землі в чботи понасипають та й завжди певні, що на своїй землі стоять.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Як допомагали козакам чарівні дзеркала? Які технічні засоби сьогодні допомагають українським воїнам боронити свою державу?

АНАЛІЗУЄМО

- Перечитайте перший абзац твору. Яку особливість зображення козаків у фольклорних творах ви тут помітили?
- Як саме козаки використовували свою хитрість і вміння чаклувати?
- Як ви розумієте рядки: «На своїй землі їх ніхто не міг перемогти»? До якої хитрості вдавалися козаки, щоб завжди стояти на своїй землі?
- Роздивіться картину українського художника Віктора Полтавця «Герць». Поясніть її назву. Детально опишіть запорожців, які викликають ворога на одноосібний бій перед загальною битвою, щоб випробувати супротивника та роздивитися тим часом його розташування.

МІРКУЄМО

- На основі останнього абзацу твору поясніть, як невідомий автор / авторка ставиться до козаків: схвально, нейтрально, осудливо, із захопленням. Чому саме так?
- Для чого, на вашу думку, народ переказував з уст в уста твір «Про запорожців»?

▲ Віктор Полтавець. Герць

ЯК СІРКО ПЕРЕМІТ ТАТАР

ПЕРЕКАЗ

Давно-давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка¹.

Одного разу запорожці пішли з Сірком у похід, а татари довідалися про те та одразу й напали на Січ і почали там хазяйнувати: усіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, біdnі, не хочуть іти та плачуть і ридають так, що аж земля стогне. А татари нагайками їх підганяють. Як ось прочув про те кошовий Сірко. Зараз зібрав своїх козаків – та в погоню за татарами: визволяти православних людей. Та летить, як птиця. Добіг близько до татар; бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало – і давай хитрувати. Спинив свого коня і крикнув до козаків:

– А стійте, братця! Підождіть, не ворушіться!

Зіскочив з коня, дав його другому козакові, а сам кувирдъ² – та й зробився хортом³ і побіг до татар. Татари бачать: хорт, красивий такий! Сподобався він їм. Узяли вони його, нагодували. Але як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що вони всі поснули. Тоді він назад до козаків та знову кувирдъ – і зробився людиною! Кинувся тоді з козаками до татар, усіх їх вирубав, а християн повернув назад. Вони дуже дякували Сіркові й пішли собі щасливо додому. А Сірко зі своїми козаками став гуляти степом, як і раніше.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Про які військові та надзвичайні для людини здібності кошового Сірка оповідає переказ?
- Розшифруйте ребус. Визначте, хто найчастіше є героєм народних переказів. Поясніть чому.

АНАЛІЗУЄМО

- На основі переказу розкажіть, як простий народ ставився до Сірка. Знайдіть відповідні рядки в тексті.
- Якого моменту вичікували татари, щоб напасті на Січ? Чому?
- Скориставшись довідковими джерелами, поясніть, що означають такі слова: «А Сірко зі своїми козаками став гуляти степом».

Для додаткового читання. Перекази: «Запорожці в урочищі Сагайдачному», «Звідки пішло прізвище Богдана Хмельницького», «Олекса Довбуш», «Козацьке житло», «Ой Морозе, Морозенку». Ці перекази можна прочитати, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с. 2.

¹ Сірко – Іван Сірко, прославлений у піснях, переказах і легендах багаторічний кошовий отаман Запорозької Січі; здобув 65 великих перемог, а програв тільки дві битви.

² Кувирдъ – тут: перекотився через голову.

³ Хорт – порода мисливських собак.

ЗАГАДКИ

Ви, напевно, полюбляєте загадки. А чому ці перлинки народної творчості мають саме таку назву? Тому що треба міркувати (думати-гадати) і вловити щось ніби й приховане, але водночас явне, вгадуване, що нібито зримо існує; його легко розпізнати на основі подібності.

У загадках предмети, явища, події зіставлені за найважливішою схожістю між ними. Наприклад, нічне небо можна уявити безмежним простором, зорі – вівцями, яких нібито пасе рогатий місяць-пастух. Якби не було таких підказок, натяків, зумисних акцентів на подібності, загадок ніхто розгадати не зміг би.

У давні часи загадкам відводилось особливе місце, адже ними перевіряли розум і кмітливість того, хто мітив на керівне місце в громаді. Загадки були мірилом мудрості й розуму людини.

Загадки трапляються в казках, коли, наприклад, зла відьма загадує їх героєві. А в казці «Мудра дівчина» багатому й бідному братам загадує загадки пан. Є ці перлинки навіть у піснях, наприклад русальних, коли русалка обіцяє відпустити малу дівчинку й не затягати її під воду, якщо та відгадає загадки:

– А що росте без коріння,
А що сходить без насіння,
А що грає – серце крає,
А що плаче – сліз не має?

– Камінь росте без коріння,
Сонце сходить без насіння,
Скрипка грає – серце крає,
Серце плаче – сліз не має.

Загадки є засобом розвитку розумових здібностей (спостережливості, кмітливості).

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Загадка – це невеликий твір, у якому в прихованій формі описано задуманий предмет. Загадки здебільшого мають **віршовану** форму.

ЗАГАДКИ ПРО ЛЮДЕЙ

1. Мовчить, а багатьох людей навчить.
2. Без рук, без ніг світ за хвилину оббігає.
3. Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає.
4. Що завжди правду каже?
5. Маленький погрібець повен овець.
6. Що за вершник: сам сидить верхи, а ноги за вухами?
7. Що можна бачити із заплющеними очима?

ЗАГАДКИ ПРО ТВАРИН

8. Куди ходить – за собою хату водить.
9. По дорозі стрибає, а у воді плаває.
10. Сидить у куточку й тче сорочку.
11. Повзун повзе, на базар голки везе.
12. Купалася, купалася, а сухою зосталася.
13. Чи може страус назвати себе птицею?
14. У якого птаха найбільше букв *a*?

ЗАГАДКИ ПРО РОСЛИНИ

15. На літо одягається, а на зиму одягу цурається.
16. Стоїть-колихається, а як торкнешся, то покусається.
17. Повна хата людей, а не знайдуть дверей.
18. Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі.
19. У зеленім кожушку, в костяній сорочечці я росту собі в садку – всім зірвати хочеться.
20. На сонце дуже схожий і сонце я люблю, до сонця повертаю голівоньку свою.
21. Стоїть над водою з розплетеною косою.

ЗАГАДКИ ПРО ЯВИЩА Й ПРЕДМЕТИ ПРИРОДИ

22. Червоне коромисло через річку повисло.
23. Доки батько народився, син по світу находився.
24. Скатертина біла увесь світ накрила.
25. Чорне сукно лізе у вікно.
26. Білий камінь у воді тане.
27. Що сходить без насіння?
28. Яке каміння на дні моря?

Відповіді до загадок. 1. Книжка. 2. Думка. 3. Замок. 4. Дзеркало. 5. Зуби. 6. Окуляри. 7. Сон. 8. Черепаха. 9. Жаба. 10. Павук. 11. Їжак. 12. Качка. 13. Ні, бо він не говорить. 14. Сорока. 15. Дерево. 16. Кропива. 17. Гарбуз, кавун. 18. Морква. 19. Горіх. 20. Соняшник. 21. Верба. 22. Веселка. 23. Богонь і дим. 24. Зима. 25. Темрява, ніч. 26. Сіль або цукор. 27. Сонце. 28. Мокре.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Наведені вище народні загадки, а також міфи, легенди, народні перекази, які ви читали в цьому підручнику, є зразками усної народної творчості, тобто фольклору.

Фольклор (від англ. *folk-lore*) – це усна народна творчість. Фольклорні твори можуть налічувати сотні, а може, і тисячі років від часу свого виникнення. Це перлини, у яких відбились історія, сила духу, розум, спостережливість українців.

ЛІТЕРАТУРНІ ЗАГАДКИ

Крім народних, є й літературні загадки, написані митцями.

Майстром віршованих загадок був поет-байкар **Леонід ГЛІБОВ**. Підписувався він під своїми творами для дітей – **ДІДУСЬ КЕНИР**. Кенир – це співоча пташка, канарейка. Загадки Леоніда Глібова надзвичайно поетичні й влучні. Нижче – одна з них.

***

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удавсь;
У тісто прибрався,
Чимсь смачним напхався,
В окропі купавсь.

На смак уродився,
Ще й маслом умився,
В макітрі скакав...
Недовго нажився,
У дірку скотився,
Крутъ-верть – та й пропав.

Хотів був догнати –
Шкода шкандибати:
Лови не лови!
А як його звати –
Лінуюсь сказати.
Анute, лиш ви!

«То ж, діду коханий,
Вареник гречаний!» –
Кричить дітвора.
Чому не вгадати!
Не бігать-шукати
Такого добра.

У наш час письменниця **Зірка МЕНЗАТЮК** видала окремою книжкою свої віршовані загадки про рослини «Зелені чари». Відгадаймо деякі з них!

1. Довгий, зелений, добрий солений, добрий і сирий. Хто він такий?
2. Стоять красуні на воді, вінки в них білі й золоті.
3. Що то за голова, що лиш зуби й борода?

Білонебійло зараfок. 1. Огірок. 2. Латаття (нінія). 3. Гачкі.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Більшість загадок не існували б, якби не містили в собі метафор.

Метафора – це художній засіб, який розкриває ознаку одного предмета, явища, події через **перенесення** подібних ознак іншого предмета, явища, події. Метафора – грецьке слово, яке перекладається українським словом «перенесення».

Наприклад, ми кажемо, що «горобчик скаче» і «м'ячик скаче», «хлопчик іде» і «дощ іде», «насіння сходить» і «сонце сходить». У цих прикладах у кожному другому сполученні слів маємо справу з метафорами, бо м'ячик і дощ не мають ніг, щоб скакати чи ходити, а сонце не витикається з ґрунту, як рослина, що почала рости.

Метафори роблять нашу мову яскравішою, соковитішою, красивішою.

У більшості загадок саме метафора допомагає вловити підказку, стає чарівним ключиком, яким відмикається загадка. Наприклад: «Лісом іде – не шелестить, водою бреде – не плюскотить, через вікно до хати пробирається – а собаки не гавкають» (Промінь).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Чому метафори характерні не для всіх загадок? А тому, що жанр загадок удосконалюється, розвивається. Зараз маємо й так звані математичні загадки, розраховані на кмітливість, увагу. Є загадки-головоломки, які взагалі не містять метафор. Наприклад: «Дороги є – їхати ними не вдається; земля є – орати її не можна; луги є – їх ніхто не косить; річки є – а в них води нема. Що це таке?» (Географічна карта).

ПЕРЕВІРЯСМО

1. У загадці «Скатертина біла весь світ покрила» йдеться про

А людину	В явище природи
Б тварину	Г рослину
2. Що таке фольклор? Які ви знаєте малі фольклорні форми?
3. Що таке метафора та яку роль вона відіграє в загадках? Чи в усіх загадках є метафори?

АНАЛІЗУЄМО

4. Що цікавого ви довідалися про загадки?
5. Щоб загадку можна було розгадати, вона містить своєрідну підказку. У чому суть такої підказки?
6. З якої причини колись давно до загадок ставилися дуже серйозно? Що ними перевіряли?
7. Загадка «Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає» (замок) побудована на зіставлennі собаки та замка. Що в них подібне? Де в цій загадці метафора?
8. У загадках про людей (на с. 27) знайдіть метафори.
9. До кожного з поданих на с. 26–29 малюнків доберіть відповідну загадку (з наведених на цих сторінках).
10. Виберіть віршовані загадки. Хтось із вас шукає їх у групі «Загадки про тварин» (на с. 27), а хтось – у групі «Загадки про явища й предмети природи» (на с. 28). Поділіться одне з одним результатами роботи.

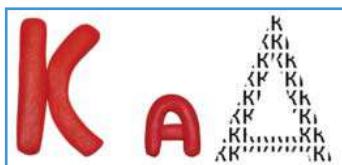
МІРКУЄМО

11. Чому в загадках більшість слів не треба сприймати буквально?
12. Чим корисні загадки? Чому дорослі й діти люблять розгадувати загадки?
13. Запишіть від своїх дідусів і бабусь, мами й тата або від інших родичів 2–3 цікаві загадки та на уроці позмагайтесь з однокласниками й однокласницями в конкурсі «Відгадай загадку!».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

14. Придумайте дві загадки, з яких хоча б одна – у віршованій формі. Загадайте їх однокласникам й однокласницям. Чи використовували ви метафори для своїх загадок?
15. Оберіть якусь загадку, а потім намалюйте чи доберіть з інтернету до неї влучну ілюстрацію. За бажанням створіть із цих матеріалів пост і розмістіть його в соціальній мережі.
16. Вивчіть напам'ять по одній загадці з різних тематичних груп. Ви можете вивчити загадки, які розміщено на с. 27–28.
17. Розгадайте ребуси. Вкажіть назви малих фольклорних жанрів.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Дуже короткі, влучні, яскраві вислови, своєрідні золоті зерна народної мудрості й повчальності прийнято називати прислів'ями та приказками. Префікс «*при-*» у цих назвах засвідчує, що прислів'я та приказки вживаються принагідно, доречно під час спілкування (при слові, при розмові, при оповіді).

Між прислів'ям і приказкою суттєвої відмінності нема. Умовно вважається, що прислів'я проявляється у вигляді повноцінного речення, закінченої думки, завершеної фрази, а приказка – це лише фрагмент (уривок, певна частинка) прислів'я. Інакше кажучи, якщо прислів'я – розгорнуте судження, то приказка – стислий образний вислів. Порівнямо:

Прислів'я	Приказки
За двома зайцями поженешся – жодного не впіймаєш.	Ганятися за двома зайцями.
Свій край – як рай, а чужина – домовина.	Чужина – домовина.
Бачили очі, що вибирали, – їжте, хоч повилазьте.	Бачили очі, що вибирали.

Прислів'я та приказки не треба сприймати буквально (у прямому значенні), бо їхній справжній зміст прихований. Велику роль у прислів'ях і приказках, як і в загадках, відіграють метафори. Іноді в прислів'ях діють подібно до людей тварини, звірі, птахи, комахи. Наприклад: «*Кім із хати – миши в танець*», «*Вовк в овечій шкурі*», «*Орел по кущах не літає*».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Прислів'я та приказки – **прозові**, переважно дуже короткі, але надзвичайно влучні шедеври усної народної творчості.

Прислів'я – влучний образний вислів, переважно ритмізований, наділений узагальненою думкою, з ненав'язливою повчальністю та чітко вираженим висновком.

Приказка – влучний образний вислів, який близький до прислів'я, але більш стислий і без висновку, властивого прислів'ю.

На жаль, пояснити причину виникнення деяких прислів'їв і приказок узагалі неможливо, бо вже втрачено сáме ту достовíрну інформацію, яка й лягла в основу цих фольклорних мініатюр. Наприклад, усí ми не раз чули приказку «*Коли рак на горі свистне*». Що ж вона означає? Одноznачно засвідчує, що чогось не відбудеться ніколи й нí за яких умов, адже раки не свистять. Утім, загадкою залишається те, як виникла ця приказка.

У прислів'ях і приказках відбилися краса та багатство нашої мови. Розширюймо свíй словниковий запас мудрими й дотепними народними перлинами!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Науковці намагаються пояснити причини виникнення прислів'їв і приказок. Це вдалося зробити, наприклад, стосовно приказки «*Ні пуху ні пера!*». Цей вислів виник дуже давно в середовищі мисливців. Коли людина збиралася на полювання, то їй, щоб «не наврочити», бажали не успіху, а протилежного – невдалого полювання. Казали: «*Ні пуху ні пера!*», тобто не принести з полювання нí звíра, нí птиці. Вважали, що тодí й буде справжня удача на полюванні. Із часом це побажання почали казати не тільки мисливцям. Вислів міцно засвоївся в мові, став приказкою.

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ПРИСЛІВ'ЇВ І ПРИКАЗОК

ПРО НАРОД І РІДНИЙ КРАЙ

За рідний край і життя віддай.
Народ скаже, як зав'яже.
Всяка пташка своє гніздо знає.
Чужа хата гірше ката.
Заїдеш на чужину й хоч вусатий –
а все ж сиротина.
Рідна земля і в раю сниться.
У чужій сторонці навіть не звідти сходить сонце.

ПРО ДРУЗІВ

Друзі пізнаються в біді.
Скажи мені, хто твíй друг, і я скажу, хто ти.
Коли помиляєшся, то друг сперечається, а недруг підтакує.
Дружба дружбою, а служба – службою.

Дружба – велике діло.
Друг-боягуз гірший від лютого ворога.

ПРО РИСИ ХАРАКТЕРУ, ЛЮДСЬКІ ВАДИ

На дерево дивись, як родить, а на людину –
як робить.

Злий плаче від заздрості, а добрий – від радості.
Ніхто не знає, що його чекає.

Добре все вміти, але нічого не робити.

Поки візьметесь за працю, то й молоко скисне.

Брехач лише раз їсть калач, бо опісля годують
не калачами, а кулаками.

Ти йому про діло, а він – про козу білу.

Беруть завидки на чужі пожитки.

Як хочеш пропасти, то візьмися красти.

Я свою вину на Івана зверну.

ПРО ЗНАННЯ, РОЗУМ

Голова без розуму, як ліхтар без світла.

Око бачить далеко, а розум – ще далі.

Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.

Письменного голова годує.

Грамотний – видющий і на все тямущий.

Вчитися ніколи не пізно.

Бог дав людині одну голову й дві руки, але
головою можна доробитися більше, аніж руками.

Чого Івась не навчився, й Іванові не вдається.

Вік живи – вік учись.

Два хитрі одного мудрого не переважать.

ПРО ЗДОРОВ'Я

Здоров'я – найбільший маєток.

Хвора людина сама себе не любить.

Без здоров'я нема щастя.

Краще бути живим котом, аніж мертвим тигром.

ПРО ПРАЦЮ

Як працюю, то аж змерзну, а як їм – аж упрію!

Держись, Хома, іде зима!

Сталь гартується у вогні, а людина – у труді.

Без роботи день роком стає.

Зробив діло – гуляй сміло.

Хочеш їсти калачі – не сиди на печі.

Язиком колотити – не ціпом молотити.

ПЕРЕВІРЯСМО

- 1.** Приказкою є вислів
  - A** Не тішся людською бідою, бо твоя тебе не мине.
  - B** Який Сава, така й слава.
  - C** Тиха вода береги рве.
  - D** М'яко стеле, та твердо спати.
- 2.** Установіть відповідність між частинами прислів'їв.

<ol style="list-style-type: none"> 1. Хто з правдою зрідниться,.. 2. Плачем горя не зміниш... 3. Не лінуйся рано встали,.. 4. Кажи завжди правду,.. 	<ol style="list-style-type: none"> A ...а соромся довго спати. B ...то не будеш нічого придумувати. C ...той і грому не боїться. D ...і в сльозах не втопиш.
---	--
- 3.** На які тематичні групи можна поділити прислів'я та приказки?

АНАЛІЗУСМО

- 4.** Що цікавого ви довідалися про прислів'я та приказки?
- 5.** Чим приказка відрізняється від прислів'я? Поясніть цю відмінність на прикладах.
- 6.** Доведіть, що вислів: «Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся» – не приказка, а прислів'я.
- 7.** Оберіть кожен / кожна по два прислів'я чи дві приказки та поясніть одне одному їхнє значення.
- 8.** До кожного з поданих на с. 31–33 малюнків доберіть відповідне прислів'я чи приказку (з наведених на цих сторінках).

МІРКУЄМО

- 9.** Чому приказки та прислів'я називають золотими зернами народної мудрості?
- 10.** Чому й чим саме народні прикмети близькі до прислів'їв?
- 11.** Яке значення для нас мають прислів'я та приказки?
- 12.** Об'єднайтесь в групи (3–5 осіб), упродовж визначеного часу запишіть прислів'я та приказки, у складі яких є числівники (наприклад, один, три, п'ятий, семеро та ін.). З дозволу вчительки / вчителя можна скористатись електронними джерелами. Визначте, яка група добере найбільше таких висловів.
- 13.** Об'єднайтесь в групи (3–5 осіб), оберіть одну тематичну групу прислів'їв і приказок, а з неї – три найцікавіші для вас вислови. Поділіться з класом своїми міркуваннями щодо того, як утворилися ці вислови.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

- 14.** Складіть твір-мініатюру (5–10 речень) за одним із вибраних вами прислів'їв.
- 15.** Складіть і розіграйте за особами діалог (6–8 реплік). Кожен учасник / кожна учасниця діалогу має використати хоча б одне прислів'я чи одну приказку.
- 16.** Вивчіть напам'ять 6–10 прислів'їв і приказок із різних тематичних груп. Ви можете вивчити вислови, які розміщено на с. 32–33.
- 17.** Розгадайте ребус. Який засіб художньої виразності використовують для побудови малих фольклорних форм?

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ»

1. Розгадайте «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифровані слова *фольклор і прислів'я*. Що означають ці поняття?

ф	р	л	с	к	і	о	я
п	о	и	ь	л	л	в'	р

2. Народний твір «Про зоряний Віз» є зразком
А легенди	В переказу
Б міфу	Г казки
3. Розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або окремих людей – це
А переказ	В легенда
Б загадка	Г прислів'я
4. З якими міфами ви познайомилися в цьому розділі? Який із них вам сподобався найбільше?
5. Які легенди ви прочитали в цьому розділі? На яке загальне питання дає відповідь кожна з них?
6. Що спільного і що відмінного між міфом та легендою? Як виникли міфи?
7. Як приймали в запорожці (за переказом «Прийом у запорожці»)?
8. Пригадайте, що таке метафора. Яка роль цього художнього засобу в загадках? Чи бувають загадки без метафор?
9. Розкажіть про особливості прислів'їв і приказок. Чому їх називають *зернами народної мудрості*?
10. Відтворіть напам'ять кілька загадок, прислів'їв, приказок.
11. Поясніть своїми словами поняття «усна народна творчість». Завершіть речення: «*Зразками усної народної творчості є легенди, приказки, ...*».

12. Самооцінювання.

Продовжте вислови:

- Із цього розділу я дізнався / дізналася багато нового, зокрема ...
- Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла ...
- Найцікавішим у цьому розділі для мене було ...
- Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б на ...

ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ

Уся людська цивілізація виросла на казках, адже спочатку, на багато століть раніше з'явилися чоботи-самоходи, а вже потім – автомобілі, потяги, яхти; спочатку був летючий корабель, а тоді вже – й літаки, ракети, супутники. Героям у народних казках допомагало чарівне дзеркальце й чарівний клубок ниток. А тепер ми маємо вебкамеру та GPS-навігатор. Якби не яскрава уява, омріяні чарівні речі, то й технічні дива не з'явилися б! Ось бачите, що може казка!

НАРОДНІ КАЗКИ

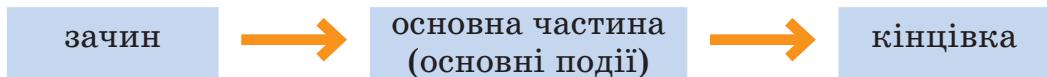
Народна казка – один із найдавніших видів фольклору (усної народної творчості). Казки складали в глибоку давнину й передавали від покоління до покоління. Їх створювали сотні й тисячі людей, тому їх і називають народними.

Казки вчать, що таке добро і зло; що можна, а чого не можна робити; які вчинки люди схвалюють, а які осуджують. Вчать мудрості, доносять до наших сердець могутній дух предків, їхні погляди на життя. Казки люблять усі: малі й дорослі, бо в казках утілені мрії та завжди перемагає добро.

Казки кожного народу відображають його культурні традиції, звичаї.

Національний колорит української народної казки відображені у мові, у дрібницях побуту (*сопілка, піч, рушник, глечик, віз, човник, булава*), у мальовничих пейзажах (*похилена верба, червона калина, спокійна річечка, широкий степ, польова доріжка*), в укладі життя, переважно сільського.

Народні казки мають просту будову:

Казку легко відізнати одразу. Для неї характерний традиційний зачин: «Жили собі дід та баба...», «Було собі три брати...», «Було це за царя Гороха...», «За горами, за морями, за широкими лугами...», «Жила на світі одна вдова...». А закінчують казки зазвичай такі речення: «От вам казочка, а мені бубликів в'язочки»; «І стали вони жити-поживати й добрá наживати». Майже обов'язковий компонент казки – щаслива кінцівка.

Також у казці є трикратні повтори. Наприклад, тричі батько намагається визволити свого сина від лісового царя Оха, тричі Іван-богатир вирушає на бій із триголовим Змієм, окремим персонажам доводиться тричі проходити випробування, відгадувати три загадки, обирати один шлях із трьох тощо.

Народні казки – милозвучні, їхня мова барвиста, яскрава, події розвиваються швидко та цікаво. Тому й відтворювати, переповідати такі твори зовсім не складно.

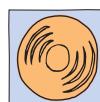
Народні казки за змістом поділено на такі групи:

Казки про тварин	Побутові казки	Фантастичні казки
Тут діють звірі, птахи, риби, комахи, плазуни, які поводяться, як люди	Тут діють бідний селянин, жадібний пан, працьовита дівчина, зображені в повсякденному житті	Дійових осіб наділено чудодійною силою, вони користуються чарівними предметами. Змальовано фантастичні події

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Народна казка (від слів *казати, розповідати*) – це невелика розповідь про незвичайні, вигадані, часом фантастичні події, яка закінчується щасливо. Вигадка в ній пов’язана з мріями людини про кращу долю.

Дійові особи в казці – це ті, хто в ній діє. Ними можуть бути люди, тварини, рослини, явища природи, навіть різноманітні представники недобрих, ворожих людині сил: чорти, відьми, змій або змія.

Віртуальна екскурсія. Виставка квітів «Мелодії українських казок» у Києві. Цю мандрівку можна здійснити, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с. 2.

НАРОДНІ КАЗКИ ПРО ТВАРИН

Найдавнішими вважають казки про тварин¹. У цих творах звірі, птахи, риби, комахи, плазуни розмовляють і поводяться, як люди. Здається, що ніби розповідається про життя тварин, але насправді йдеться про стосунки між людьми. Такі казки повчають і нас. Тварин наділено однією-двою людськими рисами: лисиця – хитра, підступна й кмітлива; заєць – беззахисний і полохливий, але добрий; вовк – хижий і недоумкуватий.

Отже, в образах тварин у народних казках ми впізнаємо людей. Такий художній засіб має назву **алегорія** (від давньогрецького ἀλληγορία – іносказання). Алегорія нібито не вказує на реальних осіб, але водночас виразно натякає на них.

Тож запрошуємо насолодитися читанням народних казок!

¹ У байках і казках назви тварин сприймаємо як їхні імена, а тому пишемо з великої букви (Вовк, Лисиця, Рак).

ВОВКІ ЧАПЛЯ

КАЗКА

Ішов голодний Вовк. Він, бідний, так їсти хотів, аж в очах йому чорніло. Ішов він, ішов, аж зирк – Чапля стойть. Підкрався Вовк тихенько – та хап ії! Бачить Чапля, що непереливки їй, та й каже: «Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцовати».

«Від цього мені шкоди не буде», – подумав Вовк і дозволив: «Танцюй, коли хочеш, тільки швидше, а то я їсти хочу».

Чапля перед ним з ноги на ногу перескакує – танцює наче (хоч усім відомо, що чаплі ніколи не танцюють). Скаче, а сама потрошку вбік відходить. А коли відійшла вже далеченько, знялася та й полетіла.

Вовк подививсь їй услід та й говорить: «І навіщо мені ті танці здалися, коли я їсти хочу!..»

ЛІСИЦЯ ТА РАК

КАЗКА

Біжить Лисичка полем. Добігає до річки, аж дивиться – Рак виліз із води на камінь та клешні точить, щоб гостріші були.

– Здоров був, Раче! – каже йому Лисичка. – З тим днем, що сьогодні! Це ти, мабуть, збираєшся траву косити, що клешні об камінь гостриш?

Привітався Рак та й каже:

– Я клешнями роблю те, що ти зубами; тому треба, щоб гостріші були.

А Лисичка тоді йому:

– Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як можна ходити по світі, коли на ногах зуби? Зізнайся, що люди правду-таки про тебе кажуть!

– Може, колись те й правою було, та тепер брехнею стало! Ось коли не віриш, то побіжімо наввипередки. Я тобі ще на один скік уперед ходу дам. Біжимо до тієї осички, що стойть онде на узлісці.

– Як так, то й так, – каже Лисиця.

Повернулася до лісу, стала на один скік попереду від Рака та й дожидає, коли той звелить бігти. А Рак, учепившись клешнями за хвоста Лисички, підібгав вісім своїх ніг та й гукнув:

– Уперед!

От Лисичка й подалася вздовж поля. Добігає до осики, повернулася, щоб подивитися, а де той Рак чимчикує. Аж чує позад себе:

▲ Ілюстрація із сайту
AudioMamA. Казка «Лисиця і
Рак»

— Та й забарилася ти, Лисичко! Я вже й на осику лазив, усе визирає, чи скоро ти прибіжиш.

Дуже здивувалася Лисичка, аж рота роззявила.

— Чи то ж видано! — каже.

І більше не глузувала з Рака.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Хто є дійовими особами в прочитаних казках про тварин?
2. Відгадайте персонажа за його словами.

Рядки з тексту казки	Персонаж, якому належать слова
1. «Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцювати».	A Лисичка
2. «Це ти, мабуть, збираєшся траву косити, що клешні об камінь гостриш?»	B Чапля

АНАЛІЗУЄМО

3. Чи вдалося Ракові з казки «Лисиця та Рак» провчити Лисичку? Як саме? Чи міг він перемогти по-іншому?
4. Перекажіть усно казку «Вовк і Чапля». Сформулюйте тему й основну думку цієї казки. Хто з персонажів виявився кмітливішим?
5. Визначте спільні елементи змісту й форми казок «Вовк і Чапля» й «Лисиця та Рак».
6. Що спільного в образах Чаплі (казка «Вовк і Чапля») і Рака (казка «Лисиця та Рак»)? Які риси деяких людей ви бачите в образах Вовка й Лисиці, а які — в образах Рака й Чаплі?
7. Хто з героїв прочитаних казок про тварин вам сподобався найбільше? Чим саме?
8. Яку нову інформацію ви дізналися з прочитаних у цьому розділі творів про тварин?

МІРКУЄМО

9. Проаналізуйте останні слова Вовка з казки «Вовк і Чапля». Чи є вони повчальними? Чому?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

10. Виберіть свій варіант завдання.

Варіант А. Перекажіть усно казку «Лисиця та Рак» від імені Лисички. Розпочати можна так: «Добігаю я до річки, аж дивлюся — Рак виліз із води на камінь та клешні точить».

Варіант Б. Перекажіть усно казку «Лисиця та Рак» від імені Рака. Розпочати можна так: «Виліз я з води на камінь, щоб наточити клешні».

11. Складіть сенкан до одного з образів: Лисички, Рака, Чаплі (на вибір). Пояснення, як написати сенкан, і його зразок можна знайти в електронному додатку за QR-кодом на с. 2.

Для додаткового читання. Українські народні казки: «Як Їжак і Заєць бігали наввипередки», «Цар Лев» (казку «Цар Лев» можна прочитати в електронному додатку до підручника за QR-кодом на с. 2).

ПОБУТОВІ ТА ФАНТАСТИЧНІ НАРОДНІ КАЗКИ

Побутові казки розповідають про повсякденне життя людей. У них багатий брат ображає бідного, ледачий хоче жити за рахунок працьовитого, мудра дівчина чи хлопець перемагають підступного панича, зла мачуха знущається над нерідною дочкою тощо. Невдачі в цих казках завжди зазнають жорстокі, злі й боягузливі персонажі, а перемогу здобувають – мудрі, працьовиті. Так народ у казках утверджував думку про торжество справедливості.

Фантастичні (чарівні) казки виникли найпізніше, у них тісно поєднано міфічні, героїчні й фантастичні елементи.

Народні герої та геройні фантастичних казок проходять через важкі випробування і перемагають. Вони можуть використовувати чарівні предмети: летючий корабель, чарівний клубочок, скатертину-самобранку, чботи-самоходи, килим, меч, мертву і живу воду тощо. У фантастичних казках діють Баба-Яга, Кощій Безсмертний, лісовий цар Ох, Змій, «нечиста сила» тощо.

МУДРА ДІВЧИНА

КАЗКА

Було собі два брати – один убогий, а другий багатий. От багатий якось пожалів бідного, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

– Потроху відробиш мені за неї.

Бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

– Віддай мені корову назад!

Той каже:

– Брать! Я ж тобі за неї відробив!

– Що ти там відробив – як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному жаль стало своєї праці, не схотів віддати корову. Пішли вони позиватися до пана. Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто ні, то він і каже їм:

– Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

– Кажіть, пане!

– Що у світі є ситніше, прудкіше та миліше над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі: «От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над панські хорти, а миліше над гроші? Ге, моя корова буде!»

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й запитує:

– Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

– Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно.

– А яка ж загадка, тату?

– Що у світі є ситніше, прудкіше та миліше над усе?

– Тату, слухайте: ситніше над усе – земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіше над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а він усе покидає, щоб заснути.

– Чи ба? – каже батько. – Адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

– Ану, відгадали?

– Відгадали, пане, – кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоби собі попереду поспішити, та й каже:

– Ситніше, пане, над усе – ваші кабани, а прудкіше над усе – ваші хорти, а миліше над усе – гроши!

– Е, брешеш, брешеш! – каже пан. Тоді до вбогого:

– Ану, ти!

– Та що ж, пане, немає ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

– Правда, правда! – каже пан. – Ну, а прудкіше що на світі?

– Прудкіше, пане, над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

– Так! Ну, а миліше? – питає він.

– А миліше над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

– Так, усе! – говорить пан. – Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав?

– Та що ж, пане, – каже вбогий, – є в мене дочка Маруся, – так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

– Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Страйвай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчата, вигодувала і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла

▲ Марина Крюченко. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2015). Видавництво «Освіта»

на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дожидатиму. А не зробить – то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

– Чого ви, тату, плачете?

– Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць і казав, щоб ти посадила на них квочку, а та за одну ніч вилупила й вигодувала курчат і щоб ти спекла їх йому на снідання.

А дочка взяла горщечок каші та й каже:

– Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб з неї виросло просо, достигло на ниві, і щоб він його скосив, змолотив і натовк пшона годувати тих курчат, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана ту кашу, віддає та й каже, як дочка навчила.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

– Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб’є, попряде й витче сто локіт¹ полотна. А не зробить – то буде лихो.

Іде додому той чоловік і знову плаче. Зустрічає його дочка й каже:

– Чого ви, тату, плачете?

– Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, щоб ти його вимочила, висушила, пом’яла, спряяла й виткала сто локіт полотна. Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

– Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище², щоб було на чому пристти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й викинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити»... Потім думав, думав та й каже:

– Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем³, ні без гостинця. А як вона цього не зробить – то буде лихо!

Іде знову батько, плачуши, додому. Прийшов та й каже дочці:

– Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

– Не журіться, тату, – усе буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу взула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, узяла сани, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила на санчата, а другою по

¹ Локіт – стародавня міра довжини – лікоть; сто локіт – приблизно 50 м.

² Гребінь, гребінка, днище – старовинні пристрой для прядіння ниток із льону чи конопель.

³ Гостинець – подарунок.

шляху ступає – одну ногу цап везе, а другою йде. Приходить отак до пана у двір, а пан, як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

– Нацькуйте на неї собак!

Ті як нацькували на неї собак, а вона й випустила їм зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю¹, поздоровкалася та й каже:

– Ось вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він – пурх, та й вилетів у відчинене вікно!

А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов та й питав:

– Чого вам, люди добрі?

– Та ось чого, пане: ночували ми обидва в полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила народила лоша.

А другий чоловік каже:

– Ні, брехня, – моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

– Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить – та й народила.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожен до себе тягнучи, що воно вже не знає, куди йому й бігти – узяло та й побігло геть. А Маруся каже:

– Ви лоша прив’яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть – котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх – так одна й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш, і відпустив її.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Хто допоміг бідному братові виконати завдання правильно?
2. Які три загадки загадав пан братам? Дайте правильні відповіді на кожну з них.
3. Запишіть подані нижче пункти плану в порядку розгортання подій у казці «Мудра дівчина».

Панові загадки. Маруся розсудила двох хазяїв. Суперечка між братами. Випробування для Марусі.

4. Маруся відволікала собак, яких на неї нацькував пан, випустивши

А цапа	В горобця
Б зайця	Г лоша

▲ Марина Крюченко. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2015). Видавництво «Освіта»

¹ Світлиця – найкраща в домі кімната, вітальня, у якій приймали гостей.

АНАЛІЗУСМО

5. Які події в казці відбуваються тричі?
6. Які почуття спонукали багатого брата спочатку дати корову, а потім її забрати? Чи справедливим було бажання забрати корову назад?
7. Чому багатий брат не міг відгадати панові загадки? На основі казки доведіть, що своїми відповідями він постійно підлещувався до пана.
8. Прочитайте виразно уривок від слів «Другого дня приходять обидва брати...» до слів «Стривай же!». Скажіть, що найбільше розлютило пана.
9. Розкажіть, як Маруся ставиться до батька. Із чого це видно?
10. Оберіть із поданих слів і запишіть у зошит ті, що стосуються образу Марусі. Обґрунтуйте свій вибір.

добра, скуча, смілива, сварлива, розсудлива, самолюбива, ледача, кмітлива, зажерлива, винахідлива, розумна, боязлива

▲ Тетяна Пліска. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2017)

11. Що спільногого в образах пана й Марусі? Хто з них виявився мудрішим в останньому епізоді казки? Відповідь поясніть.
12. Розгляніть ілюстрацію до казки. У який момент художник намалював дівчину? Знайдіть у тексті й зачитайте відповідний епізод. Чим би ви доповнили цю ілюстрацію?

МІРКУЄМО

13. Як ви думаете, чи був пан справедливим? Доведіть свої міркування прикладами з тексту.
14. Чи можна в реальному житті виконати завдання, які пан пропонував Марусі? Якщо ні, то чому пан їх задавав? Чи міг би він змиритися, що бідна дівчина розумніша за нього?
15. Яке з поданих прислів'їв відображає головну думку казки «Мудра дівчина»? Чому саме? А яким прислів'ям можна схарактеризувати багатого брата?
  - І сила перед розумом никне.
  - Голова без розуму, як ліхтар без свічки.
  - Око бачить далеко, а розум – ще далі.
  - Тіло в злоті, а душа в болоті.
  - Не багатство красить людину, а розум.
  - На панську мудрість є мужицька хитрість.
  - Розумний учить, а дурень повчає.
16. Що народ схвалює, а що засуджує в казці «Мудра дівчина»?

Прийнято розрізняти заздрість злобну (чорну) і незлобну (білу). Людина, яка відчуває незлобну заздрість, прагне мати те, що має інший, досягти такого самого успіху. Біла заздрість спонукає йти вперед, самовдосконалюватися. А той, кого мучить чорна заздрість, прагне забрати, зруйнувати, знищити.

- ◆ Чи погоджуєтесь ви з тим, що люди, які відчувають чорну заздрість, – нещасливі?
- ◆ Психологи кажуть, що найкращий спосіб побороти в собі чорну заздрість – бути впевненим у своїх силах, мати почуття гідності, самоповагу. Чи згодні ви із цим?
- ◆ Чи потрібно постійно порівнювати себе з іншими? Чи не краще порівнювати себе, свої успіхи з попереднім періодом свого життя?

Про чорну заздрість, яка принесла тільки нещастя, ідеться в українській народній казці «Про правду і кривду». Куди приведуть нас доріжки цієї казки?

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ

КАЗКА (Скорочено)

▲ Ганна Самутіна. Ілюстрація до казки «Про правду і кривду»

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не скажати. Цей бідний брат умер. Зоставсь у нього син, і він жив теж бідно. І спітався раз він у свого дядька:

- А що, дядьку, як краще тепер жити: правдою чи неправдою?
- Е-е-е-!.. Де ти тепер найшов правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.
- Ні, дядьку! Є правда – правдою краще жити.
- Ходім на суд.

— Та чого ж ми таки підемо на суд? Ходімо краще дорогою і спитаємо чоловіка, якого зустрінемо: як скаже, так і буде. Ваша правда — уся моя худоба буде вам; моя правда — ваша худоба буде мені. Так спитаємо до трьох разів.

— Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть, а назустріч їм чоловік — із заробітків, чи що, ішов.

— Здоров, чоловіче добрий!

— Здорові!

— Скажи, будь ласкавий, чоловіче, як тепер краще жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду найшли? Нема тепер її ніде на світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ну, цей раз моя правда! — каже дядько.

А небіж і зажурився, що йому доведеться віддавати всю худобу дядькові. Ідуть, ідуть — зустрічають пана. А небіж і каже:

— Ну, запитаємо ж сього пана: сей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

— Ну, добре.

От порівнялися з паном і питаютъ його:

— Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер знайшли правду? Нема її ні в судах і ніде в світі; краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ось вже й удруге моя правда! — сказав радісно дядько. Небіж іще дужче зажурився. Ідуть, ідуть, а назустріч їм піп.

Небіж і каже:

— Ну, поспітаймося ж попа, сей уже правду скаже — на те він і духовний. Сей як уже скаже, то так і буде.

— Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питаютъ його:

— Скажіть, паночче, як тепер краще жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайшли правду? Її тепер і в світі нема: краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ось вже й утретє моя правда! — сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав дядькові всю свою худобу, а сам зостався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлося йому жити.

Ось одного разу пішов він у ліс... Аж тут вовк прибіг. Як побачив його чоловік, кинувся мерцій на дерево. Виліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їхній ватаг. І питает він своїх слуг:

— Ти що сьогодні наробив?

— Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять — не виправлять. У такім-то селі, у пана, я поробив так, що зроду й довіку не вгратять² греблі¹. А пан б'є своїх людей, як скажений: багато їх буде у нас.

— Добре ж ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Там посеред яру, у лісі, росте три дерева. Хто ті три дерева зрубає та положить навхрест на греблю — вгратить.

— О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знов, що се так треба зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — питав він другого.

— Е... я такого наробив, що багато буде в наших руках. У такому-то місті всю воду повисушував, так що тепер там ні каплі немає, а носять її за тридцять та за сорок верст. Багато там пропаде людей!

— Добре ти зробив, та ще не так, — казав ватага.

— А як же?

— Як хто викопає той кущ малини, що росте посеред міста, — буде вода на все місто.

— О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знов, що се треба зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — питав він третього.

— Е... я такого наробив, що хай там хоч що роблять — нічого не подіють!

У такім-то королівстві в короля одна дочка, та я їй поробив так, що хай хоч як лікують, то нічого не подіють, буде наша.

— Добре ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Хто відрубає глухого кута³ та підкурить⁴ — така буде, як і перше.

— Хто ж то чув, хто ж то й знов, що се треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує все, що чортяки балакають. Як уже розлетілись чортяки, чоловік той і думає: «Може, се й правда, що вони казали? Піду до пана, може, й справді загачу греблю». Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт з них ллеться, роблять, а воно все нічого не помагає. А пан знай лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік і каже:

— Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з цього діла не буде.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й положили їх навхрест на греблі — так зараз і вгратили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з каретою та з кучером.

¹ Гребля — споруда, що перегороджує річку.

² Вгратити греблю — перегородити річку.

▲ Ілюстрація до казки «Правда і кривда»

³ Глухий кут — тут: кут у хаті, де сходяться дві стіни без вікон.

⁴ Підкурити — тут: обдати димом.

Тоді той чоловік і думає: «Дай поїду ще до того міста, де води нема: може, й то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав.

Як прийшов цей чоловік, знайшов той кущ малини, що ріс посеред міста, викопав його – і потекла вода відтіль. Жителі нагородили його і грішми, і всяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька. Далі й думає: «Піду ще в те королівство, де дочка короля хвора, може, вилікую її».

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королівських хоромів, а люди, усі такі смутні, бігають та охають! Він і питає їх:

– Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Тільки я її можу вилікувати.

Король вийшов до нього та й каже:

– Якщо вилікуеш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на царівну, а вона вже ледь жива. Він узяв, настругав глухого кута, підкурив його – і вона одразу подужчала так, що днів за три і зовсім одужала, знову стала такою, як і перше. Король на радощах і каже цьому чоловікові:

– За те, що вилікував ти мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як помру, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Минуло кілька літ, коли приїжджає в його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати в його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не подав виду: побалакав та й відпустив його торгувати. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися купець їхати, попросили його до короля. Так і сталося. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

– З якого ти королівства?

– З такого-то.

– Із якого міста?

– З такого-то.

– Як прозиваєшся?

– Так-то.

Тут король і признається, що він його небіж¹ – той, що безвісти пропав.

– Ну, що, дядьку: ти казав, що кривдою краще жити, ніж правдою; отже, ні! Ти тільки купець, а я король – правда кривду переважила!

– Як же се сталося?

Той і розказав йому все, що з ним діялось. А напослідок усякого добра два кораблі подарував дядькові, сказавши:

– Я забиваю все те, що ти мені робив злого. А як приїдеш у своє місто, то розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою.

---

¹ Небіж – тут: син брата.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король.

Пішов у ліс на те саме місце, але де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Кого зустріли дорогою дядько й небіж? Які відповіді від них почули?
2. Які три добре справи зробив син бідного брата?

АНАЛІЗУЄМО

3. Прочитайте виразно розмову дядька й небожа про те, як краще жити. Прокоментуйте її.
4. Про що весь час думав небіж і чого найбільше бажав?
5. Як ви думаете, чому всі подорожні говорили дядькові та його небожу, що у світі краще жити кривдою?
6. Які почуття переживав небіж, коли програв суперечку? Які слова ви могли б дірати, щоб підтримати його?
7. Про що дізнався небіж від чортів? Як він скористався отриманою інформацією?
8. Чи чекав хлопець подяки від людей за свої вчинки? Як його було нагороджено за добро, зроблене людям?
9. Які вчинки головного героя свідчать, що він не тримав образи на свого дядька? Чи можна небожа назвати благородною людиною?
10. Які ознаки казки є у творі «Про правду і кривду»? Що в цій казці є побутового, а що неймовірного, фантастичного?

МІРКУЄМО

11. Хто в казці «Про правду і кривду» уособлює добро, а хто – зло? Відповідь поясніть.
12. Небіж сам погодився в разі програшу віддати все своє майно дядькові. Але чи правильно, на вашу думку, учинив дядько, коли залишив сина свого покійного брата без нічого? Чи можна було вчинити по-іншому?
13. Чи переконав небіж свого дядька, що треба жити правдою? Відповідь поясніть.
14. У народі кажуть: «Не той бідний, хто убогий, а той, котому все мало й мало». Доведіть, що багатий дядько із цієї казки був саме такою людиною. Який висновок можна зробити із закінчення казки?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

15. Уявіть себе акторами / акторками театру. Підготуйте інсценізацію розмови трьох чортів та їхнього ватажка під старим дубом. Витримуйте логічні паузи. Найбільш утаемницу інформацію намагайтесь передавати уповільнено й трохи притишеним голосом. Посилуйте голос в окличних реченнях. Визначте репліки ватажка, які ви читатимете з осудом.

OХ

КАЗКА (Скорочено)

Колись-то давно, не за нашої пам'яті, мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік із жінкою, а в них був одним один син, та й таке ледащо той одинчик, що господи! Нічого не робить – і за холодну воду не візьметься¹, а все тільки на печі сидить та просом пересипається. Ніколи й не злазить; як подадуть їсти, то й єсть, а не подадуть, то й так обходиться...

¹ За холбдину воду не взятысѧ – ледарювати.

Порадились, батько й оддав його у кравці вчитись. От він там побув днів зо три та й утік. Батько його побив добре, виласяв, оддав до шевця шевства вчитися. Так він і звідтіля втік. Батько знов його побив й оддав ковальства вчитися. Так і там не побув довго – утік. Батько бідкається.

– Поведу, – каже, – це ледащо в інше царство: де найму, то найму, може, він відтіля не втече.

Узяв його й повів. Ідуть та йдуть, чи довго, чи недовго, аж увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля. Притомилися трохи; а там коло стежки стойть обгорілий пеньок. От сідає батько на нього та й каже:

– Ох! Як же я втомився!

Тільки це сказав, аж із того пенька – де не взявся – вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

– Що тобі, – питает, – чоловіче, треба од мене?

Чоловік здивувався: де воно таке диво взялося?

– Хіба я тебе кликав? Відчепись!

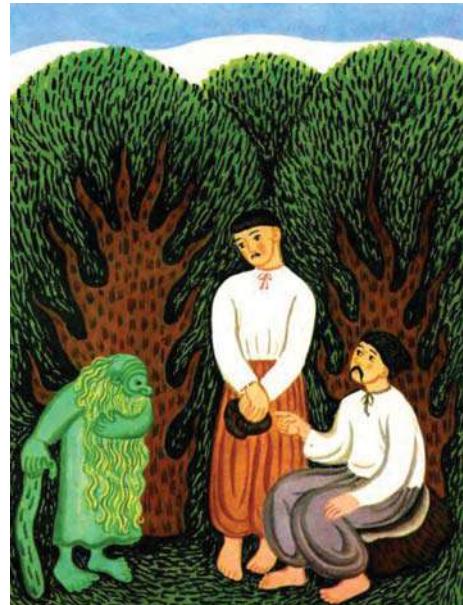
– Як же не кликав, – каже дідок, – коли кликав! Я – лісовий цар Ох. Куди ж ти йдеш?

– Світ за очі! – каже чоловік. – Веду оци дитину наймати, може, його чужі люди навчатъ розуму, бо в себе дома що найму, то й утече.

– Найми, – каже Ох, – у мене, я його навчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то коли пізнаєш його – бери, а не впізнаєш – іще рік служитиме в мене!

– Добре, – каже чоловік.

Чоловік і пішов собі додому, а сина повів Ох до себе. Та й повів аж на той світ, під землею, та привів до зеленої хатки, очеретом

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

обтиканої, а в тій хатці все зелене: і стіни, і лавки зелені, й Охова жінка зелена, і діти, сказано – усе, усе...

– Ну, – каже Ох, – піди ж, наймитку, дровеца урубай та наноси.

Наймиток пішов. Чи рубав, чи не рубав, а ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох – парубок спить. Він звелів наносить дров, положив на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова...

Згорів наймит! Ох тоді взяв попілець, по вітру розвіяв, а одна вуглина й випала з того попелу. Ох тоді її сприснув живущою водою, наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи.

Ох знову звелів дрова рубати – той знову заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попілець по вітру розвіяв, вуглину сприснув живущою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого!

Але Ох спалив його і втрете та знову живущою водою сприснув вуглину – і з того ледачого парубка став такий моторний та гарний козак, що ні подумати, ні згадати, хіба в казці сказати.

Як вийшов рік, батько прийшов у той ліс до того пенька обгорілого, сів та:

– Ох!

Ох і виліз із того пенька та й каже:

– Здорове був, чоловіче! А чого тобі треба?

– Прийшов, – каже, – за сином.

– Ну, як упізнаєш – бери його із собою, а не впізнаєш – іще рік служитиме.

Ох виніс мірку проса, висипав – назбігалося до біса півнів!

– Ну, пізнавай, – каже Ох, – де твій син?

Чоловік дивився-дивився – всі півні однакові: не впізнав.

– Ну, – каже Ох, – іще рік твій син служитиме в мене.

От минає другий рік; чоловік знову йде до Оха. Прийшов до пенька.

– Ох! – каже.

Ох до нього виліз.

– Йди, – каже, – пізнавай! – Увів його в кошару – аж там самі барани, один в один. Чоловік пізнавав-пізнавав – і не пізнав.

– Йди собі, коли так, додому, твій син іще рік житиме в мене.

Минає третій рік. Чоловік іде до Оха. Йде та йде – аж йому назустріч – дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на ньому біла.

– Доброго здоров'я, діду!

– Здоров, чоловіче! Куди тебе Бог несе?

– Йду, – каже, – до Оха виручати сина.

І розказав тому білому дідові, як він Охові віддав у найми свого сина і з якою умовою.

– Е! – каже дід. – Погано, чоловіче, довго він тебе водитиме!

– Та я вже, – каже чоловік, – і сам бачу, що погано. Чи ви, дідусю, не знаєте, як мені моого сина вгадати?

— Знаю! — каже дід. — Слухай же. Як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушеною сидітиме та оскубуватиметься: то твій син!

Подякував чоловік дідові й пішов. Приходить до пенька.

— Ох! — каже.

Ох і виліз до його, і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, насคลікав голубів. Назліталось їх така сила, що господи, і всі один в один.

— Пізнавай, — каже Ох, — де твій син!

От усі голуби їдять пшеницю, а один сидить під грушеною, сам собі надувся та оскубується. Чоловік і каже:

— Ось мій син!

— Ну, вгадав! Коли так, то бери.

Перекинув того голуба — став з його таким гарним парубком, що кращого й на світі немає. Батько зрадів дуже, обнімає його, цілує... Раді обидва!

— Ходім же, сину, додому.

Йдуть дорогою та й розмовляють: батько розпитує, як там в Оха було; син розказує; то знову батько розказує, як він бідує, а син слухає. А далі батько й каже:

— Що ж ми тепер, сину, робитимемо? Я бідний і ти бідний... Служив ти три роки, та нічого не заробив!

— Не журіться, тату, все гаразд буде. Глядіть, — каже, — тут полюватимуть за лисицями паничі, то я перекинусь хортом та піймаю лисицю, а паничі мене купуватимуть у вас. То ви мене продайте за триста карбованців, але продавайте без пут¹, от у нас і гроши будуть, розживемося!

Йдуть та йдуть, аж там на узлісці собаки ганяють лисицю, так ганяють, так ганяють, лисиця не втече, хорт не дожене. Син зараз перекидається хортом, догнав ту лисицю, піймав. Паничі вискочили з лісу.

— Се твій хорт?

— Мій!

— Добрий хорт! Продай його нам.

— Купіть. Триста карбованців без пут.

Відрахували гроші, узяли хорта — нумо полювати.

Випустили того хорта знову на лисицю. Він як погнав лисицю, то погнав аж у ліс та перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

Йдуть та йдуть, батько й каже:

— Мало нам, сину, цих грошей — треба хазяйство завести...

— Не журіться, тату, буде ще. Тут, — каже, — паничі їхатимуть полювати на перепелиці із соколом. Я перекинуся соколом, вони мене купуватимуть, а ви мене продайте знов за триста карбованців без шапочки².

¹ Путо — ремінь, мотузка, якими обмежують пересування собаки.

² Шапочка — тут: повстяний ковпачок, який одягали соколові на голову, щоб він нічого не бачив і не злітав без волі свого господаря.

От ідуть полем, паничі випустили сокола на перепела; так сокіл женеться, а перепел тікає: сокіл не дожене, перепел не втече. Син перекинувся соколом, так зразу й насів на того перепела. Паничі побачили.

— Це твій сокіл? Продай його нам.

Поторгувались, продав за триста карбованців. От паничі пустили того сокола за перепелицею, а він як полетів, так полетів, а тоді перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

— Ну, тепер ми розжилися трохи, — каже батько.

— Почекайте, тату, ще буде. Як переходитимемо через ярмарок, то я перекинусь конем, а ви мене продавайте: дадуть вам за мене тисячу карбованців; тільки продавайте без недоуздка¹.

От підходять до містечка — аж ярмарок. Син перекинувся конем — і такий кінь, як змій, і приступить страшно! Батько веде того коня за недоуздок, а він так гарцює, копитом землю вибиває! Тут понаходилося купців — торгають.

— Тисячу, — каже, — без недоуздка, то й беріть!

Дають п'ятсот. А це підходить циган сліпий на одне око та:

— Ге! Дорого, батю: візьми п'ятсот із недоуздком! Ну шістсот... бери! Ну, бери, батю, тільки з недоуздком.

— Е, ні, цигане, недоуздок мій!

— Чоловіче добрий! Де ти видав, щоб коня продавали без уздечки? І передати ніяк... Ну, батю, я тобі п'ять карбованців накину, — тільки з недоуздком.

Чоловік подумав: циган дає аж п'ять карбованців! Узяв і віддав. А то не циган, то Ох перекинувся циганом. Той кінь несе та й несе Оха — вище дерева, нижче хмарі... От спустились у ліс, приїхали до Оха; він того коня поставив на стежу, а сам пішов у хату.

От в обідню пору бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки. Тільки що привів до річки, а той кінь нахилився пить — та й перекинувся окунем і поплив. Ох, недовго думавши, перекинувся і собі щукою та нумо ганятися за тим окунем. Так оце що нажене, то окунь одстовбурчить плавники та хвостом повернеться, то щука й не візьме... От оце вона дожене та:

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаємо з тобою!

— Коли ти, кумонько, хочеш балакати, — каже окунець щуці, — то я і так чую!

Та це що нажене щука окуня та:

¹ Недоуздок — вуздечка без вудил.

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!

А окунець одстовбурчить пірця та:

— Кажи, кумонько, я й так чую!

Довго ганялась щука за окунем — та ні! А це випливає той окунь під берег — аж там царівна шмаття пере. Окунь перекинувся гранатовим перстнем у золотій оправі. Царівна й побачила, та й вихопила той перстень із води. Приносить додому, хвалиться:

— Який я, таточку, гарний перстень найшла! — Батько любується, а царівна не знає, на який його й палець надіти: такий гарний!

Коли це через якийсь там час сповіщають царя, що прийшов купець. (А то Ох купцем перекинувся.) Цар вийшов:

— Що тобі треба, купче?

— Так і так: їхав я, — каже Ох, — кораблем по морю, віз у свою землю своєму цареві перстень гранатовий та й упustив той перстень у воду... Чи nіхто з ваших не знайшов?

— Моя дочка знайшла.

Покликали її. Ох як узявся її просить, щоб віддала, бо мені, каже, і на світі не жить, як не привезу того перстня! Так вона не оддає, та й годі! Тут уже цар уступився:

— Оддай, — каже, — дочки, а то через нас буде нещастя чоловікові, віддай!

А Ох так просить:

— Що хочете, та й беріть у мене, тільки oddайте мені перстень!

— Ну, коли так, — каже царівна, — то ані тобі, ні мені! — та й кинула той перстень на землю...

А перстень і розсипався пшоном: порозкочувалося по всій хаті. А Ох, недовго думавши, перекинувся півнем та нумо дзьобати оте пшено. Усе з'їв... А одна пшонина закотилася під ноги царівні, він тієї пшонини й не помітив. Як усе видзьобав, то вискочив у вікно та й полетів собі... А з тієї пшонини перекинувся парубок — і такий гарний, що царівна, як побачила, так і закохалася одразу, та так щиро просить царя і царицю, щоб її віддали за нього:

— Ні за ким, — каже, — я щаслива не буду, а за ним мое щастя!

Цар довго морщився, що за простого парубка оддає свою дочку, а далі порадився із царицею, взяли їх поблагословили та одружили. І таке весілля справили, що ввесь білий світ запросили. І я там був, мед-вино пив, хоч у роті не було, а по бороді текло — тим вона в мене й побіліла!

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте в правильній послідовності майстрів, до яких батько віддавав у науку сина.

швець

коваль

кравець

2. Із ким зустрілися батько й син у лісі? Яким саме перед ними постав лісовий цар Ох?

3. Скільки разів Ох спалював й оживлював свого наймита? Для чого він це робив?

АНАЛІЗУЄМО

4. Яка біда трапилася у родині вбогого чоловіка? Як про це розказано в казці?
5. Чому батьки вирішили віддати свого непутящого сина в найми дуже далеко від рідного дому?
6. Опишіть помешкання Оха. Що найбільше здивувало хлопця-наймита в цій господі?
7. Як Оху вдалося змінити ледачого хлопця на моторного й гарного козака?
8. Чи тільки ремесел навчився ледачий син в Оха? Наведіть три приклади з тексту.
9. До яких перевтілень удавався син дорогою додому? Чому батько не виконав останньої вказівки сина?
10. Хто саме заволодів конем, на якого перетворився парубок? Чому не так просто, на вашу думку, було втекти від Оха?
11. Знайдіть у тексті й виразно прочитайте уривок про змагання окунця і щуки. Хто виявився кмітливішим у цьому поєдинку? За кого ви вболівали – за хлопця чи Оха?
12. Виділіть у казці традиційний початок і традиційну кінцівку. У чому їх особливість? Доведіть, що ця казка має щасливе закінчення.
13. Поділіть казку «Ох» на частини. Доберіть до кожної з них заголовок і запишіть у зошит.

МІРКУЄМО

14. Яку основну думку утверджує казка «Ох»? Чого вона навчає?
15. До якої групи казок належить твір «Ох»: побутових, казок про тварин, чарівних? Чому ви так вважаєте?

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

КАЗКА (Скорочено)

Були собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Аж ось прийшла звістка, що так і так: появився такий царський указ, щоб зібралися до царя на обід, і хто змайструє такий корабель, щоб літав, і прибуде на тім кораблі, за того цар дочку заміж віддасть.

– Підемо ми, – кажуть розумні брати, – до царя на обід: може, якраз там десь наше щастя закотилося!

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

– Піду і я туди, куди брати пішли!

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випровадила його з дому. Він і пішов. Іде та йде, коли зустрічає на дорозі діда: сивий, а борода зовсім біла аж до пояса.

– Здорові, діду! Куди йдете, діду?

– Здоров, сину! Ходжу по світу, з біди людей виручуаю. А ти куди?

– До царя на обід.

— Хіба ти, — питає дід, — умієш зробити такий корабель, щоб сам літав? Чого ж ти йдеш?

— А Бог його знає, — каже, — чого! Може, там мое щастя закотилося.

— Сідай же, — каже дід, — спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі.

— Е, дідусю, нема тут нічого, хіба що такий черствий хліб, що ви й не вкусите.

— Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж із того чорного хліба такі стали паляници білі, що він ізроду й не єв таких; сказано, «як у панів».

От вони розіслали світки на траві, посідали, давай полуднувати. Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі за хліб та й каже:

— Ну, слухай, сину: йди ж тепер ти в ліс, та підійди до дерева, та перехрестися тричі й удар сокирою в дерево, а сам мерцій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить; тоді, — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети куди тобі треба, але по дорозі бери, кого б там не стрів.

Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс. От підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав-спав... Коли це за який там час чує — хтось його будить:

— Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!

Дурень прокинувся, коли гляне — аж стойть корабель: сам золотий, щогли срібні, а вітрила шовкові так і понадимались — тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на той корабель, а корабель знявся та полетів нижче неба, вище землі — й оком не зглянеш!

По дорозі хлопець зустрів незвичайних чоловіків, які погодилися летіти з ним до царя на обід. Це були: Слухало, який міг припасти вухом до землі й усе почути; Скороход, який одну ногу прив'язував за вухо, щоб не переступити весь світ; Стрілець, який гарно бачив за сто миль і влучно стріляв; Об'їдайлло, який дуже багато їв; Обшивайлло, якому навіть озера було мало, щоб напитися; Морозко, який мав солому, що утворювала мороз і сніг; а також чоловік із в'язкою дровою, що перетворювалися на військо.

▲ Валерій Горбачов. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

Чи довго вони летіли, чи ні, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлено й понакривано. А людей, — сказано, — пів царства зійшлося. Дурень прилетів із товариством на тім

кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля і пішли обідати.

Цар вийшов із палацу, узяв та й пішов сам поміж люди.

— Хто, — питав, — тут на цім кораблі прилетів?

— Я! — каже дурень.

Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Щоб я свою дитину та за такого жебрака видав!» І нумо йому загадки загадувати.

— Піди, — каже на лакея, — скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живущої і цілющої, поки люди пообідають, то не тільки царівни не віддам, а оце меч — йому голова з плеч!

А Слухало, той самий, що припав до землі вухом, підслухав, що цар казав, то й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не єсть, не п'є. Скороход побачив:

— Чому ти, — питав, — не єси?

— Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живущої і цілющої... Як я її добуду?

— Не журись! Я тобі дістану!

Приходить лакей, дає йому царський наказ; а він уже давно знає, як і що.

— Скажи цареві, — каже, — що принесу!

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув — так в одну мить і набрав води живущої і цілющої. Набрав, утомивсь. «Ще, — думає, — поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи». Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його нема. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропав!» — думає. Слухало взяв, приставив до землі вухо — давай слухати.

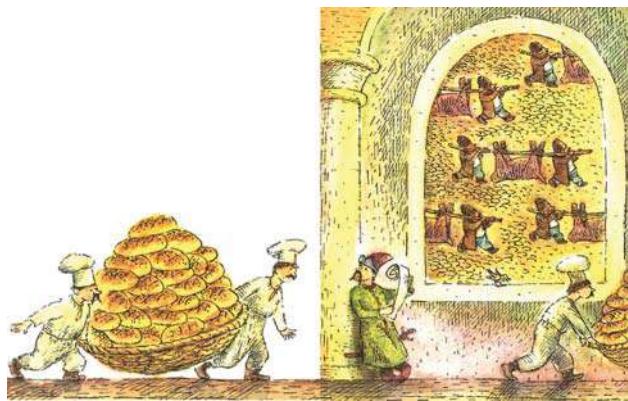
— Не журись! — каже. — Під млином спить, вражий син!

— Що ж ми будемо тепер робити? — каже дурень. — Як нам його збудити?

А Стрілець каже:

— Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне — як торожне стріла в млин, аж тріски полетіли... Скороход прокинувся — мерещій туди! Люди обід тільки що кінчують, а він приносить ту воду. Цар — що робити? Ну загадувати другу загадку: як з'єсть із своїм товариством за одним разом шість пар биків смажених і сорок печей хліба, тоді, каже, віддам мою дитину за нього, а не з'єсть, то от мій меч — а йому голова з плеч!

▲ Валерій Горбачов. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

– Що ж мені тепер робити? Я і одного хліба не з'їм! – каже дурень.

А Об'їдайлло й каже:

– Не плач, я за вас усіх поїм, і ще буде й мало.

От засмажили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об'їдайлло як зачав їсти – усе дочиста поїв, ще й просить:

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар знову загадав загадку, щоб сорок кухлів по сорок літрів води випив за одним духом і сорок кухлів по сорок літрів вина, а не вип'є – «мій меч – його голова з плеч!» Слухало підслухав – розказав.

– Не плач! – каже Обпивайло. – Я сам вип'ю, ще й мало буде.

От викотили їм по сорок сорокових кухлів води й вина. Обпивайло як узявся пити, усі до կаплі видудлив ще й підсміюється.

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трохи – ще б випив.

Цар бачить, що нічого з ним не вдіє, та думає: «Треба його, вражого сина, зо світу звести, а то він мою дитину занапастить!» От і посилає до дурня лакея:

– Піди скажи, що казав цар, щоб перед вінцем у бані попарився.

А іншому лакеєві загадує, щоб баню чавунну напалили: «Там він сякий-такий і засмажиться!» Грубник натопив баню – так і пашить: самого чорта, мовляв, можна спекти на попілець! Сказали дурневі, він іде в баню, а за ним слідком іде Морозко із соломою. Тільки що ввійшли в баню, аж там такий жар, що дихати нічим! Морозко порозкидав свою солому – і відразу так стало холодно, що дурень насибу обмився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре! Уранці відчиняють баню, думають – тільки з нього попілець зостався, а дурень лежить на печі; вони його й збудили.

– Оде, – каже, – як міцно спав! – Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав, і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думав-думав, думав-думав...

– Ну, – каже, – як дістане мені на ранок полк найкращого війська, то вже дам свою дочку за нього, а не дістане, то от «мій меч – йому голова з плеч!»

А сам думає: «Де таки простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..» От і дав наказ. Слухало й підслухав, і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче:

– Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

– Не плач! – каже той, що ніс дрова. – Я тебе виручу.

Приходить до дурня царський слуга:

– Як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

– Добре! – каже дурень. – Тільки, – каже, – скажи цареві, як не віддасть ще й тепер, то я його війною повоюю і силою собі царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине – то й чоловік, що кине – то й чоловік! І такого війська набралось, господи! На ранок прокидаеться цар – аж чує: грають. Він питає, що там діється.

– То, – кажуть, – своє військо муштрує той чоловік, що на золотім кораблі прилетів.

Цар звелів його покликати до себе. А дурень такий став, що його й не пізнаєш: одежа на ньому так і сяє: шапочка золота, а сам такий гарний, що Боже! Веде він своє військо, сам на воронім коні попереду, за ним старшина... Військо в лаву стало – як перемите! Він пішов у палац; цар його обіймає, цілує.

– Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна; як побачила – аж засміялася, який у неї гарний чоловік буде! От їх швидко й повінчали, такий бенкет справили, що аж до неба дим закурився.

ПЕРЕВІРЯСМО

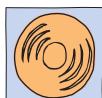
1. Чому цар на початку казки не хотів віддати царівну за дурня?
2. Які чарівні предмети є в казці «Летючий корабель»?

АНАЛІЗУЄМО

3. Виразно прочитайте розмову дурника з дідусям. Про що ви з неї дізналися?
4. Чому дідусь вирішив допомогти хлопцеві побудувати летючий корабель? Яка мораль цього вчинку?
5. Знайдіть і прочитайте опис корабля. Які образні слова вжито?
6. Назвіть прізвиська побратимів, яких хлопець узяв на свій корабель. Поясніть імена цих персонажів. Що кожен із побратимів умів робити?
7. Як побратими допомогли хлопцеві пройти всі випробування?
8. Які вчинки царя свідчать, що він нечесна людина?
9. Чому казку «Летючий корабель» називаємо чарівною? Що в ній є фантастичного?
10. Що спільного ви помітили в образах непутящого сина (казка «Ох») і дурня (казка «Летючий корабель»)? Якими ці персонажі постають на початку казок і як змінюються наприкінці творів?

МІРКУЄМО

11. Хто, на вашу думку, у казці «Летючий корабель» є втіленням добра, а хто – зла?
12. Чи згодні ви, що з друзями можна здолати багато перепон? Доведіть, що саме дружба й товариська підтримка допомогли головному герою казки «Летючий корабель» знайти щастя.

Для додаткового читання. Українські народні казки: «Лінива дівчина», «Про гору, що верхом сягала неба», «Яйце-райце», «Про бідного парубка та царівну», «Красний Іванко й закляте місто», «Золотий черевичок», «Три бажання».

Окремі із цих казок ви можете прочитати в електронному додатку, скориставшись QR-кодом на с. 2.

ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ

Крім народних казок, є і літературні, які створили письменники чи письменниці. Вам, звичайно, відомі шедеври «Снігова королева», «Дюймовочка», «Попелюшка», «Білосніжка», «Кіт у чоботях». Вони мають своїх авторів: Ганса Крістіана Андерсена, братів Грімм, Шарля Перро. Визнаними майстрами казок є українські письменники й письменниці Іван Франко, Леся Українка, Василь Симоненко, Оксана Іваненко, Всеvolod Нестайко та ін.

Найдавніші казки – народні, їх переказували з уст в уста, їхні автори й авторки нам не відомі. У літературній казці обов'язково є автор / авторка. Поява її стала можливою після винайдення письма та книгодрукування. Автори літературних казок можуть запозичувати фантастичні сюжети й героїв із народних казок або ж вигадувати власні.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Літературна казка – це створений автором / авторкою художній твір, в основі якого лежить вигадана історія, що об'єднує елементи дійсності та фантастики. Літературна казка може бути як прозовою, так і віршованою.

Народні й літературні казки мають спільні жанрові ознаки: незвичайні, фантастичні події; казкові герої; алгоритичні образи; чарівні предмети; перемога добра над злом; щасливе завершення. Але літературна казка не обов'язково має казкові зчин і кінцівку.

Літературні казки існують тільки в писемній формі, їхні тексти не можна змінити чи переробити, тому вони, на відміну від народних казок, не мають різних варіантів.

Обман буває різний, люди обманюють із різних причин. Кажуть, що головна причина нечесності людей полягає в тому, що так вони хочуть щось отримати задарма чи без особливих заслуг досягти якогось статусу, влади, впливати на інших.

- ◆ Чи завжди треба говорити правду?
- ◆ Які негативні наслідки може мати обман для тих, хто обманює? А для інших людей?
- ◆ Чому лестощі – це теж обман?

У казці «Фарбований Лис» Іван Франко показує, як завдяки обману Лис досягнув високого становища і як трагічно це обірвалося. Цей твір вам сподобається!

Іван ФРАНКО (1856–1916)

Іван Якович Франко народився в с. Нагуєвичі на Львівщині. Він був поетом, прозаїком, драматургом, літературознавцем, ученим, перекладачем, політичним діячем, критиком. Але, крім цього, знаходив час, щоб писати дивовижні казки для дітей.

Іван Якович мав одну доньку і трох синів. Коли вони були ще зовсім маленькі, він щовечора розповідав їм на ходу складені казки, які згодом записав на папері й видав окремою книжкою. Діти дуже любили цікаві розповіді, вони сиділи в батька на колінах і з відкритими від здивування ротами ловили кожне слово.

Збірка казок Івана Франка «Коли ще звірі говорили» донині дуже популярна. До неї увійшло 50 казок, серед яких і «Фарбований Лис». Ці твори змушують дітей сміятися і думати, розбуджують цікавість і любов до природи.

Тож помандруймо разом з Іваном Франком до лісового царства, де жив хитрий Лис Микита.

ФАРБОВАНИЙ ЛІС

КАЗКА (Скорочено)

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, заставляли на нього заліза¹ або підкидали йому затруєного м'яса – нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив² собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було смілішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білій день вибирався на полювання і ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя та його хітрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

– Що ви собі думаете! – величався він перед своїми товаришами. – Досі я ходив по селах, а завтра в білій день піду до міста і просто з торговиці³ курку вкраду.

- Ет, іди, не говори дурниць! – вмовляли його товариші.
- Що, дурниць! Ану, побачите! – гарячкував Лис.
- Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в блоху, щоб тебе не побачили й не роздерли.

¹ Залізо – тут: пастка.

² Кпить – глузувати.

³ Торговиця – великий базар.

— От же побачите, і в блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився¹. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескаючи плоти та ховаючися між яриною, дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвильку вискочiti на вулицю, збігати на торговицю і вернути назад. А на вулиці й на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гопкають — одним словом, клеккіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці нечував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчiti те, що зачав.

Не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить Пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутiвся, мов муха в окropi: що тут робити? куди дітisя? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а із сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сковатися, а сам надслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скiк у діжку та й сковався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжi, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісненькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжi, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжi, що так несподiвано стала йому в пригодi, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, у тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садовi лавки.

Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидiти в фарбi тихо аж до вечора. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі², перебiг вулицю і, не спостережений ніким,

¹ Перечислитися — перемудрити.

▲ Олег Кіналь. Ілюстрацiя до книжки «Фарбований Лис»

² Купiль — ванна, також купання.

ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув справді, як по купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, — досить, що, вставши з твердого сну, позіхнувши смачно і сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце¹ в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе — господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З переляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими гудзами, не то їжаковими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня² або здоровий ступернак³, і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати з себе ту луску пазурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

У тій хвилі де не взявся Вовчик-Братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, усього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившися, як не пішов утікати — ледве хлипає! Подібав у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — усі його питаютъ, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

- Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!
- Та що, що таке? — допитують його свояки.
- Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшеннє ж!

Що за диво! Зібралося довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жміньки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвівся, але де тобі, усе дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна⁴ година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зирнули собі ж та й кинулися вrozтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

¹ Заграло сérце — відчув радість.

² Дóвбня — велика палиця.

³ Ступернáк — товкач.

⁴ Непорáдна — лиха.

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подoboю, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отсє тепер і на інших звірів.

«Гей, – подумав собі хитрий Лис, – та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!»

I, піднявши вгору хвіст, надувшися гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всеї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного й страшного звіра розійшовся геть по лісі. Усі звірі, що жили в тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити близче. А Лис Микита мов і не бачить сього, іде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сідати Ведмідь. Сів і жде. Не минуло й пів години, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Усі цікаві знати, що се за появу, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака.

Тоді Лис перший заговорив до них ласково:

– Любі мої! Не бійтесь мене! Приступіть близче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

– А ти ж хто такий?

– Приступіть близче, я вам усе розповім, – лагідно й солодко говорив Лис. Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

– Слухайте, любі мої, – говорив Лис Микита, – і тіштесь! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини – придивіться, яка вона блакитна! I, ожививши мене своїм духом, мовив:

«Звіре Остромисле! У звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний своєго життя і своєго добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді й не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

– Ой господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

– Так, дітоньки, – поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала у звірячім царстві.

Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеди нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Знову радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрым царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Усе готове, зарізане, навіть обскубане й обпатране,

приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

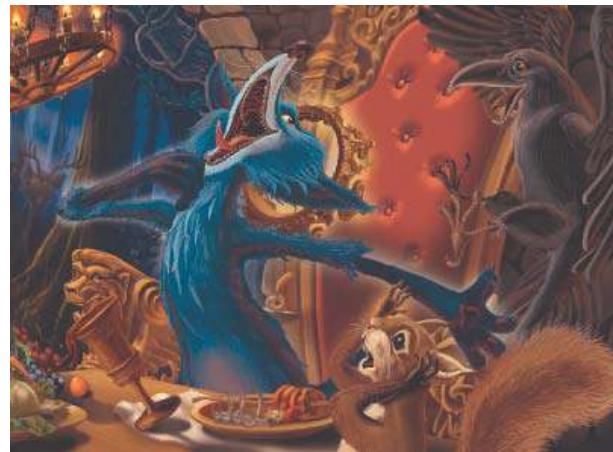
Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що живе. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього й ласкового царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита, зробивши царем, жив собі, як у бога за дверми. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався і спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати вроцісто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібралися хор із лисів, вовків, ведмедів, уложені чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеди ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзвякотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзвякає і собі по-лісичачому!

Господи! Що стало? Усі співаки відразу затихли. Усім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тъфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, брехуне!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, усі кинулися на нещасного Лиса Микиту й розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві; коли який драбуга¹ отуманить нас, обдере, оббреше й ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знов! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі».

▲ Олег Кіналь. Ілюстрація до книжки «Фарбований Лис»

¹ Драбуга – ледар.

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Першим побачив нечуваного синього звіра
A Ведмідь   **B** Олень   **C** Кабан   **D** Вовк
2. Вислів як у бога за дверима означає
A сумно   **B** яскраво   **C** безтурботно   **D** пригнічено
3. Чим необдумано похвалився Лис Микита перед товаришами?

АНАЛІЗУЄМО

4. Чому казку «Фарбований Лис» називаємо літературною?
5. Запишіть у правильній послідовності подані пункти плану до казки «Фарбований Лис». Обміняйтесь зошитами, перевірте правильність виконання завдання.
  - ▶ Страшний синій звір.
  - ▶ Вихваляння Лиса Микити.
  - ▶ «Справедливе» царювання Лиса.
  - ▶ Лис на торговиці.
  - ▶ Помста одурених звірів.
  - ▶ Микита в діжці з фарбою.
  - ▶ Неприємна зустріч із собаками.
6. Хто такий Лис Микита? Прочитайте, як про нього сказано на початку казки.
7. Розкажіть про невдале полювання Лиса. Чому йому не пощастило?
8. У яку комічну ситуацію потрапляє Лис? Чому? Як він з неї викрутиться?
9. Як Лису Микиті вдалося стати царем звірів? Чи міг би він ним стати, якби не застосував хитроці й обман?
10. Проаналізуйте промову Лиса перед звірами. Які нові риси Лиса розкрито в цьому епізоді? Що він обіцяв звірам?
11. Чому звірі спочатку так зраділи, що Лис стане їхнім царем? Чи змінилося їхнє ставлення до Лиса потім?
12. Гарним чи поганим царем був Лис Микита? Поясніть свою відповідь. Яким, на вашу думку, повинен бути справжній цар звірів?
13. На кого в кінці казки більше були сердиті звірі: на Лиса Микиту, на Вовка чи на самих себе? Як про це сказано в тексті казки?
14. Автор, коли розповідає про пригоди Лиса Микити, двічі називає його бідним. Чи справді оповідач співчуває герою? Як автор ставиться до Микити?
15. Головним персонажем твору є Лис Микита. Але кого насправді змалював Іван Франко в цьому образі: людину чи тварину? Відповідь поясніть.
16. Роздивіться малюнок-схему «Образ Лиса Микити». Які помилки ви тут помітили? Випишіть лише ті слова, якими дійсно можна схарактеризувати цього персонажа.

Міркуємо

17. Кого й за що висміяв Іван Франко в казці? Чи доводилося вам спілкуватися з людьми, які полюбляють вихвалятися?
18. Головний герой казки досяг тимчасового успіху. Він цілий рік жив, як у бога за дверима. Чи міг цей успіх бути вічним?
19. Кого з персонажів казки можна схарактеризувати тим чи тим поданим нижче прислів'ям? Поясніть свою відповідь.

Брехач лише раз єсть калач.
У страху очі велики.
Брехнею світ обійдеш, а назад не вернешся.
Довіряй, але перевіряй.
Слови ласкаві, а думки лукаві.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

20. Підготуйтесь до переказування фрагмента казки від слів «Але сим разом бідний Микита таки перечислився...» до слів «скік у діжку та й склався» від імені Лиса Микити. Передайте голосом, інтонацією, мімікою хвилювання і почуття Микити, коли він потрапив до міста та коли на його слід натрапили собаки.

Для додаткового читання.

Іван Франко. «Осел і Лев», «Королик і Ведмідь».

Михайло Коцюбинський. «Хо».

Зірка Мензатюк. «Київські казки», збірка казок «Тисяча парасольок».

Сашко Лірник. Цикл казок «Моя Україна».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ЕЛЕМЕНТИ СЮЖЕТУ КАЗКИ

Кожна казка має свій сюжет. **Сюжет** – це певна послідовність пов'язаних між собою подій.

АНАЛІЗУЄМО

- Яка подія в казці Івана Франка «Лис Микита» стала поштовхом до того, що головний персонаж пішов на площу, щоб украсти серед білого дня курку?
- Який епізод у казці «Лис Микита» є найбільш напруженим, після якого всім стає зрозуміло, ким насправді є страшний синій звір?
- Яка подія казки «Лис Микита» є завершальною і є наслідком того, як нечесно діяв Лис Микита?
- Визначте елементи сюжету казки Івана Франка «Лис Микита». Скористайтеся наведеними схемами (с. 67, 68).
- Роздивіться картину Марії Примаченко «Гороховий звір» (1971). Як ви думаєте, художниця зобразила реальну чи вигадану тварину? Поясніть свою думку.

► Марія Примаченко. Гороховий звір (1971)

ОБРАЗИ ФАНТАСТИЧНИХ ІСТОТ У КАЗКАХ

Народні й літературні казки привертують нашу увагу **фантастичними істотами**: лісовим царем Охом, злою Бабою-Ягою, триголовим Змієм тощо. Різних фантастичних (неіснуючих) істот можна також побачити в мультфільмах, фільмах та на картинах.

Фантастичні істоти – це створені уявою людини персонажі казок, міфів, переказів. Таких істот немає в реальному житті.

В українських народних та літературних казках діють різні фантастичні персонажі, узяті з міфології: Русалка, Водяник, Мавка, Домовик тощо.

Василь КОРОЛІВ-СТАРИЙ (1879–1941)

Народився Василь Королів-Старий у с. Ладан на Полтавщині (тепер Чернігівська обл.). Старий – це не вік автора, а ді branе прізвище (псевдонім), яким митець підписував свої твори. У дитинстві він мріяв стати художником, письменником і лікарем. Ці його мрії здійснилися. Щоправда, лікував Василь Костянтинович тварин – був ветеринаром, навіть написав кілька наукових праць.

Довго жив за кордоном, був видавцем книжок. Малював ікони й розписував церкви, адже в Києві під керівництвом видатного українського художника Івана Їжакевича закінчив малярську школу.

У 1923 році Василь Королів-Старий видав збірку фантастичних казок «Нечиста сила». Головними персонажами цих казок є фантастичні істоти, в існування яких століттями вірили українці: мавки, русалки, лісовики, водяники, хухи, перелесники, домовики. У народних казках, оповіданнях цих істот здебільшого наділено негативними рисами. Але Василь Королів-Старий вирішив переосмислити ці образи. Він показує їх добрими, такими, що допомагають людям і звірам у скрутний час.

Відчуймо дух лісу та фантастичних істот у казках письменника.

МАВКА ВЕРБИНКА

КАЗКА (Скорочено)

У лісі знявся переляк...

Першим вісником прибіг сам не свій – аж мордочка йому побіліла – бувалий у бувальцях¹ чорновухий Заєць. Захекавшись, він перебіг цілим лісом і кого тільки спіткав по дорозі, перед кожним сідав на задні лапки, передніми витирає вуса, відкашлювався і пошепки говорив:

– Біда, братця! Біда-а!.. Бачив я, своїми очима бачив на узлісся мисливців, собак, загонщиків... Тисячі, ти-и-сячі йдуть сюди... Тікайте, братця, куди хто!..

Усі мешканці лісу заворушилися...

Хто тікав у поле, хто ховався в нору, хто шукав схови в дуплах або ж біг до очерету, що густо поріс понад болотом.

Аж ось і справді залунав постріл, загавкали ловецькі пси, заграли ріжки...

Мавка Вербинка, що на день хovalась у великому дуплі старої верби над болотом, прокинулась і нашорошила вуха. Серце їй болісно стислося. Багато вже разів на своєму віку чула вона те собаче гавкання, страшні постріли... Чула й знала, що багатьом звірам та птицям вони віщують смерть. Знала й те, що ще більше буде таких нещасних, котрі довгий час конатимуть від ран, заривши десь під кущами в листя. Будуть і такі, що вичуняють, але на все життя лишаться каліками.

З її чудових, такого кольору, як фіалки, очей полилися блискучі слізози. Вона миттю вискочила з верби й незримо побігла, наче полетіла понад землю, до сусіднього великого лісу, щоб кликати своїх подружок на поміч.

Ще не добігла вона й до кінця свого лісу, як зачулися вже нові постріли.

---

¹ Бувáлий у бувáльцах – який багато в житті бачив, пережив багато.

«Пізно! Буде пізно! – подумала Вербинка з відчаем. – Може, уже там є підстрелені, що потребують негайної помочі? А поки я поверну з подругами, у тих бідолашних створінь відлетить життя!»

Тоді вона заспівала дзвінким, мов срібним, голоском. Вона кликала Хух:

– Біжіть швидше, сестрички, до сусідніх лісів. Кличте Мавок: Ясенинку, Дубовинку, Вільхівку, Кленівку та Шипшиночку. Сьогодні у нас буде багато нещасних. Боюся, що сама не вправлюся...

Щойно вона проказала ті слова, маленькі зелені Хухи вже покотилися з лісу, мов перекотиполе, у різних напрямах. А Вербинка узліссям полинула назад, щоб бути позад мисливців, бо там вона сподівалася найшвидше знайти поранених та конаючих.

Вона пролетіла повз молодих і старих панів, одягнених у мисливські вбрання та зелені брилі. Далі пролинула над лісниковою хаткою, де вона досі часто бувала. Там жив добрий лісник, що ніколи не уражав звірів, поважав Лісовика, жалів і малих Хух, а її, Мавку, дуже любив. Навіть часом ставив для неї на пеньку в мисочці молочну кашку...

Мавка Вербинка вжеугледіла пораненого Зайчика. Він закопався в мох, і тільки по тому, як нервово здригалося його тільце, можна було віднайти, що там є хтось живий. Вербинка обережно підважила мох. Наполоханий Зайчик побачив Вербинку й тихо застогнав:

– Убили мене, сестричко Вербинко!..

– Куди ж тебе поранено, Зайчику-Вуханчику? – спитала вона.

Зайчикові було перебито задню ніжку й прострелено бік. Вербинка швиденько знайшла чисту, суху порхавку¹, притрусила йому рані, на ніжку намотала листу подорожника й обв'язала травиною. Потім спинила кількох пухнатих джмеліків, щоб вони дали хворому солодкого білого меду, а з великого листа ведмежого вуха набрала водиці й напоїла пораненого. Йому стало легше.

Багато було праці Мавкам того дня в лісі. Було підбито чимало тихих Зайчиків, підстрелили ловці й хитру Лисичку, заскочили пси й цілу родину Куріпок: одних самі впіймали, інших мисливці повбивали, ще інших тільки поранили. Коли вже Мавка перев'язала та подала першу допомогу кільком пораненим, натрапила вона на молоду дику Кізочку. Та стояла на трьох ніжках майже на чистій прогалині², так що її здалеку міг побачити кожний.

– Ховайся мерщій в хащу!.. Ти ж чуєш, що в лісі мисливці та собаки, – гукала їй ще здалеку Вербинка.

– Чую й знаю! – заплакала бідна Кізонька. – Але я вскори-чила в терновий кущ, і він пороздиряв мені ніжки. Я не можу рушити далі – так мені болить і пече!

Мавка підбігла до козеняти, швиденько перев'язала йому ніжку й, підтримуючи збоку, повела їго до кущів. У цей момент на поляну виткнувся

¹ Пóрхавка – кулястий гриб, наповнений бурим пилом – спорами.

² Прогáлина – галáвина, узлісся.

лісник. Він побачив, як шкандибає Кізочка, і кинувся до неї. Вербинка знала, що лісник – добрий. Але ж тепер, коли довкола була стрілянина, коли вже люди повбивали стільки звірів, вона страшенно злякалася. Бо ж знала вона й те, що на полюванні й добрі люди стають жорстокими. Й вона заступила собою Кізоньку, а сама об'явилася перед лісником. Лісник остав пів, побачивши перед собою незвичайно красну дівчину, що з'явилася не знати звідки. Здивовано дивився він у її темні очі, що були, як фіалки; дивився на довге темно-синє волосся, що відблискувало, як гайвороняче крило, любувався з її довгих світло-зелених шат. А тим часом вона простигла до нього ніжні, білі, як лілії, руки, і він почув її голос, неначе задзвонили навколо сині дзвіночки:

– Дядечку! Прошу вас, змилуйтеся над нею! Вона ж така молоденька, живе тільки чотири місяці! Вона ж нікому не робить шкоди!..

– Ти – Мавка? – спитав лісник, нарешті отямившись.

– Так, я – Мавка із цього лісу. Зовуть мене – Вербинка. Ви ж – добрий, я знаю. Це ж мені виносите ви молочні кашки на пеньок. А я оберігаю та пильную всіх звірят у вашому лісі. Пожалійте цю Кізочку; дуже вас прошу, дядечку!..

– Добре! – промовив схвилюваний лісник, у якого розм'якло серце. – Добре! Я візьму її до себе й складаю у своєму хліві. Там вона перебуде, поки одужають її ніжки, а потім я знову випущу її в ліс. Не бійся, у мене ніхто її не торкне.

Лісник відніс козеня додому й склав його в хліві. Але один багатий панич угледів Кізочку. Дуже вона йому сподобалася, і закортіло йому відвезти її до міста. Давав за неї великі гроші, навіть загрожував лісникові. Та лісник не схотів ні за що її продати.

– Це Мавчина Кізочка, доњки нашого Лісовика. Сама Вербинка просила мене її захистити. А я дав їй своє слово, що вигою Кіzonьку й випущу в ліс.

– Мало що! То ж Мавка, не людина. Для неї ваше слово нічого не важить, усе одно, що сказати на вітер.

– Нехай для неї і не важить, так зате мое слово важить для мене. Коли даєш якусь обітницю, то мусиш її додержати, – відповів лісник твердо.

З того часу всі лісові мешканці ще дужче полюбили свого доброго лісника. Зайчики ніколи не гризли дерев у його садочку, Лисичка не крала його курей, а пташки чисто-наочно оббиралі з його дерев усю гусінь та нищили шкідливих комах...

► Анатолій Василенко. Ілюстрація до казки В. Короліва-Старого «Мавка Вербинка» (1990). Видавництво «Веселка»

По тій пригоді минуло багато часу. Аж ось одного дня забігло до того лісу кілька здорових сірих Вовків. Осіли вони тут і почали хазяйнувати, як у дома. То Зайчиків ловлять, то Кізочку роздеруть. Одне слово, не стало життя тихим, мирним звіряткам від тих зайд.

Та недовго вони панували. Як тільки помітив добрий лісник, що в його лісі хижаки-зайди завелися, то й почав їх висліджувати. Аж трох підстрелив. Однак останні не тікають. Тоді лісник і каже собі:

— Побачимо, хто кого перемудрить!

Узяв він лопату, пішов у саму хащу й викопав там велику глибоченну яму, таку, що була вона зверху вужча, а зісподу ширша. Потім понакладав зверху тонкого хмизу й рясно притрусиив жовтим листом, бо вже тоді багато листя з дерев пообпадало. Так він хитро все зробив, що ніхто б не впізнав, де та «вовча яма». Щоб туди Вовків заманити, поклав у яму принаду: великий шматок старого сала. Минуло день чи там два, аж чує лісник зі свого двору, що виють Вовки. Прислухався — саме там, де він викопав на них яму. Та й закортіло йому подивитися, дарма, що вже був вечір і в лісі стало зовсім поночі. Вхопив лісник рушницю та й прийшов до того місця й почав обережно наблизатися до ями. Та як шугне зненацька однією ногою! Й полетів сам у ту вовчу пастку.

Яма глибока, вилізти не можна, бо ж нема за що зачепитися. А в тій ямі в кутку немов дві маленьких жаринки жевріють... Вгадав лісник одразу, що в ямі вкупі з ним ще й Вовк сидить. Мерщій ухопився він за рушницю, але стріляти у Вовка роздумав: «А як я в п'ятьмі промахнуся?! Тоді ж він, підстрелений, живцем мене заїсть!..» Не стрелив він у Вовка, а вистрілив угору. Думав, що тим і Вовка настрашить та й, може, хтось почує той постріл та й допоможе з ями видряпатись. Вистрелив він іще раз, а далі вже й боїться, бо залишився в нього тільки один набій¹. Коли б Вовк захотів на нього плигнути, то не було б йому чим і відбитися. Засумував той лісник. А далі як загукає:

— Рятуйте ж хоч ви мене, лісові духи!

Вербинка подалася просто до ями. Хутчій поскідала хмиз та листя. І коли там стало видніше, бо саме сходив місяць, побачила свого доброго лісника з Вовком. Кинулася вона тоді мерщій до свого батька.

— Тату, — каже, — швидше рятуйте лісника!

Лісовик одразу туди, та як налетить на дерево, що стояло біля самої ями, так і повалив його. Деревина впала на вовчу яму, а його віти попадали аж у глибину. Тоді лісник ухопився за галузки й по них видрався нагору.

Він ураз зрозумів, що врятувала його не хто інша, як Мавка Вербинка, за те, що колись він захистив її Кізоньку.

Взяв лісник ціле відро молока та корець² пшона. Наварив величезний чавун каші, притрусиив цукром та корицею і поставив увечері на пеньок...

¹ Набій — патрон.

² Корець — тут: ківш із ручкою.

Ото був веселий бенкет у лісі тої ночі... Аж мені шкода, що мене туди не покликали!

Бо хто ж таки не любить молочної каші з корицею?!

▲ Кадри з трейлеру та з відеоролику до мультфільму «Мавка. Лісова пісня» (2022; режисери О. Маламуж, О. Рубан; виробництво: Animagrad і FILM.UA)

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Першим вісником поганої новини про наближення мисливців і собак був

А лісник	В Заєць
Б Лісовик	Г Вовк
2. Удень Мавка ховалась у великому дуплі

А старої верби	В сухої вільхи
Б зеленого клена	Г високого дуба
3. Роздивіться «хмару слів», наведіть приклади вивчених фольклорних жанрів.

АНАЛІЗУЄМО

4. Запишіть усіх дійових осіб (персонажів) казки «Мавка Вербинка» у дві колонки: 1) фантастичні істоти; 2) ті, яких узято з реального життя.
5. Чому в лісі стався переполох? Яка незвична подія його спричинила?
6. Як звірі відреагували на появу мисливців і собак?
7. Прочитайте уривок від слів «А це, ѿ справді, залунав постріл...» до слів «...щоб кликати своїх подружок на поміч». Скажіть, які почуття охопили Мавку Вербинку. Чому з її очей полилися сльози?
8. Як Вербинка рятувала лісових мешканців? Хто їй допомагав?
9. Коли Мавка Вербинка вперше в житті об'явилася перед людиною (стала видимою для людини)? Чому вона змушенна була це зробити?
10. Чому лісник не продав Кізочку багатому паничу? Як лісові мешканці почали ставитися до лісника після цього вчинку? Знайдіть відповідні рядки в тексті.
11. Чи згодні ви з такими словами багатого панича: «То ж Мавка, не людина. Для неї ваше слово нічого не важить, все одно, що сказати на вітер»? Поясніть свою відповідь.
12. Як лісник опинився в пастці разом із Вовком? Хто і як урятував людину?

- 13.** Хтось із вас має коротко записати 3–4 події, які є фантастичними у казці, а хтось – які могли б відбутись і в реальному житті. Перевірте одне в одного правильність виконання. Які ознаки твору вказують, що це – казка?
- 14.** Знайдіть у тексті рядки, у яких описано зовнішність Мавки Вербінки. Яке вона мала волосся, очі, руки?
- 15.** Порівняйте два зображення Мавки на с. 73. Яке з них вам подобається більше? Чи такою ви уявляли Мавку Вербінку? Якою ви б її намалювали, якби були художником / художницею?
- 16.** Хто з персонажів казки вам сподобався найбільше? Чому саме?
- 17.** Поділіть казку «Мавка Вербінка» усно на умовні частини. Доберіть і запишіть у зошиті заголовок до кожної частини. Перекажіть усно одну із частин (на вибір).

МІРКУЄМО

- 18.** Поміркуйте, хто в казці «Мавка Вербінка» є носіями добра, а хто – зла. Які персонажі казки виявляють свій характер у різних епізодах?
- 19.** Яку обіцянку дав Мавці лісник? Чи дотримав він свого слова? Як ви розумієте такі слова лісника: «*Коли даєш якусь обітницю, то мусиш її додержати*». Чи завжди, на вашу думку, потрібно дотримуватись обіцянки?
- 20.** Чи згодні ви з тим, що Василь Королів-Старий був палким захисником природи? Поясніть свою відповідь.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- 21.** Уявіть, що ви берете участь у створенні мультфільму чи фільму за казкою «Мавка Вербінка». Створіть за бажанням до цього мультфільму чи фільму трейлер (відеоролик, який складається з коротких і зазвичай найбільш видовищних уривків фільму для його анонсування або реклами), зробіть відео або просто намалюйте фрагмент.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ВІРШОВАНА МОВА

Художні твори пишуть прозовою або віршованою мовою.

Віршована мова більш емоційна, експресивна, вона має своєрідну інтонацію та особливий темп, пов'язаний із більшою кількістю пауз, ніж це буває в прозі.

Віршована мова – ритмічно організована мова з метою посилення її виразності й емоційності.

Строфа – це поєднання кількох віршованих рядків, які об'єднано однією думкою, інтонацією та римуванням. Найчастіше строфа складається із чотирьох рядків.

Віршована мова ритмічна. Особливе значення в ній мають ритм і рима.

Ритм – це чергування в певній послідовності наголошених і ненаголошених складів. Наприклад:

Дó-вго скрізь йо-гó шу-кá-ли (4 склади наголошени із 8),
у всí шпá-ри за-гля-дá-ли... (4 склади наголошени із 8).

Рима – це співзвучне закінчення рядків. Наприклад:

Але в тому диво-ца́рствi,
Зневажаючи зако́н,
Жив у мандрах і митарствi
Добрий дядько Лоското́н.

Оптимізм і пессимізм – два боки однієї медалі: лицьовий – радісний, а інший – похмурий. Оптиміст – людина, яка вірить у свої сили й у майбутньому сподівається тільки на хороше. Пессиміст – людина, яка не вірить у свої сили й нічого хорошого від майбутнього не очікує.

- ◆ Чи згодні ви з тим, що оптимізм допомагає долати труднощі? Чому?
- ◆ Які негативні наслідки, на вашу думку, може мати пессимізм?
- ◆ Чи повинен оптимізм мати певні межі? Чим, на вашу думку, небезпечний надмірний оптимізм?

Автор віршованої казки «**Цар Плаксій та Лоскотон**» **Василь Симоненко** радить нам бути оптимістами й добротворцями, мати активну життєву позицію. Яку ж цікаву історію він нам розповість?

Василь СИМОНЕНКО (1935–1963)

Народився Василь Симоненко в селі Біївці на Полтавщині. Його дитинство припало на роки війни. П'ять класів хлопчина провчився в рідному селі, а всі інші можна було закінчити лише за дев'ять кілометрів від дому. У зимову пору по глибочезних снігах долав він шлях до школи й назад. Василь своїм друзям казав, що засніженої дороги в заметах не боїться, а шлях до школи чи додому використовує з користю для себе: «Доки дійду, то всі уроки повторю або всі пісні переспіваю».

Вірші почав писати ще в середніх класах, багато читав. «Наш Василь за духом своїм рідний синочок Тараса Шевченка!» – хвалила свого вихованця старенка вчителька. Після закінчення школи навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка. У своїх віршах відверто висловлював синівську любов до України.

Для свого єдиного сина Лесика Василь Симоненко написав віршовані казки «Цар Плаксій та Лоскотон» і «Подорож у Країну Навпаки».

Полиньмо в гумор і жарти казок Василя Симоненка.

ЦАР ПЛАКСІЙ ТА ЛОСКОТОН КАЗКА (Скорочено)

◀ Кадр із мультфільму «Цар Плаксій та Лоскотон» (2019). Автор ідеї Володимир Зінченко, автор сценарію В'ячеслав Ніколаєв, режисер Андріан Сахалтуєв, студія Sakhaltuev Production Company & Key Animation Studio

Цареве сімейство

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровій, –
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолий.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксій.
Голова його – мов бочка,
Очі – ніби кавуни.
В Плаксія було три дочки
І плацсивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середулльшая – Вай-Вай,
Третя донечка – Плакота, –
Всі слъзливі через край.
А цареві три сини
Так і звались – Плаксуни.
Отака була сім'я
У царя у Плаксія.

¹ Митárство –
тут: недоля.

Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.
Цар Плаксій велів сердито:
«Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміяється і радіти
У моєму царстві – ні!
Хто всміхнеться – в часі тім,
Я того негайно з'їм!»

Дядько Лоскотон

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві¹
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний вечір –
Хай чи дощ іде, чи сніг –
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація
до казки Василя Симоненка «Цар
Плаксій та Лоскотон» (1982).
Видавництво «Веселка»

Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух,
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.
Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуні,
Видавали заборони
Проти лоскоту вони.
І за дядьком Лоскотоном
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.
Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

Арешт Лоскотона

Розіливсь тоді Плаксій –
Цар країни Сльозолій.
Гнівно він гукнув із трону:
«Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моїй дочці!
Хто його посадить в льох –
Вибирай одну із трьох!

Був тоді у Плаксія
Лютий посіпака¹,
Віроломний, як змія,
Капітан Макака.
Так хотілося йому
Царським зятем стати,
Що ні разу в ту зиму
Не лягав і спати.
Все ходив, усе він слухав

І нарешті все рознюхав.
На світанку Лоскотон,
Насмішивши діток,
У міцний поринув сон
Між кленових віток.
А лукавий² капітан
Підікрався змієм
Й Лоскотонові аркан³
Зашморгнув на шиї.
Руки вивернув назад,
Міцно спутав ноги
І мерщій у Плаксоград
Рушив у дорогу...

Весілля в палаці

Лоскотона посадили
За вузенькі грati,
А в палаці порішили:
– Час весілля грati... –
Гей, зійшлися царенята
І придворна свита
Наречених шанувати,
Сльози діток пити.
До вінця веде жених
Висохлу Нудоту,
Та дивитися на них
Зовсім неохота.

¹ Посіпака – прислужник у ганебних діях.

² Лукавий – нещирій, підступний.

³ Аркан – мотузок із петлею.

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

Хоч Макака був бридкий,
А вона ще гірша,
Їм поет один гладкий
Присвятив ще й вірша.
Стільки там було хвальби,
Так скрасив їх вроду –
Навіть жаби від ганьби
Булькнули у воду!

Звільнення Лоскотона
Та поки гуло весілля,
То п'яници вартові
Напились якогось зілля
Та й поснули у траві.
А вночі йшли до в'язниці
Батраки¹ й робітники,
Щоб звільнити із темниці
Лоскотона навіки.
Рознесли всі перепони,
Гнули ґрати, мов прути:
– Гей, веселий Лоскотоне,
Це прийшли твої брати!
Йди до нас, веселий брате,
В нашу здружину сім'ю!
Підем разом догравати
Ми весілля Плаксю...

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

Продовження весілля
У палаці кожен скаче
Та від щастя гірко плаче,
Ллються слози, як ріка, –
Бачте, радість в них така!
Раптом цар упав на трон:
– Ой, рятуйте – Лоскотон! –
Всі відразу «ох!» та «ах!»,
Жах у кожного в очах.
А веселий Лоскотон
До царя стрибнув на трон
І сказав йому якраз:
– Насмієшся ти хоч раз!.. –
Став царя він лоскотати,
І Плаксій став реготати.

Так сміявсь – аж заливався,
Аж від реготу качався,
Кулаками очі тер –
Потім лопнув і помер.
А цареві три сини,
Три завзяті Плаксуни,
Так сміялись-реготали,
Що штані з них поспадали –
Тож всі троє без штанів
До чужих втекли країв.
Три царівни теж навтьоки
У чотири бігли боки.
Кровопивці-сьозівці
Стали п'явками в ріці,
А Макака-забіяка
З'їв себе із переляку.
Так веселий Лоскотон
Розвалив поганський трон.
Сам же він живе й понині,
Дітям носить щирий сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

¹ Батракі –
бідні
селяни-
наймити.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

МОВА АВТОРА ТА МОВА ПЕРСОНАЖІВ

Мова автора – це розповідь про явища, події, вчинки персонажів. При цьому автор може сам безпосередньо характеризувати своїх персонажів. Наприклад, В. Симоненко добирає влучні слова для позитивної характеристики Лоскотона: «добрий дядько», «мав він вдачу теплу й щиру», «лоскотливі мав він вуса». А про Плаксія та його оточення говорить негативно: «голова його – мов бочка», «всі слізливі через край», «із нагайками в руках».

Мова персонажів – висловлювання персонажів у художньому творі. Вони висловлюють свої думки, розкривають задуми, мрії, вступають у гострі суперечки з іншими персонажами, інколи самі розповідають про свої пригоди.

Через мову персонажа (ЩО і ЯК він говорить) ми можемо пізнати його характер, риси вдачі, відчути його настрій, визначити інтелектуальний рівень тощо. У позитивних персонажів мова приємна (наприклад, у Лоскотона). Натомість у негативних персонажів (наприклад, у Плаксія) мова брутальна, зверхня.

ПЕРЕВІРЯСМО

- Події казки «Цар Плаксій та Лоскотон» розгортаються в країні

А Сміхолий	В Плаксунів
Б Сльозолій	Г Гіркосліз
- Які два укази оголосив цар Плаксій? Зачитайте ці укази вголос з відповідною інтонацією.
- Розташуйте наведені нижче події в часовій послідовності.

А

Макака-забіяка з'їв
себе із переляку

Б

Дочку Лоскотона
ведуть до вінця

В

Лоскотона звіль-
нили з темниці

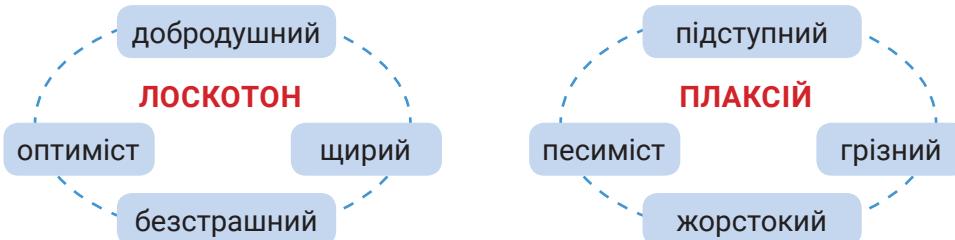
Г

Охоронці стежать
за Лоскотоном

АНАЛІЗУСМО

-
- Назвіть імена членів родини й оточення царя Плаксія, назву їхньої країни й столиці. На що вказують ці слова?
  - Які були порядки в країні Сльозолій? Зачитайте відповідні рядки з тексту.
  - Якої вдачі був дядько Лоскотон? Чи випадкове його ім'я? Як він намагався змінити життя людей у країні Сльозолій?
  - Хтось із вас має знайти й віписати рядки, у яких описано зовнішність Плаксія, а хтось – у яких описано зовнішність Лоскотона. Які слова в мові автора вказують на його симпатію до одного з персонажів і негативне ставлення до другого?
  - За що Лоскотона любили люди, а особливо малеча? Знайдіть підтвердження своїх думок у тексті.
  - Чому, на вашу думку, могутній цар Плаксій, який мав велике військо, так боявся одного доброго дядька Лоскотона?
  - У частині «Арешт Лоскотона» знайдіть і зачитайте слова персонажа. Які речення за метою висловлювання тут використано? Як мова цього персонажа характеризує його самого?

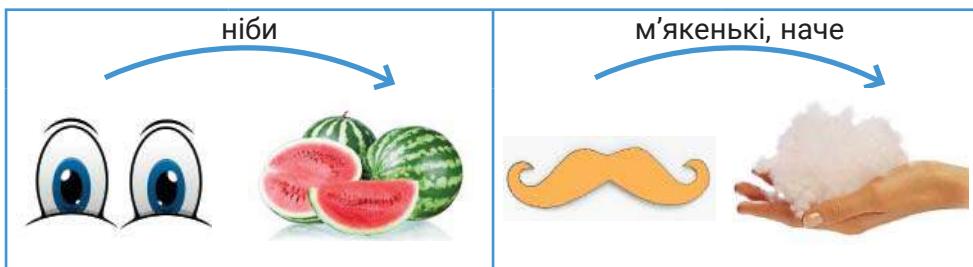
11. Чому капітан Макака вирішив допомогти Плаксію знайти Лоскотона? Які слова використовує автор для характеристики Макаки?
12. Хто допоміг Лоскотону звільнитися з в'язниці? Якою «зброєю» Лоскотон переміг Плаксія?
13. Казку «Цар Плаксій та Лоскотон» написано з гумором і жартами. Що в ній, на ваш погляд, було смішним, а що – страшним?
14. Кого Василь Симоненко змалював в образі Плаксія, а кого – в образі Лоскотона? Схарактеризуйте цих героїв. Для відповіді скористайтеся поданими схемами.

15. Накресліть у зошиті таблицю та доповніть її прикладами з казки «Цар Плаксій та Лоскотон» (по 2–4 у кожну колонку).

Епітети	Метафори	Порівняння
грізна гвардія	всіх колише сон	віроломний, як змія

16. Визначте позитивних і негативних персонажів. Наведіть приклади епітетів, за допомогою яких автор змальовує позитивних персонажів, а окремо – негативних.
17. Визначте, з яким персонажем пов’язаний кожний поданий малюнок. Знайдіть у них порівняння. Як ці засоби допомагають схарактеризувати персонажів?

МІРКУЄМО

18. Хто мав більшу владу над людьми – Лоскотон чи Плаксій? Чому?
19. Цар Плаксій схильний бачити в житті тільки погане, а Лоскотон – життєрадісний, вірить в успіх. Як ви вважаєте, чи стає людина сильнішою, якщо з оптимізмом дивиться на життя?
20. Наприкінці твору «Цар Плаксій та Лоскотон» окремі персонажі гинуть. Чому ж тоді ми вважаємо, що ця казка, як і більшість народних казок, має щасливий кінець? Чи закономірною є така кінцівка?
21. Які роздуми й почуття викликала у вас казка «Цар Плаксій та Лоскотон»? Чи змусила вона вас замислитися над власними вчинками? Які риси характеру захотілося змінити?

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

КАЗКА-П'ЄСА ЯК РІЗНОВИД ДРАМАТИЧНОГО ТВОРУ. ДІЙОВІ ОСОБИ

Драматичний твір – це твір, який написано для постановки на сцені. Проте якщо залучити творчу уяву, то й від звичайного читання такого твору буде немало користі.

Персонажів драматичного твору називаємо **дійовими особами**. На початку такого твору автор / авторка подає **список дійових осіб**, біля кожного з них він / вона може вказати вік особи, родинні зв'язки тощо. Це дає змогу акторам / акторкам або читачам / читачкам уявити, про кого йтиметься в п'єсі.

Найчастіше в художньому творі про всі події розповідає автор. У драматичному ж творі немає мови автора, а весь сюжет розкрито через діалоги дійових осіб (мову персонажів). Дійові особи спілкуються між собою, розповідають епізоди свого життя, міркують наодинці вголос, співають або танцюють.

У тексті драматичного твору є репліки та ремарки.

Репліка – це слова однієї дійової особи, з якими вона звертається до інших дійових осіб або глядачів.

Ремарка – це авторські зауваження й пояснення, адресовані читачам / читачкам чи акторам / акторкам. Наприклад: інтонація, з якою дійова особа має сказати те чи те речення; рухи, які має зробити; міміка й жести дійової особи; вказівка на місце розгортання дії; опис сцени тощо. Ремарки пишуть іншим шрифтом.

Драматичний твір поділяють на **дії** або **картини**. Кожна з них відбувається в іншому місці.

Різновидом драматичного твору є **казка-п'єса**. Її також створено для постановки на сцені. Таких творів українські письменники й письменниці створили чимало. Наприклад: «Котигорошко» Анатолія Шияна, «Чумацький скарб» Нелі Шейко-Медве-девої, «Кирило Кожум'яка» Олександра Олеся.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ (1878–1944)

Поет і драматург Олександр Олесь народився на Сумщині. Його справжнє прізвище – Кандиба.

З юнацьких років хлопець друкував свої поезії в тогочасній пресі. Майбутня дружина пестливо називала свого коханого Олесем, і це ім'я стало його літературним псевдонімом.

Олександру Олесю багато років довелося прожити на чужині. Але він ані на мить не забував про рідний край, марив Україною. Поет не втрачав надії повернутися на Батьківщину й вірив, що Україна буде вільною та незалежною державою.

За кордоном Олександр Олесь не тільки писав вірші для дорослих читачів, а й створив книгу для

дітей «Княжа Україна». Піклувався він і про розвиток театру для дітей. Із давніх-давен існувала в Україні казка про Кожум'яку, який звільнив рідну землю від великого лиха. За мотивами цієї казки Олександр Олесь написав казку-п'есу «Микита Кожум'яка».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Микита (за іншою версією Кирило) Кожум'яка – народний богатир-змієборець. Уперше його згадано в літописі «Повість минулих літ».

Богатир нібіто мешкав у Києві, на Подолі, і тут-таки здійснив найвідоміший свій подвиг – переміг великого й страшного Змія. За легендою, на тому місці, де відбувся бій, побудували Кирилівську церкву. У мирний час Микита, як і всі його сусіди, м'яв шкіри, звідси й походить його прізвисько.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА

КАЗКА-П'ЄСА В ЧОТИРЬОХ КАРТИНАХ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микита Кожум'яка.	Князівна.
Гонець.	Старий дід.
Батько, він же Дід.	Джура.
Воєводи.	Діти.
Князь.	Дівчина.
Сини.	Дівчинка.
Княгиня.	Посланець.
Парубок.	Юрба.

▲ Петро Андрусів. Кожум'яка (Бій зі змієм) (1971)

КАРТИНА ПЕРША

Палати¹ Князя.

Дівчина

Сумний наш Князь, сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас знов удари,
Неначе знов орда знялась...

Княгиня

Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І він з мечем і на коні

¹ Палати – кімнати в палаці.

Літав орлом між ворогами,
А кров червоними квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні, –
Невже віддати мушу Змію
Дочку мою, красу, надію,
Сама згубити її мушу?
Ах, краще б взяв мою він душу...

Дівчина
Хай Змій віки уже лютує, –
Всьому на світі край свій є...
Княгине! Серце мое чує,
Що Змія лицар той уб'є!

Княгиня
От так колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина
Чому жувесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!

Княгиня
Мовчи... Бо й стіни мають вуха!..
І що, коли нас Змій підслушав, –
Удвох загинем в одну мить!

Дівчина
Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...
*(Дівчина, углядівши на порозі
Князя, виходить.)*

Князь
Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!

(Входить Джура.)

Князь
Що сталось, Джуро? Чийсь гонець?
Джура
Ато ж! Від Змія Посланець.

Князь
Хм! Посланець?!.. Від Змія... Клич!
Джура
Такий він чорний, як та ніч!..
Такий зубатий та окатий...

Князь
Дарма!.. Іди, зови в палати!
Посланець (*входить*)
Наш пан, великий володар
Землі й самого пекла цар,
Прислав мене тобі сказати,
Що мусиш ти Дочку віддати.
Лишає він тобі три дні...
Оце сказати звелів мені.

Князь
За три дні відповідь я дам...
Яку – твій Пан почве сам.
Посланець
Гляди! Накличеш ще біду...
Дивися сам... Так я піду.

(Виходить.)

Князь
Щоб нарешті ката-гада
Наш позбавився народ,
Джуро, скликать воєвод¹,
Нині ввечері нарада!
Князівна (*входить*)
Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивітесь:
Смерть зливається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі Змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росою...

Князь
Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воєвод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,

¹ Воєвода –
воєначаль-
ник,
голова
військового
загону.

▲ Петро Андрусів. Ілюстрація до казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» (1971). Журнал «Веселка»

Підніму я весь народ –
Або більше я не Князь!
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи єдвабом вкрити,
Воєвод цю мить просити.

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця¹ в палатах Князя. За столами сидять воєводи.

Князь
За яку, скажіть, провину
Мусим ми платити данину?!

За що кров з нас смокче Змій?
Воєводи, на двобій!
Що черга Дочці, – байдуже,
Хай моя Княгиня тужить,
Все дарма... Але неволі
Мусим крикнути: «Доволі!»
Досить нам зубів і лап!
Хто не бореться, той раб!

Перший воєвода
Мусим ми скоритись долі –
Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воєвода
Гнулись ми, та досить гнутись –
Час до вітру обернутись!..

Третій воєвода
Правда! Час підставить груди:
Хай що буде, те і буде!
Мусить статися двобій.

Четвертий воєвода
Хай загине лютий Змій!

П'ятий воєвода
Мусить край настati Змію!

Князь
Бачу, слухаю, радію.
Але хто себе і зброю
Вкриє славою ясною?!

(*Тиша.*)

Джура (*входить*)
Дід там... Справу пильну має,
Хоче Князю щось сказати.

Князь
Що ж, гаразд! Зови в палати.

Дід (*входить*)
Б'ю я Князеві чолом,
Б'ю чолом і воєводам!
Воєводи! Не годиться,
Щоб віддав Дочку наш Князь.
Треба з лютим Змієм биться,
Щоб не жер він більше нас.
Князю! Треба вбити гада!

Князь
Осъ про це і йде нарада...
Але б хто на бій пішов?!

Дід
Змія б син мій поборов.

Князь
Що ж, він дужий?

Дід
Та не знаю,
А подужав би, гадаю.
Всі сини мої, панове,

¹ Світлиця – тут: головна кімната в палаці, вітальня, місце нарад Князя зі своїми воєначальниками.

Молоді, міцні, здорові,
 А найменший – щось страшне!
 Вже з трьох літ боров мене!
 ...Раз колись коня мій син
 Перекинув через тин.
 ...А сердитий!.. Тільки слово –
 І скіпів, і вже готово!
 Що підвернеться під руку,
 Все потрощить, як макуху!
 Скажеш: «Сину, час вставати!», –
 І тікай, тікай із хати,
 Бо, що трапиться на очі,
 Те тобі й на спину скоче!
 Сміх і сліզи... Чулий, добрий,
 І розумний, і хороший,
 І всіх любить нас, либо нь,
 А зачепиш – як огонь!
 Князю! В мене є надія,
 Що подужає він Змія.

Князь
 Ах, коли б він гада вбив,
 Я б тебе озолотив!
Дід
 Не прошу нічого в тебе,
 Та мені його й не треба;
 Я хотів лише тобі
 Помогти в тяжкій журбі...

Князь
 Ох, старий, тяжка година!
 Що ж... Поклич до мене сина!
Дід
 Щоб пішов він?! Та нізащо!
 Не послухає, ледащо.
 Він не встане із стільця.

Князь
 Що ж – послати посланця?
Дід
 Шли найкращих, молодих.
 Не послухає – старих!
 Як не вийде знов нічого,
 Шли малих дітей до нього.

Наймиліш йому дитина...
 Отакого маю сина!
Князь
 Все зроблю, сивенький мій,
 Тільки б завтра був двобій!
Князь (до воєвод)
 Дуже ви допомогли...
 Ale є ще в нас орли,
 Та не тут, не в цій палаті,
 A в мужицькій простій хаті!
(Князь встає і виходить. Разом з ним встають і воєводи з ніяково похиленими головами.)

КАРТИНА ТРЕТЬЯ

Подвір'я Кожум'яки. Сини при роботі.

Перший син (співає)
 «На горі мак цвіте,
 А волошка в житі.
 Любить дівчину юнак
 Над усе на світі.
 Одружився б з нею він,
 Взяв її додому,
 Та далеко до зорі
 Місяцю ясному».

Третій син
 Вибирати треба рівну,
 Незважаючи на смак...
 Ось Микита наш, дивак,
 Покохав собі Князівну.

Четвертий син
 А ви чули чутку дивну?
 Кажуть люди, що Князівну
 Завтра Змію віддають...
 У палацах слізози ллють!..

Другий син
 Що робить? Прийшла черга
 Невблаганна, грізна, люта...
 Ex, коли б оця рука
 Та була з заліза кута!

Четвертий син
Таку руку має він,
Наш найменший брат, Микита.
Не з заліза – з криці лита!

Переміг би він один...

Перший син
Гей, Микито, чуєш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б, ти схотів піти?..
Переможеш, Змій поляжে.
Зважся, з силою зберись
І – на гада!

Микита
Одчепись...

Батько (*входить*)
Гарно, сину, дуги гнеш –
Це сьогодні уже п'яту?

(*До другого*)

I ти добре шкури мнеш...
Що ж! Нову збудуєм хату,
Купим пару ще волів
Та новий поставим хлів.
А Микита?! Цей відразу
По дванадцять шкур берε...

Другий син
З його сила так і пре:
Він поміг уже й Тарасу...

Четвертий син
Ех, цю б силу та на Змія!
Ta чомусь плоха надія...

Входять дванадцять парубків.

Парубок (*до старого*
Кожум'яки)
Князь довідавсь, що твій син
Неймовірну силу має,
Що в державі він один
Ката-Змія подолає.

(*До Микити*)

Отже, Князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,

Бо Князівну нашу взяти
Після завтра хоче Змій.
Будеш ти з тим гадом биться?..
Що ж мовчиш ти?..

Микита (*рве дванадцять шкур*)
Одчепіться!..
Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

(*Парубки з похиленими головами*
виходять.)

Батько
Сину, сину! Що ж це буде?
Це ж були від Князя люди...
Негаразд, мій любий сину...

Микита
Слово ще – ѿ робити кину.

(*Входять дванадцять дідів.*)

Старий дід
Князь послав нас до Микити
І звелів чолом нам бити!

(*Вклоняються.*)

Згляньсь на Князя, край спаси!
Яку ж відповідь даси?

Микита
Ходять, лазять, заважають,
Від роботи одривають,
Хоч покинь та з двору йди...

Батько (*пошепки до дідів*)
Йдіть, бо близько до біди!

Микита
Знов набилось повний двір...
Через вас дванадцять шкір
Вже подер... Хіба не шкода?

Батько
Йдіть, бо станеться пригода!

(*Діди пішли.*)

Батько
Що це, сину?! Глум, пиха?

Микита
Не доводьте до гріха!

(Входять дванадцять дітей.)

Дівчинка

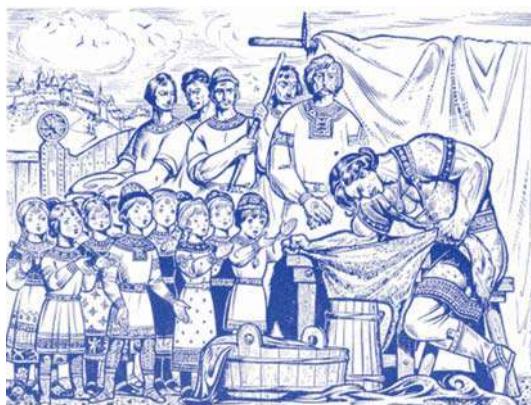
Нас прислали до Микити,
Ми прийшли його просити.
Де ж він, той, що дуги гне?

Батько

Ось він, діти, шкури мне.

Дівчинка

Князь, Княгиня і Князівна
Низько б'ють тобі чолом.
Налети орлом на Змія,
Вбий його своїм крилом.
Коли кращу від Князівни
Найдеш квітку навесні,
І коли темніше неба її віченъки
ясні,
Коли є корали в морі,
Червоніші уст її,
І коли від неї краще
Заспивають солов'ї, –
То не йди... Вона й не хоче.
Коли ж чуєш правду ти,
На двобій із лютим Змієм
Мусиш, лицарю, піти.
Все ти матимеш, що схочеш,
Зробить Князь для тебе все,
А вона тобі в дарунок
Власне серце принесе...

▲ Петро Андрусів. Ілюстрація до казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» (1971). Журнал «Веселка»

Микита

Скарбів, діти, я не хочу!
Що б робив я з скарбом тим?
Недосяжна зірка в небі,
Хоч вона і сяє всім.
Йдіть скажіть ясному Князю,
Що іду я на двобій,
Що поміряюсь я з гадом,
Хоч і дужий, кажуть, Змій.
Йдіть скажіть, що за хвилину
Я у Князя на дворі
Хочу спробувати силу,
А уранці – на горі.

Дівчинка

Низько б'єм чолом Микиті...
Ще не вмерла правда в світі,
Вогник віри не погас...

Гонець (вбігає)

Люди добри! Лихо в нас!
Прилетів на крилах гад!
І Князівну вкрав з палат!

(Всі наче закам'яніли.)

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Майдан за містом. Вдалині, на горі, химерний замок Змія з різникольоровими, освітленими огнями вікнами. Ліворуч попід горою частини міста. Ледве починає розвиднітись. Юрба, яка щохвилини збільшується.

Перша дівчина

Сьогодні Князь ішов,
Мовчав, сховавши муку,
Княгиня ж – як та ніч...
Її вели під руку.

Друга дівчина

Я бачила в дворі
Микиту Кожум'яку:
Усе сміється він –
Ні крихти переляку!

Третя дівчина
Залізну булаву
Всю ніч йому кували,
Нещасні ковалі
І стілочки не спали.

Друга дівчина
В палац, до замку йде!
Ой лишенко, ой горе!
Та що ж це буде з ним?
Та він же не поборе?!

Парубок (*із дерева*)
Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...
Змій виглянув з вікна
І сипле іскри з рота!!!

Другий голос
Князь! Князь! Шапки з голів.
Дорогу! Розступіться!

Третій голос
Княгиня також з ним
Іде на бій дивиться.

Дід
Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині.
Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,
Та хлопець він верткий
І набік в час відскочить.

(*Князь із Княгинею пішли
наперед.*)

Голос (*із дерева*)
Ой, гляньте, гляньте: Змій!
Перша дівчина
Ой лишенко, дивіться!
Друга дівчина
Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий голос
Микита одступив...
Друга дівчина
Невже це з переляку?

Третій голос
Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

Шостий голос
Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Сьомий голос
Ну що ж? Хоч боки розім'яли!

Перший голос
Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.

(*Гук від удару.*)

Ага! Ото дістав!

Другий голос
Дісталось і Микиті!

Дід
Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Другий голос
Ай, як розгнівавсь Змій!
Пустив, дивіться, пару,

▲ Кадр із мультфільму «Микита Кожум'яка» (2016). Режисер Манук Депоян

Мов курява знялась.
О, знову кинув жару!
(Чути гупання булави.)
Голос (із дерева)
Не видко ані-ні!
Вся площа димом вкрита.
(Пауза.)

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.
Третій голос
Погляньте: Змій зваливсь!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.

(Гупання. Люди весь час
ворушаться, деякі пробують
вилізти на дерева, матері
піднімають угору дітей.)

Голос (із дерева)
Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...
Микита в боки взявся,
Стойте собі й сміється.

Крики
— Слава, слава, слава,
— Слава, слава Микиті!
— Хай живе Князь!
— Хай живе Микита!
— Слава, слава, слава!

Перший голос
Микита вже з палацу йде
І на руках виносить...

Крики
— Князівну, Князівну!
— Князівну несе!
— Хай живе Князь...

(Завіса.)

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ГІПЕРБОЛА

У народних і літературних казках, переказах, легендах ви бачили, як окремі персонажі могли одним ковтком випити море, одним ударом повалити на землю могутнього Змія або ж за один раз з'їсти дванадцять смажених биків. Звичайно, у дійсності такого бути не може, усе це художній засіб – гіпербола (у перекладі з грецької – «перебільшення»).

Гіпербола – це надмірне перебільшення можливостей людини,ластивостей предметів чи явищ у художньому творі.

Гіпербола допомагає посилити враження, загострити образ для емоційного впливу на читачів.

Виразно перебільшеними можуть бути навіть подїї. Наприклад, булава, яку шпурнув Богатир у казці «Котигорошко», летіла аж дванадцять діб.

У казці-п'єсі «Микита Кожум'яка» гіперболізовано силу головного героя: «Раз колись коня мій син перекинув через тин...»; «Що підвернеться під руку, все потрощить, як макуху!»; «Вхопить шкуру та як трісне, дух твій вийде, ані писне!».

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Які надприродні можливості мав Микита?
2. Яку звістку приніс Князю Посланець від Змія?

- 3.** Розташуйте в часовій послідовності наведені нижче описи місць, де відбуваються дії казки-п'єси «Микита Кожум'яка».

A	B	C	D
Майдан за містом	Палати Князя	Подвір'я Кожум'яки	Велика світлиця в палацах

- 4.** В уривку «Таку руку має він, наш найменший брат, Микита. Не з заліза – з криці лита!» використано

A аллегорію   B гіперболу
 Б епітет   Г метафору

АНАЛІЗУЄМО

- 5.** З якою метою Князь скликав воєвод? Чи виправдали вони його сподівання?
- 6.** Прочитайте виразно вголос висловлювання Діда (картина друга) від слів «Князю! В мене є надія, що подужає він Змія» до слів «Ta не знаю, а подужав би, гадаю». Чому, на вашу думку, Дід вважає, що саме Микита здатен подолати Змія?
- 7.** Пригадайте й перекажіть епізод казки, у якому є такі слова Князя:
- Але є ще в нас орли,
 Та не тут, не в цій палаті,
 А в мужицькій простій хаті!
- Яку основну думку передає автор цими рядками? Чому воєводи вийшли з ніяково похиленими головами?
- 8.** Для народних казок характерними є триразові повтори. Чи є такі повтори в казці «Микита Кожум'яка»? Які саме?
- 9.** Чому тільки маленька дівчинка зуміла впросити Микиту стати на двобій зі Змієм? Знайдіть і прочитайте виразно її слова.
- 10.** Знайдіть у тексті гіперболи для змалювання образу Микити. Яким ми уявляємо героя завдяки цьому художньому засобу?
- 11.** Поясніть, як ви розумієте такі слова Князя: «Хто не бореться, той раб!»
- 12.** Чи легко вдалося Микиті подолати Змія? Із чого це видно?
- 13.** Розкажіть про риси характеру, особливості вдачі, фізичні можливості головного героя твору «Микита Кожум'яка». Скористайтеся поданою схемою.
- 14.** Зчитайте діалог між Микитою та його батьком і братами (картина друга). Поясніть, чи передає мова Микити його запальний і рішучий характер?
- 15.** Знайдіть у тексті приклади слів, за допомогою яких упізнавано стає Україна та її народ (імена, назви рослин, тварин, приміщень тощо).
- 16.** Визначте елементи сюжету (зав'язка, кульмінація, розв'язка) казки-п'єси «Микита Кожум'яка».

- 17.** Визначте в казці позитивних і негативних дійових осіб. Скориставшись поданою схемою, порівняйте мову Князівни та Посланця Змія.

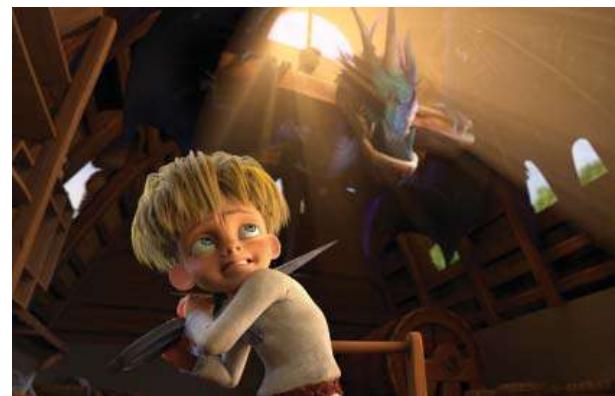
Мова дійових осіб

Князівна	брутальна красива зверхня	мелодійна примітивна приємна	Посланець Змія
----------	---------------------------------	------------------------------------	----------------

МІРКУЄМО

- 18.** Знайдіть і зачитайте рядки, у яких Князівна намагається заспокоїти батька й матір. Чи є вона, на вашу думку, мужньою дівчиною? Чи до пари вона Микиті Кожум'яці? Свою відповідь поясніть.
- 19.** Кого прославляє Олександр Олесь в образі Микити? Як ви думаєте, заради кого Кожум'яка пішов на поєдинок зі Змієм: заради Князівни чи заради дітей? А можливо, він хотів отримати багато золота? Відповідь поясніть.

- 20.** Перегляньте анімаційний фільм «Микита Кожум'яка» (2016), знятий за мотивами одноіменної книги Антона Сіяніки. За допомогою яких якостей перемагають Змія головний герой казки-п'єси Олександра Олеся та герой мультфільму Манука Депояна? У чому ще подібні та чим відрізняються ці твори?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

- 21.** Прочитайте в ролях епізод казки (на вибір).

▲ Кадр із мультфільму «Микита Кожум'яка» (2016). Режисер Манук Депоян

- 22.** Уявіть, що актова зала вашого закладу освіти – це сцена великого театру. А акторами цього театру є учні п'ятого класу. Підготуйте з однокласниками й однокласницями інсценізацію казки «Микита Кожум'яка», або кількох її епізодів, картин. Розподіліть між собою ролі, вивчіть слова напам'ять, підготуйте костюми, доберіть музичний супровід, намалюйте афішу.

Для додаткового читання.

Василь Королів-Старий. «Хуха-Моховинка».

Іван Липа. «Близнята».

Дара Корній. «Чарівні істоти українського міфу».

Василь Симоненко. «Подорож у країну Навпаки».

Наталя Забіла. «Казка про веселого метелика».

Марійка Підгрянка. «В чужому пір'ю».

Галина Римар. «Чарівна флейта».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ»

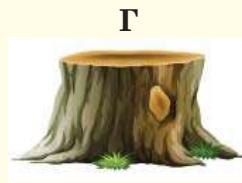
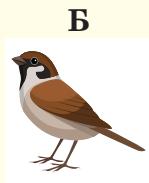
1. Розгадайте «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифроване слово *алегорія*. Що означає це поняття?

к	л	з	г	п	р	л	я
а	г	е	і	о	г	і	а

2. Установіть відповідність між назвою твору та персонажем (один персонаж є зайнім).

1 «Мавка Вербінка»	A капітан Макака
2 «Летючий корабель»	Б Воєвода
3 «Цар Плаксій та Лоскотон»	В Скороход
4 «Микита Кожум'яка»	Г Лісовик
	Д Лис Микита

3. З якою казкою пов'язаний кожен малюнок? Назвіть головних і другорядних персонажів одного із цих творів.

4. Пригадайте дві народні казки про тварин. Чому не можна визначити їх автора / авторку?
5. Наведіть приклади алегорії в народних казках про тварин. Для чого використовують цей художній засіб?
6. Пригадайте сюжет (основні події) казки «Про правду і кривду». Визначте розв'язку цього твору.
7. Чим літературна казка відрізняється від народної? А чим подібна?
8. Яку актуальну проблему порушив Василь Королів-Старий у казці «Мавка Вербінка»?
9. Кого висміює Іван Франко в образі Лиса Микити? Чим повчальна ця казка?
10. Доведіть, що кінцівки казок, де перемагають такі персонажі, як Микита Кожум'яка та Лоскотон, є закономірними.
11. Визначте художній засіб, який є у виділеному рядку. У якому творі та з якою метою його використано?

Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.

12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:

- ▶ Із цього розділу я дізнався / дізналася багато нового, зокрема ...
- ▶ Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла ...
- ▶ Найбільше в цьому розділі мене схвилювало те ...
- ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б на ...

МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

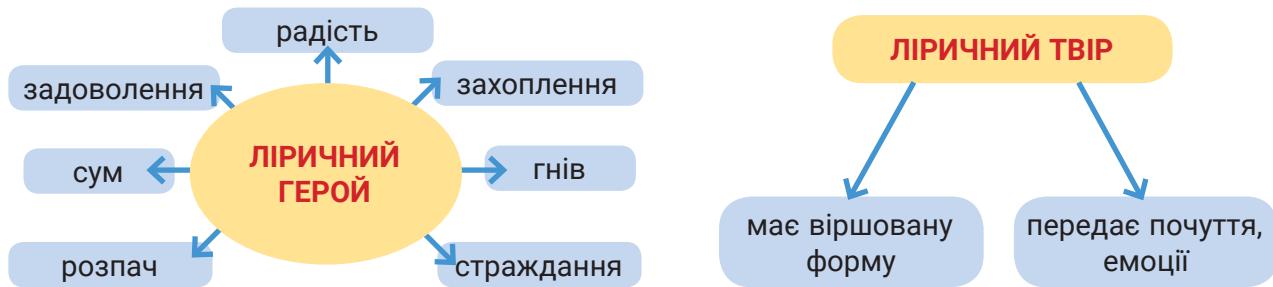
ЛІРИЧНІ ТВОРИ

У попередніх розділах ми з вами читали епічні твори (легенди, перекази, казки, написані прозовою мовою), драматичні твори (казку-п'есу Олександра Олеся «Микита Кожум'яка», яку можемо побачити на сцені театру), а в цьому розділі познайомимося з ліричними творами.

Слово *лірика* (грец. *lyrikós*) походить від назви струнного музичного інструменту ліра, у супроводі якого в Стародавній Греції виконували пісні та вірші.

Ліричні твори мають віршовану форму й передають почуття, переживання, емоції людини: радість, захоплення, біль, сум, страждання, розпач, гнів тощо. У таких творах є зміни настрою, вражень, почуттів, описані за допомогою художніх засобів (метафор, епітетів, порівнянь).

Центральний персонаж ліричного твору – **ліричний герой**. Саме через його внутрішній стан автор доносить до читачів певні переживання і почуття. Завдання читачів – розпізнати емоційне ставлення до зображеного, зміни настрою, різноманіття почуттів ліричного героя.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Ліричний твір – це невеликий за обсягом віршований твір, у якому передано думки, почуття, настрій, переживання ліричного героя / героїні.

Ліричний герой – це ліричне «Я» поета, саме його думки, почуття і переживання передано у творі.

МІРКУЄМО

Припустімо, що люди не навчилися писати вірші, складати пісні, а митці / мисткині слова пишуть лише оповідання, повісті, романі, казки. Що ми, на вашу думку, втратили б від цього?

▲ Буцький каньйон

Сучасне життя насичене подіями, стресовими ситуаціями. Часто в нас напруженій графік навчання, роботи. Тож необхідно відпочивати від шаленого ритму. І найкращий спосіб поліпшення настрою – зустріч із природою.

- ◆ Де на природі ви відпочивали останнім часом? Як це вплинуло на ваш душевний стан, чи збагатило враженнями?
- ◆ Які місця рідного краю стали для вас улюбленими?
- ◆ А які куточки України та світу ви хотіли б відвідати? Чим вони приваблюють?
- ◆ Яка пора року вам подобається найбільше? Чому?

Краса рідного краю завжди надихала майстрів слова. Насолоджуємося яскравою палітурою зорових та слухових образів **української поезії!**

Тарас ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Тараса Шевченка було наділено талантами живописця, скульптора, прозаїка, драматурга, співака, актора, а найголовніше – ПОЕТА. Його ім'я шанують різні покоління українців. А один із президентів США Ліndon Джонсон захоплено говорив про Шевченка: «*Він був більше ніж поет – він був безстрашний борець за права та волю людей*». Митець обстоював людські цінності: свободу, благополуччя, мир, справедливість і повагу.

Тарас Шевченко народився на Черкащині в селянській родині кріпаків. З дитинства в хлопця виявився неабиякий хист до малювання. Молодий

▲ Тарас Шевченко.
Автопортрет (1940)

Шевченко мав багато щиріх друзів, які допомогли викупити його з кріпацтва.

Тарас Шевченко успішно закінчує Академію мистецтв у Петербурзі. Після повернення до Києва працює художником й етнографом в Археологічній комісії, а згодом його було затверджено на посаду викладача малювання Київського університету. Попрацювати зі студентами не вдалося: Тараса Григоровича заарештовують і відправляють на заслання. Упродовж усього життя Кобзар не випускав із рук олівця: писав і малював, навіть попри заборони.

Через десять років поет повертається до Петербурга; на жаль, в Україну йому дозволили приїхати всього на кілька місяців. Лише після смерті тіло поета перевезли в Україну й поховали в м. Каневі на Чернечій горі.

Поет безмежно любив рідну землю, її мальовничу природу. Щиро й захоплено він описав Дніпро, степи, зоряне небо, вишневий садок... Спробуймо побачити все це в ліричних творах Тараса Шевченка.

ЦІКАВО ЗНАТИ

1. Український майстер Микола Сядристий створив **найменшу у світі книжку**, побачити яку можна лише через мікроскоп. Нею стала збірка «Кобзар» Тараса Шевченка. Розмір книжечки трохи більше половини квадратного міліметра. Сторінки настільки тонкі, що перегортати їх можна лише кінчиком загостrenoї волосинки. Зшита книжку павутинкою, а обкладинку зроблено з пелюстки безсмертника.

► Микола Сядристий. Найменша у світі книжка – «Кобзар» Т. Шевченка. Фото

2. **Найбільший портрет** Тараса Шевченка площею понад 500 м² було намальовано в Харкові 2014 року на стіні 17-поверхового житлового будинку. Це графіті занесено до Книги рекордів України. Для створення графіті учасники мистецької групи Kailas-V обрали портрет пензля Івана Крамського. Ширина готового зображення становить 12 метрів, а висота – 43 метри.

► Графіті. Найбільший у світі портрет Тараса Шевченка. Харків

Віртуальна екскурсія. Музей Тараса Шевченка в Києві та в Каневі; картини митця.

Цю мандрівку можна здійснити, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с. 2.

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли¹ розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожеву,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

---

¹ Пóли – краї кожноЯ з половин одягу (пальта, піджака та ін.), що розгортається спереду.

◀ Іван Айвазовський. Захід сонця.
Самотній вітрильник (1853)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Твір «За сонцем хмаронька пливе...» – це вірш про

А тварин	В дощ
Б природу	Г дитину
2. Порівняння є в рядку

А І тьмою німою оповіє тобі душу...
Б За сонцем хмаронька пливе...
В А туман, неначе ворог, закриває море...
Г І сонце спатоньки зове у синє море.

АНАЛІЗУЄМО

3. Яку частину доби змальовано у вірші? Із чого це видно?
4. Доведіть, що у вірші йдеться про природу.
5. У першій частині поезії (перших 10 рядків) передано замилування вечірнім пейзажем. А які почуття ліричного героя передано в другій частині твору? Прочитайте вголос ці дві частини, намагаючись інтонацією передати зміну почуттів ліричного героя.
6. Які кольори ви бачите (уявляєте), читаючи поезію «За сонцем хмаронька пливе...»? Запишіть назви цих кольорів у дві колонки залежно від почуттів ліричного героя: 1) кольори, які передають спокій, замилування; 2) кольори, які передають хвилювання, тривогу.

7. Знайдіть у тексті пестливі слова. Визначте їхню роль у вірші.
8. Поясніть, як ви розумієте такий рядок: «Червоні поли розстилає...».
9. Який настрій – веселий чи сумний – викликає у вас вірш? Відповідь поясніть.
10. Доведіть, що поезія «За сонцем хмаронька пливе...» є ліричним твором.

МІРКУЄМО

11. Чи приносить, на ваш погляд, задоволення ліричному герою те, що він бачить? Які думки в нього з'являються?
12. Що могло спонукати Тараса Шевченка написати твір «За сонцем хмаронька пливе...»? Як ви думаєте, автор надає перевагу описові природи чи переживанням ліричного героя? Відповідь поясніть.

ПЕЙЗАЖНА ЛІРИКА

Серед ліричних творів особливе місце належить віршам про природу, про рідний край. Чому так багато поезій написано саме про довкілля, про рідну землю? Напевно, тому, що природа – невичерпне джерело краси.

Пейзаж, як і настрій у людини, може бути спокійним, радісним, а іноді – сумним. Адже людина та природа – єдині! Поет / поетка малює словами ті картини, які бачить навколо себе або уявляє: бездонне небо, шепот вітру, шелест листя, білий сніг, широкий степ, квітучу галечину тощо. Так виникає пейзажна лірика.

Пейзаж у ліричному творі може бути непорушний (як на картинах) і рухомий (як у фільмі, коли кінокамера передає пориви вітру). Непорушні поетичні пейзажі бувають найчастіше. Рухомі пейзажі – більш рідкісні, вони характерні для віршів Павла Тичини.

Художні описи природи Батьківщини є виявом патріотичних почуттів автора / авторки. Красу рідного краю поет / поетка відтворює засобами образної мови: метафорами, епітетами, персоніфікацією.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Пейзаж – це опис, змалювання природи в творах літератури, образотворчого мистецтва тощо.

Пейзажна лірика – ліричний твір, у якому описано картини природи.

Персоніфікація – це художній засіб, за допомогою якого предмет або явище зображують як живу істоту. Наприклад: спить дерево, сонечко сміється, пташечка радіє, душа співає, плачуть квіти, вітер завиває, земля стогне.

▲ Олександр Резуненко. Квіти плачуть. Художнє фото (2017)

АНАЛІЗУСМО

1. Самостійно випишіть у зошит приклади персоніфікації з вірша «За сонцем хмаронька пливе...». Потім обміняйтесь зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання. Кому з вас вдалося правильно виписати всі приклади?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

2. Складіть невеликий вірш (4 або 8 рядків) про природу, використавши персоніфікацію. Яким предметам, явищам ви хотіли б у своєму творі надати людських рис?

* * *

Садок вишневий коло хати,
Хруші над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечеряТЬ ждуть.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечеряТЬ подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Зтихло все, тілько дівчата
Та соловейко не затих.

▲ Тарас Шевченко. Селянська родина (1843)

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Розташуйте послідовно художні образи поезії «Садок вишневий коло хати...» відповідно до їх згадування у творі.

дівчата

плугатарі

хруші

матері

соловейко

зіронька

діточки

мати

2. Яку пору року змальовано у вірші? Із чого це видно?

АНАЛІЗУСМО

3. Визначте художні деталі, які допомагають автору змалювати картину українського вечора.
4. Опишіть за рядками поезії настрій ліричного героя, його думки й почуття.

5. У якій поезії – «Садок вишневий коло хати...» чи «За сонцем хмаронька пливе...» – переважають зорові образи, а в якій – слухові? Доведіть свою думку.
6. Визначте, з якою інтонацією потрібно читати кожну строфу вірша «Садок вишневий коло хати...». Прочитайте виразно вірш уголос.
7. Персоніфікацію вжито в рядку
  - A Сім'я вечеря коло хати...
  - Б Плугатарі з плугами йдуть...
  - В За сонцем хмаронька пливе...
  - Г Дочка вечерять подає...
8. Знайдіть у вірші «Садок вишневий коло хати...» і зачитайте рядки, які римуються.

МІРКУЄМО

9. Поезію «Садок вишневий коло хати...» Тарас Шевченко написав у 1847 р., коли був у неволі, далеко від рідної землі. Як ви вважаєте, який настрій був у поета в момент написання вірша? Про що він мріяв у той час?
10. Роздивіться картину Тараса Шевченка «Селянська родина» (с. 98). Чим ця картина близька до вірша «Садок вишневий коло хати...», а чим відмінна? Чи однаковий настрій панує в цих двох творах?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

11. Проведіть у класі конкурс на найкраще виразне читання напам'ять поезії Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Підготуйтесь до конкурсу. Скористайтесь такими порадами:
  - 1) опис вечірньої пори читайте в уповільненому темпі, спокійним тоном, із перелічувальною інтонацією;
  - 2) намагайтесь передати замилування уявною картиною;
  - 3) після розділових знаків робіть паузи;
  - 4) робіть короткі паузи, щоб підсилити звучання окремих слів: матері, дівчата, дочка, соловейко;
  - 5) виділяйте логічним наголосом слова-образи.

Павло ТИЧИНА (1891–1967)

Павло Тичина народився на Чернігівщині в родині священнослужителя. Зростання в релігійній сім'ї стало запорукою не тільки зразкового морального виховання, а й розвитку музичних здібностей. Уся родина Тичини мала хист до музики, а оскільки в ній було аж 13 дітей – то утворився сімейний хор.

Особливе відчуття кольорів і звуків, світла й ритму супроводжувало митця з раннього дитинства і втілилось у його творчості. Павло Тичина був одним із найосвіченіших письменників свого часу, його ерудиція охоплювала суміжні з літературою види мистецтва – музику й живопис. Павло Григорович чудово грав на кларнеті, був управним диригентом. Мав хист уловлювати особливе, музичне звучання і в словах. Тому так легко давалося поету вивчення іноземних мов: він володів вільно п'ятнадцятьма мовами.

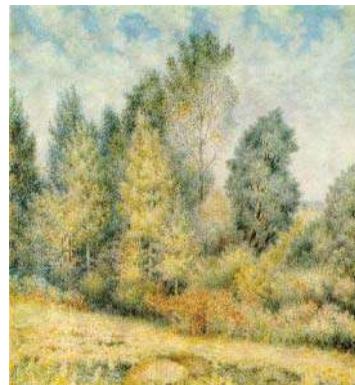
Про твори Тичини український літературознавець Леонід Новишенко писав: «Мальовничу, сповненою ніжної і чутливої душі постає в його віршах українська природа – така рідна й близька (луки, ниви, гаї, верби, тополі, озера й струмки, голуби й ластівки) і водночас наче побачена з іншої висоти...».

Поезія Павла Тичини ллється легко й мелодійно, як музика, вона сповнена незвичайних кольорів та неповторних звуків. Поет бачив і відчував у навколишньому світі музику, ніби витворену із сонячних променів. А ви готові побачити музику в поезіях митця?

* * *

Гаї шумлять –
Я слухаю.
Хмарки біжать –
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде –
Іздалеку.
Думки пряде –
Над нивами.
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду –
Зворушений.
Когось все жду –
Співаючи.
Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голублячий.

Щось mrіє гай –
Над річкою.
Ген неба край –
Як золото.
Мов золото – поколото,
Горить-тремтить ріка,
як музика.

▲ Катерина Білокур.
Гай (1955)

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Пейзаж – це опис

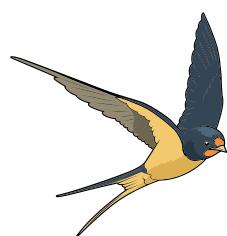
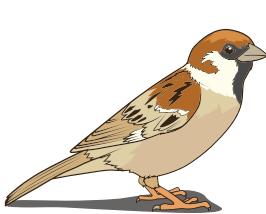
A будівлі

B зовнішності

B життя

G природи

- 2.** Оберіть ілюстрацію, що завершує такі рядки: «Над нивами-приливами, купаючи мене, мов...»

АНАЛІЗУЄМО

- 3.** Які картини природи ви уявляєте, читаючи поезію «Гаї шумлять...»?
- 4.** Який настрій панує в душі ліричного героя? Чим він милується? Відповідь поясніть.
- 5.** Знайдіть у вірші приклади метафори, порівняння, персоніфікації. Що передано за їхньою допомогою?
- 6.** Чи доводилося вам на лоні природи відчувати щось подібне до того, що описує Павло Тичина?
- 7.** Поезію Павла Тичини називають музичною. Знайдіть у вірші «Гаї шумлять...» слова й образи, які, на вашу думку, допомагають передати звуки природи.
- 8.** Хтось із вас має знайти у вірші «Гаї шумлять» слухові образи, а хтось – зорові образи. Обміняйтесь одне з одним інформацією. Який з образів викликає у вас найбільше замилування?
- 9.** Яке враження спроваляє на вас поезія «Гаї шумлять...»? Що в ній найбільше сподобалося?

МІРКУЄМО

- 14.** Зверніть увагу на незвичну побудову вірша «Гаї шумлять...». Чого досягнув автор, поділивши строфи на короткі рядки?
- 14.** Що, на вашу думку, хотів передати Павло Тичина своїм твором?
- 14.** Роздивіться картину Катерини Білокур «Гай» (с. 100) і проаналізуйте, чи перегукуються образи, відтворені у вірші Павла Тичини «Гаї шумлять...», і краєвиди на картині.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- 16.** Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Створіть у соціальних мережах музичний відеоролик до твору Павла Тичини «Гаї шумлять...». Доберіть мелодію, 5–6 слайдів (пейзажних картин, фотографій, малюнків) або зніміть власне відео. Текст твору можна озвучити чи написати на слайдах. Намагайтесь передати позитивний ліричний настрій.

Варіант Б. Підготуйтесь до виразного читання поезії «Гаї шумлять...» під музичний супровід. Мелодію доберіть самостійно або попросіть однокласника / однокласницею виконати її на музичному інструменті. Намагайтесь передати позитивний ліричний настрій.

Не бував ти у наших краях!

Не бував ти у наших краях!
 Там же небо – блакитні простори...
 Там степи, там могили, як гори.
 А весняній ночі в гаях!..
 Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
 Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш,
 Серце б'ється і б'ється в грудях...
 Не бував ти у наших краях.

Не бував ти у наших краях,
 Бо відтіль не таким би вернувся!
 Чув про степ, що ген-ген простягнувся? –
 Єсть там люди – й зросли у степах,
 Що не люблять, не вміють ридати.
 Що не можуть без пісні і нивки зорати!
 Тебе ж завжди я бачу в слізах... –
 Не бував ти у наших краях.

▼ Юрій Прядко. Весна (2019)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. У рядку «Там степи, там могили, як гори...» використано

А епітет	В персоніфікацію
Б метафору	Г порівняння

АНАЛІЗУЄМО

2. Про що йдеться у творі?
3. Які речення в тексті необхідно читати з окличною інтонацією? Що намагається передати автор окличними реченнями?
4. Який настрій у ліричного героя? Що викликає в нього найбільше захоплення?
5. Знайдіть і зачитайте рядки, у яких ідеться про пісню в житті українців. Пригадайте, у якому творі Тараса Шевченка є тематично співзвучні рядки.
6. Прочитайте поданий нижче текст. Знайдіть у ньому інформацію, яка суперечить тексту поезії «Не бував ти у наших краях!».

Ліричний герой вірша «Не бував ти у наших краях!» у захопленні від краси природи рідного краю. Він переконаний, що той, хто побуває в його краях, повернеться вже іншою людиною. Адже в цьому краї неймовірні блакитні простори та весняні ночі, а люди й дня не можуть прожити без пісні. І хоч ліричний герой постійно в слізах, але він – справжній патріот своєї землі.

МІРКУЄМО

7. Чому можна стверджувати, що ліричний герой вірша «Не бував ти у наших краях!» є справжнім патріотом?
8. Як ви вважаєте, чи впливає природа рідного краю на характер людини? Свою думку аргументуйте.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

9. Роздрукуйте текст вірша Павла Тичини «Не бував ти у наших краях!» або «Гаї шумлять...». Підготуйтесь до виразного читання одного з них. Позначте скісними рисками (/ або //) місця коротких і довгих пауз; позначте місця підвищення чи зниження тону; зазначте в окремих місцях особливості інтонації (розповідна, перелічувальна, спокійна, замилування тощо) і темп читання (швидкий чи уповільнений). Наприклад:

Де ж ти, / літо, / поділось? // Куди подалось? //

Осінь, / ось вона, / осінь! // Осінь, / ось вона, / ось. //

Осінь брами свої замикала вночі, //

погубила у небі журавлині ключі. //

(Ліна Костенко)

/ – коротка пауза
// – довга пауза
↗ – підвищення тону
↘ – зниження тону

Євген ГУЦАЛО (1937–1995)

Народився Євген Гуцало на Вінниччині в родині сільських учителів. Він чудово навчався, дуже любив читати. «Ще років у десять власноруч збив неоковирного дерев'яного стола, поставив його біля хати в қущах бузку і день у день писав за тим столом вірші та оповідання. Потім ті твори відсилив до редакцій газет та журналів», – писав Євген Гуцало у своїх спогадах про дитинство. Привчений батьками до вишуканого українського слова, він із захопленням поринав у творчість.

По особливому вдавалося письменникові зображувати людські характеристи: найбільше він шанував чесність і порядність, а ницість і жорстокість завжди викривав і засуджував. Його лірика наповнена передчуттям радості та захопленням живописною красою природи. Відкрийте для себе її осяйну фантастичну образність!

ЗІРКА

Із коромислом¹ по воду
аж до моря зірка ходить.
Коли зірка йде по воду –
весело сміється,
коли зірка йде з водою –
срібло з відер ллється.

¹ Коромисло – вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою тощо.

Срібна зірка йде з водою,
срібні в зірки руки,
ллється чисте срібло з відер
на ліси та луки¹.

Ллється чисте срібло з відер
на маки й калину,
на заквітчану у місяць
срібну Україну.

¹ Луки – рівна місцевість, укрита трав'янистою рослинністю.

▲ Олег Шупляк. Сузір'я
«Дівчина з відрами» (2019)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Наведіть приклад персоніфікації, використаної у творі.
2. Який колір переважає в цій поезії? Чому?

АНАЛІЗУЄМО

3. Яку картину ви уявляєте, коли читаете поезію «Зірка»? Якби ви були художником, яку ілюстрацію до цього твору намалювали б?
4. Що автор хотів передати кількаразовим повторенням слів *срібло, срібний?*
5. Назвіть поетичні зорові образи, за допомогою яких Євген Гуцало змальовує нашу Україну. Якою вона постає у творі?
6. Поясніть, як ви розумієте метафору «срібло з відер ллється». Що за допомогою цієї метафори хотів передати автор?
7. Яке враження справила на вас поезія «Зірка»? Що в ній найбільше сподобалося?

МІРКУЄМО

8. Що, на вашу думку, символізує зірка в цьому творі? Оберіть кілька слів з-поміж запропонованих нижче. Поясніть свій вибір.

яскравість, страх, недосяжність, любов, дитинство, таємничість, мрія, натхнення, кохання, бажання, страждання, казковість, радість

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

9. За мотивами вірша Євгена Гуцала «Зірка» та репродукції картини Олега Шупляка «Сузір'я „Дівчина з відрами“» складіть власну мініказку на 5-10 речень і прочитайте перед класом.

* * *

Журавлі високі пролітають,
ледве видно птахів із землі.
Журавлів я з вирію стрічаю
і прошу перо у журавлів.

Ставши над Дніпром зеленооким,
ставши над усміхненим Дніпром,
я прошу перо у них високе,
піднебесне в них прошу перо.

Хай з небес перо високе кинуть,
хай мене благословлять крилом,
щоб писалось слово журавлине
журавлиним з вирію пером.

Щоб воно до вирію літало,
журавлинний звідало політ,
та завжди із вирію вертало
до святої отчої землі...

▲ Юрій Пацан. Затоки Дніпра

ПЕРЕВІРЯСМО

- У вірші «Журавлі високі пролітають...» автор згадує річку
 А Дністер   Б Дніпро   В Дунай   Г Донець

АНАЛІЗУЄМО

- Які ознаки має ліричний твір? Доведіть, що твір «Журавлі високі пролітають...» – ліричний.
- Випишіть епітети. Поясніть їхню роль у вірші.
- Перечитайте третю строфу вірша. Як ви її розумієте? Навіщо ліричному герою потрібне журавлине перо?
- Який художній засіб використано для створення поетичного образу Дніпра?
- Порівняйте образ Дніпра у вірші Євгена Гуцала та на картині Юрія Пацана «Затоки Дніпра». Чи перегукуються ці твори між собою? Поясніть свою думку.
- Із якими почуттями ліричний герой ставиться до рідної землі? Із чого це видно?
- Прочитайте вірш із різною інтонацією. Після яких слів, на вашу думку, доречно зробити паузу?

МІРКУЄМО

- Журавлі у весняному небі, які повертаються, є символом радості й натхнення, що дарує рідний край. Чи сповнений надії, на вашу думку, ліричний герой? Про що він мріє?

Максим РИЛЬСЬКИЙ (1895–1964)

У родині Рильських цінували українську культуру, мову та історію. Навіть старших синів назвали на честь Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, а наймолодшому обрали ім'я на честь Максима Залізняка – відомого козацького отамана.

Народився майбутній письменник у Києві. У дитинстві Максим Рильський захоплювався теслярством, столярством, садівництвом, рибальством. Також проєктував машини для літання і чудово грав на фортепіано, адже музики його вчив відомий композитор, близький друг батька – Микола Лисенко.

Перший вірш майбутнього поета надрукували, коли хлопцеві було всього 12 років, а перша збірка поезій «На білих островах» побачила світ, коли Максиму виповнилося 15.

Друзі називали письменника «Максим – Золоте Серце». Він справді був щирим і справедливим, завжди приходив на допомогу тим, хто її потребував. Любов'ю і ніжністю до рідного краю, до природи й людей пронизана його поезія. Відкрито чарівний світ поетичного слова Максима Рильського!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Максим Рильський відомий не тільки як талановитий письменник, а і як неперевершений перекладач. Він володів вільно 13 мовами й переклав на українську понад 200 тисяч віршованих рядків! А ще перекладав повісті, романи, п'еси.

ДОЩ

Благодатний, довгожданий,
Дивним сяйвом осіянний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.
Відкривай гарячі груди,
Мати земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить, –
І пшеницею, й ячменем,
Буйним повіром зеленим
Білі села звеселить.

▲ Валентин Рекуненко. Мелодія дощу (2015)

ПЕРЕВІРЯСМО

- Кого Максим Рильський називає золотим вечірнім гостем? Чи довго цього гостя чекали?

АНАЛІЗУЄМО

- Який момент життя природи зображене у вірші? А яку частину доби?
- Прочитайте перше речення вірша «Дощ». Якими словами автор виражає своє захоплення цим явищем природи?
- Хто й чому чекає дощу найбільше? Процитуйте відповідні рядки.
- Утворіть за текстом вірша логічні пари з іменників та епітетів.

Іменники	Епітети
будинки	золотий
села	білі
повів	зголоднілі
гість	закурені
передмістя	буйний

- Роздивіться картину «Мелодія дощу» (с. 106). Що спільногого, а що відмінного має ця картина з віршем «Дощ»?

МІРКУЄМО

- Чи до однієї тематичної групи лірики належать вірші Євгена Гуцала «Журавлі високі пролітають...» та Максима Рильського «Дощ»? Чи однакові настрої, почуття, думки в ліричних героїв обох творів? Відповідь обґрунтуйте.

* * *

Осінь-маляр¹ із палітрою пишною
Тихо в небі кружляє,
Осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси сріблистої,
Там тумани розливає,
Ліс одягає у шати барвисті.
Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, червоні,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

▲ Йосип Бокшай. Біля струмка (1950)

¹ Малляр – тут: художник.

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Іменник шати у вірші М. Рильського означає
  - А розкішне святкове вбрання
  - Б одяг певного призначення
  - В металева оправа
  - Г накидка для художника

АНАЛІЗУСМО

2. Який місяць осені зображену у вірші? Поясніть свою відповідь.
3. Розкажіть, як осінь змінює кольори лісу.
4. Що, на вашу думку, викликає в ліричного героя найбільше захоплення? Чи співзвучні його настрій і почуття з настроєм та почуттями ліричного героя вірша М. Рильського «Дощ»?
5. Знайдіть у поезії персоніфіковані образи. Чи допомагають вони образно змальовувати картини природи?
6. У вірші «Осінь-маляр із палітрою пишною...» автор використовує назви п'яти кольорів. Назвіть їх. Які кольори ви додали б іще, змальовуючи осінь?

МІРКУЄМО

7. Чи бували ви на прогулянці в осінньому лісі, парку? Що вас там найбільше приваблювало? Чому, на вашу думку, Максим Рильський порівнює осінь із малярем? Чи захоплюється поет у своїх віршах красою природи?
8. Роздивіться осінній пейзаж Йосипа Бокшая «Біля струмка» (с. 107). Яка головна відмінність у колористиці поезії «Осінь-маляр із палітрою пишною...» та названої картини?

Микола ВІНГРАНОВСЬКИЙ (1936–2004)

Народився Микола Вінграновський на Півдні України – на Миколаївщині, саме в тому мальовничому краї, де зливається небо зі степом, а степ – із річкою Південний Буг.

Хлопець ріс самостійним і допитливим, добре вчився в школі, захоплювався книжками та мріяв стати актором. Завдяки талантові й наполегливій праці його мрія здійснилася.

В одному інтерв’ю Микола Вінграновський стверджував: «Батьківщина, земля, любов, люди – без цього поет не поет». Митець завжди оспіував і возвеличував у своїй поезії любов, красу, добро. Він із легкістю писав як дитячі оповідання, так і великі кіносценарії. Але в усьому Микола Вінграновський залишався насамперед ліриком. Його поезія полонила не одне покоління читачів. Тож розпочнімо знайомство з нею!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Значний вплив на формування творчої особистості Миколи Вінграновського здійснив відомий кінорежисер – Олександр Довженко. Він помітив обдарованого студента Київського театрального інституту й запропонував йому працювати актором на Київській кіностудії. Згодом Микола Вінграновський став режисером і кіносценаристом – створив близько 20 художніх та документальних фільмів.

* * *

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмаринами з дощем.

Ця річечка тече для клена і для мене,
Її тоді я бачу, коли сплю...
Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата й маму і як мед, люблю.

▲ Валентин Рекуненко.
Літо (2007)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Річечку в поезії «Сама собою річка ця тече...» автор порівнює із
А стрічкою   Б смужкою   В долонею   Г хмариною

АНАЛІЗУЄМО

2. Яку картину ви уявляєте, читаючи поезію «Сама собою річка ця тече...»?
3. Із якими образами пов’язує ліричний герой свої спогади про дитинство?
4. Поясніть, як ви розумієте рядки «Ця річечка тече для клена і для мене...». Як ви думаєте, коли це деревце посадили мама й тато?

МІРКУЄМО

5. У вірші розкрито тему спогадів ліричного героя про рідний дім. Які образи спадають вам на думку, коли ви згадуєте власну домівку чи свою малу батьківщину?

ПЕРША КОЛІСКОВА

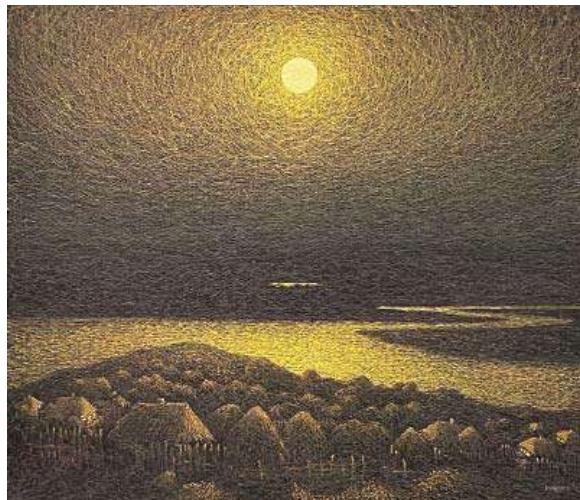
Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...

Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона – для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

▲ Іван Марчук. Золота ніч (1981)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Як називає автор свого маленького сина? Які звертання він використовує?

АНАЛІЗУЄМО

2. Якої долі бажає ліричний герой своїй дитині? Чи уявляє він життя свого сина без України?
3. За допомогою яких образів у творі змальовано Україну?
4. Знайдіть у тексті зменшено-пестливі слова. Для чого їх використовує автор?

МІРКУЄМО

5. Чи доводилося вам слухати колискові пісні? Можливо, ви їх співали своїм меншим братикам чи сестричкам? Поміркуйте, чим твір Миколи Вінграновського подібний до народних колискових пісень.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

6. Оберіть один вірш, із вивчених у п'ятому класі, який вам найбільше сподобався. Підготуйтесь до його виразного читання. Проведіть у класі конкурс декламаторів¹ та визначте двох-трьох переможців.

¹ Декламування – мистецтво виразного читання напам'ять віршованого тексту.

Для додаткового читання.

Микола Вінграновський. «Даленіє вечір в бабиному літі...», «Далекими світами...», «Бабунин дощ».

Павло Филипович. «Білявий день втомився і притих».

Богдан-Ігор Антонич. «Зима».

Олександр Олесь. «Згадую: так я в дитинстві любив...», «Конвалія», «Степ», «Ліс восени».

Дмитро Павличко. «Пролісок», «Весна», «Де найкраще місце на землі».

Анатолій Костецький. «Весняні дарунки».

Ліна Костенко. «Усе мое, все зветься Україна», «Спинюся я...».

Галина Римар. «Україна у нас одна».

Микола Сингаївський. «Україна-мати».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА»

1. Розгадайте «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифровані слова *пейзаж*, *персоніфікація*, *рима*. Що означають ці поняття?

п	е	й	п	е	р	с	о	н	і	р	и
з	а	ж	ф	і	к	а	ц	і	я	м	а

2. Користуючись підручником, визначте, хто є автором кожного вказаного вірша (один автор є зайдим).

1 «Гаї шумлять...»	A Тарас Шевченко
2 «Дощ»	Б Павло Тичина
3 «Садок вишневий коло хати...»	В Максим Рильський
4 «Сама собою річка ця тече...»	Г Євген Гуцало Д Микола Вінграновський

3. Персоніфікація є в уривку

- А «Журавлі високі пролітають...»
 Б «Хрущі над вишнями гудуть...»
 В «Не бував ти у наших краях!»
 Г «Тіні сплять і сонна яворина...»

4. Який із віршів, опрацьованих у цьому розділі, ви порадили б прочитати своїм знайомим? Чому?

5. Які поетичні образи є у вірші Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...»? Які почуття викликає ця поезія?

6. Доведіть, що вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» є зразком пейзажної лірики.

7. Схарактеризуйте настрій ліричного героя у вірші П. Тичини «Не бував ти у наших краях!».

8. Порівняйте поетичні картини, які постають у вашій уяві, коли ви читаєте вірші Є. Гуцала «Зірка» та М. Рильського «Дощ».

9. Чи можна стверджувати, що вірш «Сама собою річка ця тече...» – це спогади ліричного героя про рідний дім? Поясніть свою думку рядками з вірша.

10. Виберіть один із вивчених у розділі віршів та випишіть із нього парами слів, що римуються, підкресліть рими.

11. Вірші якого поета вам сподобалися найбільше? Чим саме?

12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:

- ▶ Поетичні твори, уміщені в цьому розділі, допомогли мені зрозуміти, що ...
- ▶ Опрацювавши розділ, я відчув / відчула ...
- ▶ Найцікавішим у цьому розділі для мене було ...
- ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив / оцінила б на ...

КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ

Зі сторінок численних художніх творів промовляє до нас велика та славна історія українського народу. Створені ще в давні часи, міфи, перекази й легенди, пісні й думи розповідають нам про минуле, трагедії та перемоги, красу й велич рідного краю. Історія України стала невичерпним джерелом для українських письменників і письменниць, які у своїх віршах, поемах, оповіданнях, повістях, романах відображають події минувшини.

А звідки ми взагалі знаємо про минуле? З історичних джерел, так званих історичних носіїв інформації. Це можуть бути, наприклад, знайдені під час розкопок посуд, коштовності, знаряддя праці. Особливо цінними є перші рукописні книги, які через тисячі років дійшли до наших днів і розповідають про важливі події в житті країни. Ці книги називають **літописами**, а їхніх авторів – **літописцями**.

Літописання зародилося в Русі-Україні. Його вели при дворах князів, у церквах, монастирях.

Літописи мають для нас важливе значення. По-перше, це **історичні джерела**, з яких ми черпаємо інформацію про події минулого. По-друге, це **високохудожні твори**, адже вони містять багато народних легенд, переказів, приказок, прислів'їв, а сучасні авторові / авторці події описані яскраво, емоційно, образно, з використанням художніх засобів.

У літописних сюжетах історичні мотиви часто переплітаються з казковими. Наприклад, ми довідуємося про подвиги народного богатиря, наділеного надзвичайними якостями, або ж про героя, який вирушає в далеку дорогу та долає різні перешкоди.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Літопис – твір, у якому розповідь ведеться за роками. Це розташовані в часовій послідовності записи про історичні події. Слово **літопис** утворено від слів **літо**, що означало рік, та **писати**.

Літописи одночасно є як історичними джерелами, так і художніми творами.

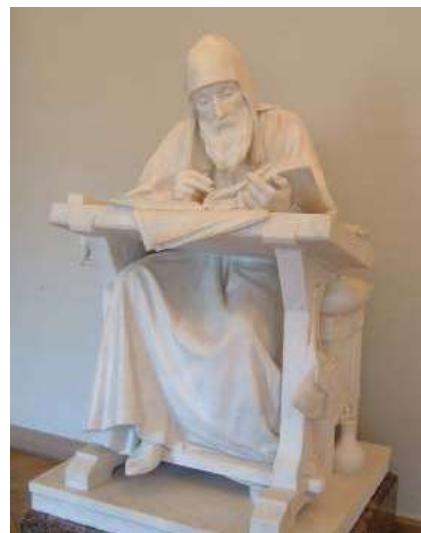

▲ Сторінка з літопису «Повість минулих літ»

Найвідоміший і найдавніший літопис нашого народу – «**Повість минулих літ**». Твір було написано в Києві на початку XII століття. Вважають, що над літописом працював чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, якого нині ми називамо **Нестором Літописцем**. Він був досить освіченою для свого часу людиною, знов багато мов.

Книга ця – велетенська історична епопея... Книга ця невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає.

Леонід Махновець

▲ Нестор Літописець (1890). Скульптор Марк Антокольський

У «Повісті минулих літ» відображені сторінки нашої історії від найдавніших часів і до днів життя автора цього твору (легендарний «світовий потоп», походження слов'ян, заснування боротьбу русичів із ворогами). На жаль, ми маємо цей твір не в оригіналі. До нас дійшла лише його копія, списана з оригіналу.

Тож помандруймо в минуле стежками цієї яскравої пам'ятки українського народу, яку сучасною мовою переказав письменник Віктор Близнець.

Віртуальна екскурсія. Старовинний Київ та пам'ятки періоду Русі-України. Цю мандрівку можна здійснити, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с. 2.

ПОВІСТЬ МИNUЛИХ ЛІТ

(Уривки. У переказі Віктора Близнеця)

Три брати – Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

І були три брати: одному ім'я Кий, другому – Щек, а третьому – Хорив, а сестра в них була Либідь¹. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка звуться нині Щекавицею. Хорив – на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревицею. І збудували вони місто. На честь старшого брата свого нарекли його Київ. Був круг міста ліс і бір великий, і ловився там усякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни й донині в Києві.

¹ Либідь – ця назва збереглася за річкою в Києві.

▲ Пам'ятник на честь засновників Києва

▲ Артур Орльонов. Князь Кий на прийомі в імператора Візантії Зенона. 484 рік (фрагмент)

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз із того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князював у своєму роду й ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями.

Коли ж Кий повертається, то прийшов на Дунай, уподобав одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів осісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколоїшні племена. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Автором літопису «Повість минулих літ» вважають
 А Тараса Шевченка   В Кия
 Б Ярослава Мудрого   Г Нестора
2. Кий із братами та сестрою заснували місто на річці
 А Рось   Б Дніпро   В Донець   Г Дунай
3. Що таке літописи? Чому вони водночас є й історичними джерелами, і художніми творами?

АНАЛІЗУЄМО

4. Які гори в Києві названі на честь братів? Чому місто Київ має саме таку назву?
5. Як літописець обґруntовує своє твердження про те, що Кий був не перевізником на Дніпрі, а князем?
6. Якими ви уявляєте легендарних братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь? Чи збігається ваше уявлення з тим, як зображені цих осіб на пам'ятному знаку (с. 114)?

Святослав укладає мир із греками...

Направив Святослав послів до грецького царя, кажучи так:

– Хочу мати з тобою твердий мир і любов.

Цар же, почувши те, зрадів і послав йому дарів більше, як до того. Святослав узяв дари й став думати з дружиною¹ своєю: «Якщо не укладемо миру із царем і довідається цар, що нас мало, то прийдуть греки й обложать нас у стінах міста. А руська земля далеко, печеніги з нами у війні, і хто нам допоможе? Укладемо ж мир із царем: вони ж бо присяглися платити нам данину – того й досить нам. Якщо ж перестануть нам платити данину, то знову з Русі, зібравши велике військо, підемо на Царгород».

Люба була дружині ця промова Святослава. І послали найкращих мужів до грецького царя. Наступного дня, ранком, цар покликав їх і сказав:

– Хай говорять посли руські.

І почали посли говорити, а писар записувати. І було сказано так:

– Я, Святослав, князь руський, як клявся, так і підтверджую договором цим свою клятву: хочу разом з усіма боярами та підданими мені руськими і іншими мати мир і правдиву любов з великим царем грецьким і з усіма людьми, і ніколи не буду замишляти на країну вашу, і не буду збирати війська ні на землю грецьку, ні на корсунську, ні на болгарську. І якщо хто інший замислить супроти країни вашої, то я йому буду ворогом і буду воювати з ним, як уже клявся я грецьким царям. А зо мною бояри й уся Русь, та збережемо правдивий мир! Якщо ж ми не дотримаємося чогось зі сказаного, то хай буду я і ті, хто зо мною й піді мною, хай будемо прокляті від бога, у якого віруємо, – Перуна та Волоса, бога худоби, і хай будемо жовті, як золото, і своїми мечами посічені будемо. Не сумнівайтесь у правді того, що ми сказали вам нині, і записали, і скріпили своїми печатками.

Уклавши мир із греками, Святослав замислив повернутися в Київ, бо побачив, що в нього мало дружини. І сказав собі: «Коли б хто не спокусився вбити дружину мою й мене якими-небудь хитрощами». Адже багато воїнів було вбито в боях.

І він промовив:

– Піду на Русь, приведу ще дружину. Зібрався Святослав і поплив на човнах до порогів. І сказав йому воєвода батька його Свенальд:

– Обійди, князю, пороги на конях, бо стоять коло порогів печеніги.

Та не послухав його Святослав і поплив далі човнами. А переяславці послали до печенігів сказати:

– Ось іде мимо вас на Русь Святослав з невеликою дружиною, забравши в греків багато добра й полонених без ліку.

---

¹ Дружина – збройний загін, що становив військову силу князя.

Почувши про те, печеніги заступили пороги. І вийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти, бо вже почало нести кригу. Зупинився Святослав зимувати в Білобережжі, та не стало в них харчів, і був голод великий – платили по пів гривні за конячу голову. Тут перезимував Святослав.

У літо 972-го, коли настала весна, поплив Святослав через пороги. І напав на нього Куря, князь печенізький. Убили Святослава.

Свенальд же врятувався та повернувся до Києва. А всіх літ князювання Святослава було двадцять вісім.

▲ Артур Орльонов. Княгиня Ольга з онуком Володимиром проводжає свого сина князя Святослава у військовий похід на в'ятичів. 964 рік*

ЦІКАВО ЗНАТИ

* Цю картину створено в рамках діяльності проекту «Україна Славетна» за участі провідних українських істориків і презентовано 2019 року. Подія, що зображена на картині, належить до часів становлення великої слов'янської держави із центром у м. Києві. У 964 році князь Святослав здійснив свій перший похід на землі слов'янського племені в'ятичів. В'ятичі заселяли лісисте межиріччя Оки й Волги. Пробувши в них усю зиму, Святослав домігся свого: вони перестали платити данину хозарам і підкорилися Києву.

АНАЛІЗУЄМО

- На який крок пішов Святослав, аби не потрапити в полон до греків?
- Про що саме йшлося в договорі, укладеному з греками?
- Коли і як загинув Святослав?
- Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Святослава (здібності, риси характеру, вчинки тощо).
- Складіть і поставте одне одному по одному запитанню за змістом оповіді. Дайте відповіді.
- Роздивіться картину Артура Орльонова на цій сторінці. Чи про те саме вона розповідає, що й літописна оповідь «Святослав укладає мир із греками...»? Чи, можливо, картина дає нам додаткову інформацію?

Володимир вибирає віру

У літо 986-го прийшли до князя Володимира з Волги болгари магометанської віри, кажучи:

— Ти, князю, мудрий та розумом тямущий, а закону не знаєш; повіруй у наш закон і поклонися Магометові.

Володимир спитав:

— Яка ж ваша віра?

— Віруємо Богу, а Магомет нас учитъ: не їсти свинини, не пити вина, зате після смерті, каже, можна жити в розкоші. І хто на цьому світі бідний, то буде й на тому...

Володимир слухав їх. Та ось що йому було нелюбо: не їсти свинини й заборона пити вино.

Потім прийшли іноземці з Рима й звернулися з такими словами:

— Ми прийшли від Папи Римського.

Говорить тобі Папа так: «Наша віра — світло; ми поклоняємося Богу, який сотворив небо та Землю, зорі й місяць, і всяке дихання живе. А ваші боги — то просто дерево».

Володимир спитав їх:

— У чому ж заповіт ваш?

Вони відповіли:

— Поститися кріпко. Смиряти дух і тіло своє.

Володимир їм сказав:

— Ідіть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього.

Потім прислали греки до Володимира свого філософа, і той звернувся до князя з такими словами:

— Ми, греки, віруємо в Бога нашого Ісуса Христа. Він ходив по землі, проповідував Царство Небесне, а його розп'яли на хресті. Та Ісус воскрес.

І, закінчивши слово своє, філософ показав Володимиру малюнок, на якому було зображене судилище Господнє і тих стовплених грішників, які бредуть у пекельний вогонь, і праведників, тих, які у веселоцах духу вступають до раю.

Володимир же, зітхнувши, сказав:

— Добре тим, хто праворуч, — у раю, горе тим, хто ліворуч, — у пеклі.

Філософ промовив:

— Якщо хочеш із праведниками стати праворуч, хрестися.

Володимиру запала в серце думка ця, однак він сказав:

— Почекаю ще трохи, — бо хотів розвідати більше про всі віри.

І вручив Володимир грецькому філософові багаті дари й відпустив його з великою честью.

АНАЛІЗУЄМО

1. Хто і які віри пропонував князеві Володимиру? Яка віра припала йому до душі?
2. Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Володимира (здібності, риси характеру, вчинки тощо).

- 3.** Складіть та поставте одне одному запитанню за змістом оповіді. Дайте відповіді.

Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам

Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва й прорвався в місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі – киян, а на лівому крилі – новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на приступ і зчепилися на тій горі, де стоїть зараз собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалася жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулися печеніги на всі боки тікати, і не знали, куди бігти; одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, а інші – в інших ріках, а залишок їхній бігає десь до сьогодні.

У літо 1037-го заклав Ярослав місто велике, біля того міста – Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополичу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія та Святої Ірини. І стала приньому віра християнська плодитися та поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися та возвеличуватися.

Любив Ярослав книги, читав їх часто вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчуються віруючі люди й тішаться плодами глибокої мудрості.

Велика користь від навчання книжного. Книги – мов ріки, які напоюють собою весь світ; це джерело мудрості, у книгах – бездонна глибина; ми ними втішаемося в печалі, вони – узда для тіла й душі. У книгах – світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене – люблю, а хто дошукується мене – знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху й користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

◀ Олексій Штанко. Князь Ярослав Мудрий. Ілюстрація до книги Михайла Грушевського «Як жив український народ». Видавництво «Веселка» (1999)

▲ Софійський собор у Києві. Інтер'єр, оздоблений мозаїкою та фресками

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній урочисті співи в призначену годину.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- З'ясуйте, з іменем якого князя пов'язана подія (одне ім'я є зайвим).

Подія

- вибрав християнську віру
- заснував Київ
- дбав про книжне навчання та заклав церкву Святої Софії
- уклав із греками мир

Князь

- Ярослав
- Олег
- Святослав
- Кий
- Володимир

АНАЛІЗУЄМО

- Чим уславився в народі князь Ярослав Мудрий? Що він спорудив? Як ставився до книг і навчання?
- Знайдіть в оповіді й прочитайте виразно речення, яке починається словами «Книги – мов ріки...». Як ви розумієте суть цього образного висловлення?
- Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Ярослава (здібності, риси характеру, вчинки тощо).
- Розгляньте малюнок «Князь Ярослав Мудрий» на с. 118. Які предмети зобразив художник, щоб розказати про діяльність князя?
- Складіть та поставте одне одному по одному запитанню за змістом оповіді. Дайте відповіді.
- Яка з прочитаних літописних оповідей сподобалася вам найбільше? Чим саме?
- Визначте в прочитаних оповідях 3–4 історичні події та запишіть їх у часовій послідовності (починаючи з найдавнішої).

МІРКУЄМО

- Чим, за вашими спостереженнями, літописна оповідь відрізняється від легенди?
- Із якою метою Нестор Літописець створив «Повість минулих літ»? Яка головна думка цього твору?
- Роздивіться під час віртуальної екскурсії (с. 113) та з фото оздоблення інтер'єру Софійського собору в м. Києві (с. 118). Що можна сказати про рівень архітектури та образотворчого мистецтва в часи Русі-України?
- Розгадайте ребус. Назвіть один із найдавніших літературних жанрів.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- Складіть за бажанням невеликий літопис «Мій навчальний заклад». У цьому творі можна, наприклад, узяти: період будівництва, дату відкриття, важливі події в розвитку закладу та їхні дати, колишніх і нинішніх директорів, відомих випускників і вчителів, цікаві спогади тощо. Також можна помістити фото.

Відносини між народами та державами завжди було непросто налагоджувати. І в сучасному світі існують, з одного боку, міжнародні конфлікти, війни, а з другого – добросусідські, партнерські зв'язки між країнами.

- ◆ Розкажіть, якими можуть бути відносини між державами в сучасному світі. Чи мають право країни зазіхати на чужі території, погрожувати, шантажувати?
- ◆ Як, на вашу думку, треба вибудовувати міжнародні відносини, щоб нашу державу поважали у світі?
- ◆ Яким, на ваш погляд, має бути президент сучасної держави?

Навчитися керувати державою та правильно налагоджувати міжнародні відносини допоможуть, зокрема, художні твори на історичну тематику.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

У п'ятому класі ви вже познайомилися з письменником **Олександром Олесем**, вивчали його віршовану казку-п'єсу «Микита Кожум'яка». А тепер прочитаемо віршовані оповіді митця з книжки «**Княжа Україна**», яку автор назвав поемою. Ця художня перлина ще раз доводить, що в українській літературі – величезне розмаїття творів на історичну тематику: літописи й перекази, пісні й вірші, балади й казки, п'єси й поеми, оповідання і повісті... До речі, книжку «**Княжа Україна**» було створено на основі літописних даних.

Тож перенесімся знову в сиву давнину, але цього разу – на крилах поетичного слова Олександра Олеся.

КНЯЖА УКРАЇНА

(Уривки)

Заспів

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою попливло.

Перед вами стародавні
Пройдуть хвилями часи,
Із могил до вас озвуться
Наших предків голоси.

Наших предків, що блукали
По страховищах-лісах,
Що з природою змагались
Тільки з вірою в серцях.

Ах, тоді була живою
Вся природа навколо
І людину оточали
Духи – друзі й вороги.

У часи ті Бог великий
Не ховавсь в небесній млі,
А усі боги родились
І вмирали на землі.

Рано вдосвіта на сході
Прокидавсь ясний Дажбог¹
І ходив-блукав до ночі
Синім степом без дорог.

По зелених пишних луках
Волос² пас овець гладких,
Грів їх вовною м'якою,
Одганяв вовків від них.

Над дрімучими лісами,
По пустелі степовій
Бог Стрибог³ літав на крилах,
Грав на кобзі золотій.

Бог Перун⁴ на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив,
Часом плакав, як дитина,
Часом сурмами будив.

▲ Віктор Крижанівський. Дажбог

Часом гнівом його серце
Наливалось, як огнем:
Левом він ревів з-під неба
І погрожував мечем.

А в річках жили русалки,
Хапуни-водяники,
Лісовик свистав у лісі,
І сміялися мавки.

Треба добре було знати
Душі всіх богів земних,
То коритись, то змагатись,
То просити ласки в них.

І змагалася людина,
І вперед невпинно йшла,
Де ясним промінням-цвітом
Дивна папороть цвіла...

Розкажу вам, як на горах
Славний Київ наш постав,
Як він жив і розвивався,
Як столицею він став.

¹ Дажбóг – бог Сонця, денного світла й добра.

² Вóлос (Вéлес) – бог худоби.

³ Стрибóг – бог вітрів.

⁴ Перúн – бог грому й блискавки.

Хто й коли у ньому княжив
І в який ходив поход,
Хто боровсь за Україну,
За державність, за народ.

Розкажу вам, як боролись
Наші прадіди колись,
Як за щастя України
Ріки крові розлились.

Розкажу, чому і досі
Чути стогони її
І чому так довго в хмарах
Сонце рідної землі...

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. У тексті згадано всіх названих нижче богів, ОКРІМ

A Дажбога   **B** Нептуна   **C** Перуна   **D** Стрибога
2. У рядках «Як за щастя України // Ріки крові розлились» використано

A метафору   **B** епітет   **C** порівняння   **D** гіперболу

АНАЛІЗУЄМО

3. Що означає назва «Заспів»? Прочитайте початок цієї частини. Чому автор обрав саме такий початок?
4. Якою в тексті постає природа України?
5. Чому автор багато уваги приділяє згадкам про різних богів? Із чого можна дізнатися, що в уривку йдеться про язичництво?
6. Як ви розумієте слова з тексту «...так довго в хмарах // Сонце рідної землі»?
7. Про що саме автор розкаже далі в книжці «Княжа Україна»? Чому вона має саме таку назву?

Україна в старовину

(Скорочено)

Ліс густий, дрімучий, темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.

Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.

Де родились, там вмирають,
Обертаються у тлінь,
На могилах виростає
Ряд наступних поколінь.

По лісах шумлять потоки,
Смарагдові від трави,
Розпливаючись то в багна,
То в озера, то в стави.

По річках, озерах, багнах
Вічний галас, вічний спів,
Крик гусей, качок і чапель,
Зойк чайок і журавлів.

По лісах блукали кози,
Тури, олені, вовки,
Кабани, ведмеді, лосі,
Рисі, зубри, борсуки.

А на півдні за лісами
Колихалось море трав:
То над степом буйний вітер
На шовкових струнах грав.

Степ широкий, степ безмежний,
Де початок, де твій край?!
Коли сам Стрибог не знає –
У Дажбога поспитай.

В день ясний горіло сонце,
Нерухомо вітер спав,
Нерухомо в мертвій тиші
Степ незайманий стояв.

.....

На лісах дрімучих, темних,
На незайманих степах
Спочивала Україна
В золотих, дитячих снах.

▲ Андрій Шишкін. Стрибог – господар вітрів (2014)

АНАЛІЗУЄМО

1. Якою бачить поет Україну в старовину?
2. Знайдіть і зачитайте рядки, у яких змальовано ліс, степ, море. Якими ви їх побачили?
3. Хтось із вас має виписати 5–7 словосполучень «іменник + прикметник», а хтось – «прикметник + іменник». Чи помітили ви у своїх записах епітети? Обміняйтесь спостереженнями.
4. Випишіть у зошит групами назви: 1) рослин; 2) тварин. Доведіть, що у творі розповідається саме про територію, на якій розташована сучасна Україна.

МІРКУЄМО

5. Як, на ваш погляд, поет ставився до наших предків?
6. Роздивіться ілюстрації до уривків «Заспів» та «Україна в старовину». Подумайте, чи поезії Олександра Олеся співзвучні за настроєм та уявленнями стародавніх українців про світ із художніми роботами Віктора Крижанівського й Андрія Шишкіна (с. 121, 123). Поясніть свою думку.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

7. Складіть усно на основі уривка «Україна в старовину» прозовий опис (4–6 речень) на тему «Ліс у старовину».

Похід на Царгород (Скорочено)

Геть за морем українським,
Понад склом Босфорських вод
Дивні вежі і палати
Розкидає Царгород.

І з усіх країн до його
Ллється хвилями народ.
Наши теж торгові люди
Їздять в славний Царгород.

Та не любить грек чужинців
І тримає їх в руці.
«Хоч не їдь! Одурить,
скривдить!» –
Наши скаржаться купці.

І Олег, на греків лютий,
Став збиратися в поход:
Хоче він до України
Прилучати Царгород.

І укрили Чорне море
Українські байдаки,
Розгорнулися вітрила,
Заспівали вояки.

Так три дні пливли по морю
Без турботи, без нудьги.
Ось і вежі Царгорода,
Ось і грецькі береги.

Але греки уже знали,
Що летять до них орли,
І, щоб в пристань не пустити,
Ланцюги перетягли.

І звелів Олег на берег
Витягати кораблі.
«Що ж, мовляв, як не по морю,
То поїдем по землі».

І, колеса приробивши,
Він вітрила розпустив.
І невидане тут сталось,
Найдивніше диво з див.

«Ой, повій, повій ти, вітре!
Швидше коней повези!!»
Зашумів-повіяв вітер,
Покотилися вози.

Вороги перелякалися,
До Олега шлють послів:
«Не руйнуй нас, все дамо ми,
Що б ти, князю, не схотів!»

«Ну, гаразд. Покора ваша
Погасила в серці гнів,
І, здається, ми братами
Станем з лютих ворогів.

Царю, хай мое купецтво
Вільно ходить в Царгород,
Хай торгує і купує
Вже без кривди і без шкод.

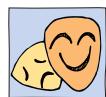
У купців не буде зброї:
Я обмежу їх число,
Щоб не більше, як півсотні
Їх нараз у місто йшло».

Цар згодився на умову,
Хрест святочно цілував.
Князь на Волоса, Перуна
І на меч присягу склав.

На воротях Царгорода
Князь Олег свій щит прибив.
На воротях Царгорода
Український щит висів.

АНАЛІЗУЄМО

1. Чому князь Олег вирушив у похід на Царгород?
2. Зачитайте уривок, у якому змальовано подорож морем. Які почуття у вас викликає ця картина? Яким поет описує море?
3. До яких військових хитрощів удався Олег перед Царгородом? Чому?
4. Які вимоги поставив князь Олег цареві? Чи домігсяного?
5. Що означав український щит на воротах Царгорода?
6. Визначте риси характеру Олега та його воїнів.
7. Знайдіть в інтернеті й прочитайте комікс Юрія Логвина «Похід князя Олега на Царгород». У чому він перегукується з частиною «Похід на Царгород»? А що в них відмінного?

МІРКУЄМО

8. Прочитайте уважно передостанню строфу. Яку інформацію доносять до нас ці рядки, зокрема щодо вірування греків і русичів на той час? Чи не суперечить ця інформація історичним фактам?

Ярослав Мудрий (Скорочено)

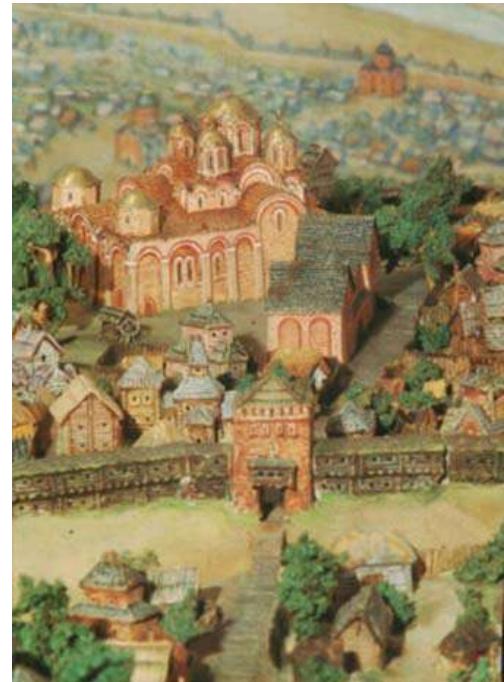
Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Святополком окаянним
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом¹ Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люде
Багатіti почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ попливли.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри – всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

▲ Фрагмент макета «Стародавній Київ» (у центрі видно Золоті ворота та Софійський собор)

¹ Небавом – незабаром.

▲ Пам'ятник Ярославу Мудрому (1983) (м. Біла Церква, засноване князем Ярославом)

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

І в Європі честю мали
Королі, князі, цари
Поріднитись з Яросlavом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягla його війна.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жijте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світі.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятивтесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

АНАЛІЗУСМО

1. Як змінився Київ за князювання Ярослава Мудрого? Процитуйте відповідні рядки.
2. За що поважали Ярослава Мудрого? Чому іноземні вельможі мали за честь поріднитися з Ярославом, побувати у дворі?
3. Чому князь не хотів воювати? Як він налагоджував відносини з іншими країнами?
4. У чому була мудрість Ярослава?
5. Зчитайте заповіт Ярослава Мудрого своїм синам. На чому наголошує князь?

- 6.** Пригадайте, що ви знаєте про Ярослава Мудрого з уроків історії та української літератури (літописна оповідь на с. 118–119 цього підручника). Визначте, чи не суперечить ця інформація частині «Ярослав Мудрий» із поеми Олександра Олеся «Княжа Україна».

МІРКУЄМО

- 7.** Чи може слугувати діяльність Ярослава Мудрого зразком для сучасних керівників держави? Чи повинні й ми з вами дослухатися до порад, які князь дав своїм синам? Чому?
- 8.** Чи актуально є на сьогодні книжка «Княжа Україна»?
- 9.** Роздивіться ілюстрацію, пригадайте назви літописних оповідей, героями яких є зазначені історичні особи.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

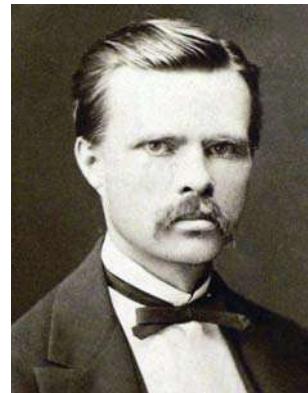
- 10.** Уявіть, що ви берете участь у зйомках фільму «Ярослав Мудрий». Підготуйтесь до виразного читання одного з уривків:
  - 1) від слів «Степ широкий, степ безмежний...» і до кінця (із частини «Україна в стравину»);
  - 2) від слів «Вас я, діти, покидаю...» і до кінця (із частини «Ярослав Мудрий»).

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)

Нечуй – літературний псевдонім письменника й педагога Івана Левицького. Народився митець на Черкащині в родині священника. Навчався в школі, яку організував його батько для сільських дітей. Згодом закінчив Київську духовну академію, проте допитливий юнак не захотів бути священиком, а обрав педагогічну ниву й працював учителем. Водночас самотужки вивчав німецьку й французьку мови.

Письменник почав свою літературну діяльність у роки, коли писати українською мовою було заборонено. І про його твори, підписані псевдонімом І. Нечуй, не знали навіть товариші.

Іванові Нечую-Левицькому були дорогі історія українського народу, його мова й культура. Тому-то значне місце в спадщині митця посідають твори на історичну тематику. Наприклад, романтична казка «Запорожці», у якій сміливий юнак Карпо Летючий, нащадок славних запорожців, потрапляє в зачаровану Запорозьку Січ. Там серед дивовижної природи живуть мужні козаки... Помандруємо до них разом?

ЗАПОРОЖЦІ

КАЗКА (Скорочено)

Над Дніпром, коло славних порогів¹, у селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман² Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, усю вдачу запорозьку. Високий, чорнавий та кучерявий, гарний з лиця, гарний із стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його із собою батько на байдаки³ та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знов добрє всі пороги, всі забори, знов кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло них. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець⁴ або Дід⁴ і обливає бризками його гаряче лице.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлуччого! — каже багатий купець до отамана.

— Нема в мене певнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам іду, — відказав отаман.

* * *

Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десять, далеко внизу, вже стогнав, неначе під землею, перший поріг — Кодацький.

— Налягаймо на весла, друзі! — крикнув Карпо.

І гребці налягли на весла, а байдак полетів, неначе на крилах.

Зашуміла вода й заревла. Кодацький поріг знов знов ввесь від берега до берега, ввесь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно, як стріла. В одну мить його перенесло через поріг. Вода оббрізкала гребців і присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Усі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява й бризки тільки прохолоджували йому лице.

Коли се де не взялась вітрова полоса! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно й зніс трошки набік... У душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не помогло! Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, однажды

¹ Пороги — кам'яниста або скеляста ділянка в руслі річки.

² Лоцман — провідник суден, добре обізнаний із певними ділянками моря, річки.

³ Байдак — великий торговий човен.

⁴ Звоне́ць, Дід — пороги на Дніпрі.

че, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло й знов полетіло як стріла та все звертало вбік. Ще нижче його вхопив страшний камінь Крутъко й обкрутив кругом себе... Байдак застуго-нів, зачепився довгим стерном за Крутъка. Стерно хруснуло, як трісочка, і переломилося натроє. Тепер усе пропало, усе загинуло!

Карпо і гребці зняли руки до Бога.

* * *

От дивиться Карпо вниз – а між тими стінами росте пишний сад, про який тільки в казках розказують. Там розсте-ляються зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землі. Там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеле-ною травою цвіли всякі квітки. Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий кущ, чув навіть пахощі від рож і васильків.

Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На їх були високі чорні шапки із червоними верхами, сині кунтуші з рукавами навід-кід.

– А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? – спита-ли вони в Карпа. – Хто ж ти такий? Що ти за людина?

– Я... – почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як його звали.

– Злазь до нас!

– Нема кудою злізти, бо скеля крута, як стіна! – крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

– Скачи, не бійся! – крикнули ті люди до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люди піддержали його за руки і постановили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилував-ся: такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

– Еге, ти, хлопче, з України? – промовив один з них, і голос його розси-пався між скелями, як весняний перший грім.

– З України, – тихо обізвався Карпо.

– Хто ж ти такий, хлопчику? – спитали вони.

– Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище, – сказав Карпо, а ймен-ня свого все-таки не пригадав.

▲ Олена Кульчицька. Дніпрові хвили (1936)

- Правда, ти розбив байдака?
- Правда, – промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній бог зна колишній сон.
- А знаєш, хлопчику, хто ми? – спитали вони в Карпа. Карпо тільки глянув на їхні чорні очі й великі шовкові вуса.
- Ми козаки, запорожці. Чи ти чув що про запорожців?

▲ Національний заповідник «Хортиця». Запоріжжя. Сучасне фото

– Чув, що колись за порогами була Січ; мені батько дещо розказували.

– Отож, щоб ти знов, тут тепер Запорозька Січ, – промовив один запорожець, – ото бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. Із того часу наша Січ із островом, із гетьманом, із козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш – ондечки далеко-далеко ворушаться попід гаем, за отію скелею, неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

* * *

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Вони троє ввійшли в невеличкий лісок. У тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний, теплий світ.

Карпо озирнувся і побачив, що через обох запорожців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здалися йому тінню, однаке він не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по два, три, розмовляли між собою і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Усі козаки були високі, рівні та здорові; усі були гарні, повбирали в гарну одежду, неначе в свято або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

– Оце наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, – промовив один запорожець.

– До гетьмана! До гетьмана! – закричали деякі запорожці, і слідком за Летючим і за його двома проводирями посипались усі козаки.

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навколо обставлене камінням. У тім кружі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілі виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінню. Те місце було зовсім відгороджене; тиша була там аж мертві.

У тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі запорожці. Їх бороди біліли як сніг, а вуса у всіх були чорні. Старі запорожці відпочивали. На їхніх старих, поважних лицах спочивали думи. Сиділи, позгортали руки й посхилившись важкі голови. Карпо глянув на них, і йому здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева.

Уже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наблизився перший курінь і закричав: «До гетьмана! До гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

— До гетьмана! До гетьмана! — стиха промовили старі запорожці, і кобзар перестав грati й співати. Усі козаки знялися з місця та рушили до гетьмана.

— Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрижала.

— Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на його, і дві слізози впало з його очей на землю. На тім місці вже лежали дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

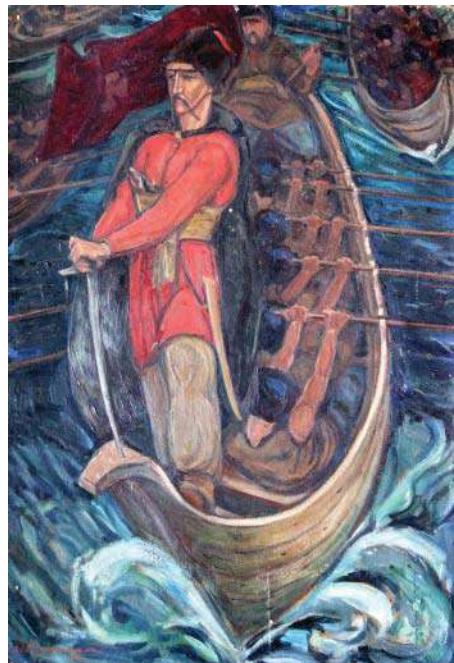
— Я розбив байдака на порогах і не знаю сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили, від щирого серця, — промовив гетьман і стиха поцілував Летючого. — Скажи ж мені, сину, що там діється в Україні?

— Нічого, — відказав Летючий.

— Чи пам'ятають в Україні про гетьмана й козаків? Чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують. Трохи чули від кобзарів.

▲ Олена Кульчицька. Козаки на чайках (1936)

- Чи не говорили вам про нас ченці або вчені люди?
 – Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. Із каменя так і бризнули левкої та фіялки кругом булави, а виноград оплів навколо камінь і послався по траві.

– Ходімо ж, козаки, до церкви та поспитаємо в Бога, що діяти нам, та помолимося Богу за Україну.

- До церкви! До церкви! – загули навколо козаки.

Гетьман відв'язав меч і застромив у камінь. Меч увігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед – і козаки розступилися на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий від усіх запорожців: високий, як Палій; гарний, як Мазепа; сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як ранне сонце. Слідком за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ними роєм посыпалась уся громада. Скільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Усе військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. У тих садах росло дерево із золотим та срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і оце на одному були спілі овочі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло в білому цвіту.

ПЕРЕВІРЯСМО

- Автор порівнює Карпа Летючого з

А тигром	В дубом
Б птахом	Г сонцем
- Розмістіть наведені репліки в такій послідовності, як їх було сказано у творі.

А

– Отож, щоб ти знов, тут тепер Запорозька Січ.

Б

– Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили.

В

– Нема в мене певного лоцмана, як Карпо Летючий.

Г

– Налягаймо на весла, друзі!

- Назвіть головних і другорядних персонажів твору «Запорожці».

АНАЛІЗУЄМО

- Чи сподобався вам твір? Що незвичайного, дивовижного ви помітили в ньому?
- Знайдіть опис зовнішності Карпа Летючого. Які вміння виявляв хлопець із дитячих років? Чи випадкове його прізвище у творі?
- Чому саме Карпа отаман дав за лоцмана багатому купцеві?
- Знайдіть опис Дніпра та його порогів. Укажіть в описі порівняння і метафори. З якою метою їх ужито?
- Розкажіть, як уміло юнак керував судном під час проходження порогів. Чи переживали ви за нього?
- Куди потрапив Летючий після катастрофи? Яких людей він побачив у квітучому саду? Яке враження вони справили на юнака?

- 10.** Що дізнався Карпо про Запорозьку Січ? Зачитайте опис Січі.
- 11.** Як змальовано у творі гетьмана? Чому автор не називає його імені?
- 12.** Роздивіться репродукції картин Олени Кульчицької «Дніпрові хвилі» та «Козаки на чайках» (с. 129, 131). Чи можуть вони бути ілюстраціями до казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці»? У чому вони допомагають уявити події та геройів казки, а чим відрізняються?
- 13.** Про що саме гетьман розмовляв із Карпом? Що під час цієї розмови засмутило гетьмана? Чи пам'ятаємо ми сьогодні свою історію, чи шануємо своїх героїв?
- 14.** Складіть простий план казки «Запорожці» (можна скористатися поданим початком плану). Користуючись планом, перекажіть усно твір.

План

1. Знайомство з лоцманом Карпом Летючим.
  2. Приготування в дорогу.
- ...

МІРКУЄМО

- 15.** Перечитайте останній абзац твору, знайдіть пейзаж. Яку роль, на вашу думку, відіграє цей пейзаж? Що ним передав автор?
- 16.** Чим казка «Запорожці» повчальна для нас?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- 17.** Придумайте невелике продовження розповіді про незвичайні пригоди Карпа Летючого.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Візитівкою міста Запоріжжя є туристичний об'єкт «Запорозька Січ» на острові Хортиця. Це узагальнений образ козацьких укріплень із детальним відтворенням влаштування всіх восьми козацьких січей 16–18 століття.

Хортиця – одне з найвідоміших місць України, її гордість і святиня. Це найбільший острів на Дніпрі. Його площа становить близько 23,5 км², а це майже 10 % території сучасного міста Запоріжжя. Довжина острова – 11,2 км, найбільша ширина – до 2,5 км (з офіційного сайту заповідника «Хортиця»).

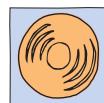

Для додаткового читання.

Антін Лотоцький. «Михайлосемиліток».

Іван Крип'якевич. «Малі козаки».

Зірка Мензатюк. « Таємниця козацької шаблі».

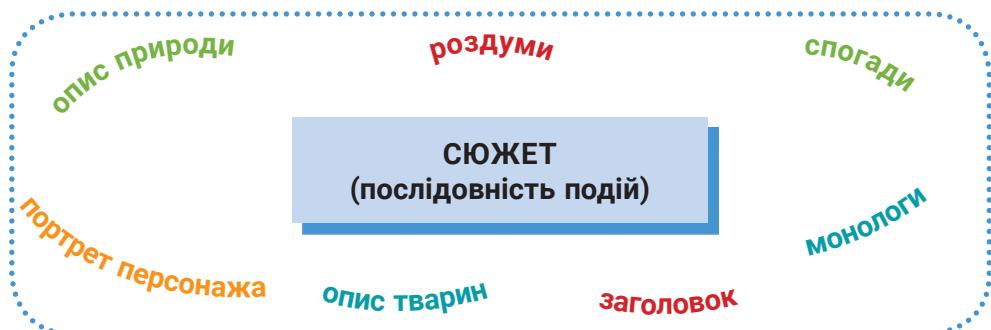

КОМПОЗИЦІЙНІ ТА СЮЖЕТНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Під час вивчення літературних прозових казок ви вже дізналися, що сюжет – це певна послідовність подій. Також ви знаєте найважливіші елементи сюжету: **зав'язку, кульмінацію і розв'язку**.

Крім сюжету, для літературних прозових творів характерна **композиція – будова**. Сюжет завжди входить у композицію твору.

Композиція (будова) твору

У кожному творі композиція певною мірою відмінна.

Композицію різних художніх текстів можна порівняти із зовнішнім і внутрішнім виглядом різних будинків. Як не існує двох однаковісінських будинків, так не може існувати двох однакових композицій у різних літературних творах. Адже будівлі є багатоповерхові й одноповерхові, можуть бути з балконами чи без, із ґанками, верандами. А літературні твори іноді можуть мати вступ або існувати без вступу, письменник може висловлювати захоплення власними героями, а може утриматися від будь-якої характеристики, може подавати описи природи чи зовнішності дійових осіб, діалоги між ними, роздуми.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Що важливого ви вже знаєте про сюжет? Із яких основних елементів він складається?
2. Що таке композиція художнього твору?
3. Обґрунтуйте твердження про те, що ніколи й ніде немає двох однакових літературних композицій.

АНАЛІЗУЄМО

4. Спільними зусиллями визначте сюжет (послідовність основних подій) казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці». Яку із цих подій можна вважати зав'язкою?
5. Разом у класі визначте композицію казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці» (скористайтеся наведеною вище схемою).

СВІТ ПРИРОДИ І ЛЮДИНИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Одним зі способів захисту природи є створення заповідних територій (заповідників). Лише вони здатні зберегти хоча б частину дикої природи такою, якою вона є насправді. У нашій державі такі території перебувають під охороною Закону «Про природно-заповідний фонд України». Проте не всі люди суворо дотримуються законів. Трапляється, що браконьєри облаштовують засідки й організовують облави на тварин у заповідних зонах.

- ◆ Із якою метою створюють заповідники? Чи знаєте ви такі на території України?
- ◆ Якими ще діями, крім створення заповідних територій, можна оберігати природу?
- ◆ Чи може наша небайдужість зберегти красу й багатство рідного краю для майбутніх поколінь?

Про людей, які дбають про природу, і тих, хто її знищує, розповідає в оповіданні «Лось» письменник **Євген Гуцало**. Прочитаймо та поміркуймо!

Євген ГУЦАЛО

Із поетичною творчістю Євгена Гуцала ви вже познайомилися. Тонке відчування довкілля, людей, а особливо дітей, і накопичені спостереження спонукали письменника від поезії перейти до прози. Значною частиною творчого доробку митця є його прозові твори для молодшого покоління. Письменник зізнавався: «Мені здається, що дитинство – найцікавіша пора, саме та пора, коли майбутнє життя – ще попереду, коли воно ще не пізнане і його кортить пізнати, коли воно – ще нерозгадана загадка, лиш обіцянка неодмінного дива».

У творах Євгена Гуцала людина нерозривно пов'язана з природою, яка вчить нас високою мудрістю, спонукає до світлих почуттів. Тема взаємин двох світів – людини і природи – розкрита й на сторінках оповідання «Лось». Сподіваємося, що цей твір справить на вас незабутнє враження.

ЛОСЬ

ОПОВІДАННЯ (Скорочено)

Він прокинувся й нащулив вуха... Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, його постать чітко вималювалася в удоосвітніх сутінках. Це був великий звір із широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, із якого обнесло листя. Лось знов, що то тріщить стара гілляка на дубі, усохла, кощава; їй давно вже б треба впасті, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Струмінь вітру доносив запах річкової криги.

Лось уже звик до заповідника, у який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із лежбища, а потім і побіг. Поминув ялинник, потім байрак¹ і коли опинився серед світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум. Вгамувавшись, лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквано попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сковатися до половини. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, вступившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Ще трохи постоявши, побачив біло-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, – і гойднув розлогими рогами – так, наче вітав його.

Проте коли йшов до річки, раптом знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулось бажання бігти й тікати. Стежечка ледь протоптана, і лось принюхувався, чи не пройшов по ній вовк, або лис, або людина. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, промостилося село. Там на далекий горб пнуться санки з одним упряженім конем.

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушеного тохнуло, а далі, коли йшов до ополонки, щоб напитись води, тільки сполохано поохкувало. Вгадувалась причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустив голову, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи –

¹ Байрак – порослий чагарником ліс у яру.

і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці були вже у воді, і лось вжахано відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. На мить принишк, готовуючись до нового ривка, і коли передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига знову тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Ревнув. Ще раз спробував вирватись, але вдалося однією ногою, — друга вдарилася об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчував, що так йому не вирватись. Схоже відчуття вже приходило до нього — саме тоді, коли восени, у чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вцепитися за нього, він уловлював подих смерті й утікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вплюювавши, сіли вечеряти. Почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, мчала не так швидко, не обпалювала його своїм смертельним диханням, але й течія була така ж сама невблаганна, і чим більшу розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти під лід. Лось збирався до свого вирішального кидка і, коли знову не пощастило, на хвилю заспокоївся, бо знов, що це не остання його спроба, що пробуватиме безперервно, поки дихатиме.

Два хлопчаки вийшли з лісу на берег і зупинились. Приїхали по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узлісся, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва із широкими, лагідними лицями, і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку. Не зразу й зауважили ополонку, яка була би майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається, — сказав менший брат. Старший подумав: який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатись?

— Де? А-а... — Його зіркі очі помітили гіллясті роги. — То лось...

Діти ще деякий час стояли на місці й обмірковували, як лось міг потрапити у воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втіміли, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспів брат. Лось уже зовсім знесилився. Усе нижче осідав у воду, і роги похитувались над крижаним місивом, як

▲ Євгеній Карлович. Зима (2010-ті рр.)

незвичайний кущик. Спершу хлопчики не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав. Лось стежив за їхньою роботою, і по його тілу подеколи пробігали дрижаки, але сили покинули його. Коли канал більше наблизився до берега, очі лося засвітилися, і тепер він уже не кидався, а тільки чекав. Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, і поволеньки потюпала до річки. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

– Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига – зрадлива, не зважить і на те, що вони рятівники. Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Аж захитався, ось-ось, здавалось, впаде. Обидва підберезники дивилися на нього – ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Лось обтрущував із себе воду й скалки льоду. Зітхнув на повні груди, пирхнув – і подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, лось вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку й дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли врятуватися цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу.

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще біг уперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти спочатку й уваги не звернули, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому стріляли. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, – проте лось не вставав. Лежав на боці й тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що може потонути. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик.

Хлопчики й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленський, як підпалок¹, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних, з довгими халявами, чоботях, у яких тонув мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми.

– Га? Ну як?.. У-ух, – видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носаком чбота ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий.

– Це із заповідника, – нарешті обізвався молодший підберезник.

– А вам яке діло?

---

¹ Підпалок – перепічка; поколотий ножем корж, який роблять із кислого хлібного тіста й печуть на сковороді.

— Ми його з води вирятували, — сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

— Ми його врятували, — знову повторив старший брат.

— Ану замовчіть мені, — ще дужче розгнівався дядько, — бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи слізи. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам. Роги віддам! — дядько вже кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував того лося, — він помітив його одночасно з дітьми й тільки посміювався, коли ті взялися визволяті лося з ополонки. Не вірив, що то їм вдасться. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти — вперті й невідступні... Тепер треба думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, — у цьому не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, важкий, не зрушиш. Але якби міг затягти й утопити — ні хвилі не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе.

Проте лось і не ворухнувся. Припав до землі, усім великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому. Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В Україні величезне розмаїття заповідників. Наприклад, унікальний куточок природи — **заповідник «Асканія-Нова»**. Він став переможцем всеукраїнського конкурсу «Сім природних чудес України». Третина його площин — абсолютно заповідна степова зона, якої ніколи не торкався плуг.

Карпатський заповідник займає 57 тисяч гектарів на мальовничих схилах у південно-західній частині Карпат. Серед його багатств — величні гори й мальовничі долини, високогірні луки й озера, найчистіші ріки та мінеральні джерела із цілющою водою.

Дунайський заповідник розташований там, де Дунай впадає в Чорне море. На території заповідника налічується величезна кількість озер, заток, проток, каналів, боліт.

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Твір починається з опису
 А хлопчиків   Б річки   В заповідника   Г лося
2. Лосеві вдалося вилізти з ополонки завдяки
 А охоронцям заповідника   В дядьку Шпичаку
 Б двом хлопчикам   Г іншим лосям
3. Розташуйте наведені нижче події в часовій послідовності.

A**B****V****Г**Хлопчики
рубають лідЛось провалив-
ся під кригуЛосеві вчулося
поскрипування
гіллякиДіти почули постріл,
але не звернули на
те уваги

4. Відповідно до тексту визначте час і місце дії у творі.

АНАЛІЗУСМО

5. Висловіть власні аргументи на користь висновку, що лось – не другорядний персонаж, а головний герой твору.
6. Знайдіть у творі опис лося. Доведіть, що не тільки хлопчики-рятівники милуються красою і силою цього звіра, а й сам письменник.
7. Автор кілька разів порівнює роги лося з кущиком, але щоразу по-іншому? Як ви думаете, чому?
8. Які порівняння дібрав автор для опису хлопчиків? Кого діти нагадують? Чи допомагає така характеристика збагнути їхні людські якості?
9. Із якою метою хлопчики пішли до лісу? Як відреагував на їхній задум дядько Шпичак?
10. Доведіть, що діти ризикували власним життям, рятуючи лося. Як ви думаете, чому їхній рідний дядько навіть не звернув на це уваги?
11. Поясніть лексичне значення слова «браконьєр». Хто саме у творі виявився браконьєром? Чому браконьєрство – кримінальний злочин?
12. Знайдіть і прочитайте вголос уривок, у якому йдеться про переживання браконьєра. Чим вони зумовлені?
13. Чи можемо ми за зовнішнім виглядом персонажів судити про їхні характери? Порівняйте опис зовнішності дядька Шпичака з описом вигляду хлопчиків. Що між ними спільного, а що – разюче відмінне?
14. Спільними зусиллями визначте сюжет (послідовність основних подій) оповідання. Оберіть серед цих подій зав'язку, кульмінацію, розв'язку (за схемою).
15. Знайдіть у творі описи природи. Чи є вони особливістю композиції (будови) цього твору?
16. Сформулюйте по одному запитанню за змістом твору і поставте їх одне одному. Дайте відповідь на запитання однокласника / однокласниці та оцініть його / її відповідь.

17. Визначте, які з наведених нижче елементів наявні в композиції (будові) оповідання «Лось».

A	Б	В	Г	Д	Е
Спогади про бабусю	Опис природи	Опис тварини	Роздуми про правду	Згадка про те, як гналися вовки	Опис села

18. Визначте тему та основну думку твору.

19. Розгляньте ілюстрації до оповідання і доберіть до кожної з них цитату.

20. Складіть і запишіть у зошит простий план оповідання «Лось». Для цього усно поділіть текст на частини й доберіть до них заголовки.

МІРКУЄМО

21. Як ви розцінюєте вчинок дітей, які поїхали до заповідника?

22. Чому хлопчики ніяк не відреагували на обіцянки Шпичака? Як би ви повелися в такій ситуації?

23. Чим повчальне оповідання «Лось»? Чи актуальна сьогодні порушена в ньому проблема браконьєрства?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

24. Оповідання Євгена Гуцала «Лось» завершується трагічно. Придумайте фанфік (щасливу розв'язку) до нього. В електронному додатку до підручника ми подаємо як взірець учнівську роботу саме такого змісту. Проте ви можете скласти фанфік і з кількох речень.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Одним із прозових жанрів є оповідання.

Оповідання – це невеликий прозовий твір про якусь подію із життя одного чи кількох героїв, що сталася протягом короткого проміжку часу.

АНАЛІЗУЄМО

1. Доведіть, що твір Є. Гуцала «Лось» за жанром – оповідання.

МІРКУЄМО

2. Чим казка відрізняється від оповідання? Порівняйте ознаки казки «Ох» з оповіданням «Лось».

Часом підлітки намагаються продемонструвати лідерство грубою силою або привернути до себе увагу зухвалими вчинками. Але ж кривдити слабших, прогулювати уроки чи створювати селфі в екстремальних умовах – це не геройство. Крім того, бешкетуючи, людина часто наражає на небезпеку себе й інших.

- ◆Що ви порадили б таким підліткам?
- ◆Чи можна привернути до себе увагу й стати популярним завдяки гідним вчинкам?

Юний герой твору **Володимира Винниченка «Федько-халамидник»** часто опинявся в центрі бійки, заважав іншим дітям грatisя, на нього скаржилися батькам сусіди, однак був чесною і порядною людиною.

Познайомимося з автором і його персонажем?

Володимир ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Володимир Винниченко народився в місті, яке зараз має назву Кропивницький.

Кмітливий, допитливий, з виразними рисами лідера, Володимир був душою хлоп'ячої компанії. Навесні, під час льодоходу на річці, він навіть катався на крижинах, щоб довести ровесниками свою сміливість і відчайдушність. Його мама згадувала: «Він грався з дітьми сусідів. Однак для свого віку був дуже сильний, вольовий і впертий, тому вони його й боялися... Надзвичайно любив волю, повітря, рух. Був гордим, незалежним у вчинках і рішеннях правдолюбцем».

Винниченко згодом став письменником і активним політичним діячем, очолив український уряд. Утім, вимушено залишив Україну.

У літературному доробку митця є цікаві оповідання для дітей і про дітей. Юні герої часто поводяться так, як і сам автор у дитинстві. Вони яскраві, сильні особистості.

Прочитайте – не пошкодуєте!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Володимир Винниченко захоплювався не тільки літературою, а й образотворчим мистецтвом. 74 оригінальні малярські роботи та 4 альбоми з малюнками аквареллю після смерті митця зберігалися в США, а у 2000 році їх передано в Україну.

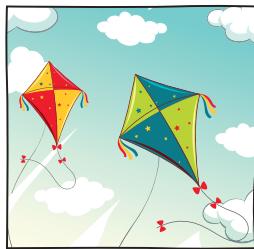
Особливе місце серед цих робіт посідають так звані міські картинки: вузенькі вулички, викладені бруківкою, невеликі будиночки. Українські історики вважають, що на деяких картинах майстра можна побачити краєвиди саме Єлисаветграда (колишня назва Кропивницького). Це місто Винниченко називав «маленьким Парижем», у якому вперше відчув смак до творчості.

Віртуальна екскурсія. Місто Кропивницький та картини Володимира Винниченка. Цю мандрівку можна здійснити, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с. 2.

ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК

ОПОВІДАННЯ (Скорочено)

Це був чистий розбишака-халамидник¹. Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Фед'ка: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадищному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом. Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Фед'кові ж, неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці. Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким, – для будування хаток нема краще. Поставиши ногу, обкладеш її піском – і виймай потихеньку. От і хатка. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок² – і сад є. А між хатками йде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного. Фед'ко теж ліпить. Але раптом устане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто – і своє, і чуже. Битись із ним і не пробуй, – перший по силі на всю вулицю.

Або пускають хлопці змія. Плац³ великий – ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там найкращий.

От заносять змія. Фед'ко сидить у себе на воротях, як Соловей-розвійник⁴ на дереві, і дивиться. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засіда Фед'ко.

¹ Халамідник (діалектне) – розбишака, вітрогон, малолітній хуліган.

² Сінинки – стебла сіна.

³ Плац – площа, майдан.

⁴ Соловей-Розбійник – жорстокий лісовий бандит, негативний персонаж давньоукраїнських билин.

Змій поривається в небо, але зразу ж козиряє¹ і б'ється об землю. Федъкові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Хлопці догадуються і прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавно й легко здіймається вгору. Вітер чудесний, тільки розсotуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре зв'язані були. Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче на вухо то з одного боку, то з другого. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно й він ліниво обмахує себе віялом.

Але тут усі разом чують крик і переводять очі із змія на землю. Федъко іде й кричить. Іде змія однімать. Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Хлопці починають швидко змотувати нитки. Але що то поможе?

— Давай змія! — підходить ближче Федъко.

Стъопка зблід, але хутко змотує нитки, зиркаючи на Федъка. Спірка² піdnімає із землі камінь і кричить:

— Ану, підїди! Ану!

— Давай сюди змія!

Та він уже виймає руки з кишені, бо Спірка затуляє собою Стъопку й піdnімає руку з каменем. Але сам Федъко каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

— Даєш змія?

— А це твій змій?

— Одніму, та й буде мій.

— Так і провалю голову, тільки підїди.

Федъко навіть груди піdstавляє, так йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем. Чуб йому стирчком виліз із-під картуза, очі хутко бігають. А Стъопка змотує, а Спірка змотує! Змій тільки диркає далеко вгорі й не розуміє, що там сталося, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий же! Ех, ти!.. Я он без каменя, на вас трьох.

— Льонька, Ва-а-сько! — раптом кричить Спірка. — Федъко змія однімає!

Але Федъко вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко піdstавляє ногу й кида його на землю. Тут же підскакує до Стъопки, хапа нитку й рве її до себе. Гаврик плаче, а Федъко намотує нитку на

¹ Козиряє — тут: стрімко падає.

² Спірка — чоловіче (дитяче) ім'я, утворене від повного — Спиридон.

руку й помалу назадгузь¹ іде додому. Вигляд у нього гордий. Спірка й Стьопка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Фед'ко тільки вгинається і речоче.

— Халамидро! Босявка²! Зараза!

А Фед'ко все йде та йде. Змій уже його.

Але тут, буває, зробить несподіване. Коли вже хлопці не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається й віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— Думаєш, мені він потрібний? Схочу — зроблю із цілого листа. Тато з друкарні принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але частіше хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама йдуть до Фед'кової матері й теж жаліються. А Фед'кові ввечері прочуханка. Але він не плаче, не проситься, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить. Приходить тато з роботи.

— Що? Уже знов? — питает він, глянувши на Фед'ка. Мати розповідає.

— Правда то? — питает батько у Фед'ка. — Правда те, що мати каже?

— Правда, — тихо одмовляє Фед'ко.

— Скидай штани.

Батько здіймає із себе ремінь, кладе Фед'ка на стілець і починає бити.

— А кляте ж яке! — сплескує руками мати. — Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько виймає дві або три копійки й дає йому.

— А це тобі за те, що правду говориш...

Фед'ко витирає слізози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, — він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг би відбrehатися, але Фед'ко брехати не любив.

Не любить також Фед'ко й товаришів видавати. Батько й за це Фед'ка хвалить, а мати так само сердиться:

— Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває дружих, він хвалить...

¹ Назадгузь — задом наперед.

² Босявка — малолітній бандит.

У ЯКІ ІГРИ ТРАЛІСЯ ЛІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

ВЕЛИКА БРІТАНІЯ

Турнір. Художник Ральф Хедлі

– Нічого, стара... За що бити, а за що й хвалити...

А найбільше Фед'кові діставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Фед'кових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, із розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю.

– Де ти так убраєшся?! Хто тебе так? – жахалася вона.

Толя, плачуучи, казав, що він не винен, що Фед'ко призвів на те.

У той же вечір батько Фед'ків допитував уже «сібіряку»:

– Ти лазив з Толею дратъ¹ горобців? Ти порвав йому штанці?

– Він сам порвав. Не вміє лазити, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалася мати:

– Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас із кватири виженуть... І за що мене Бог покарав таким сібірякою...

– Скидай штани! – грізно звертається батько до Фед'ка.

Фед'ко спідлоба дивиться на тата.

– За віщо? – ледве чутно питає він.

– Я тобі скільки раз казав: не смій з панами водитися.

– Та я з ним не водюсь², він сам лізе.

– Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпання³?.. Лягай!

Фед'ко лягає, але батько так б'є, що мати зостається невдоволена.

А на другий, третій день Фед'ко знову спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли нікому в голову б того не могло прийти.

Скажімо, так. Надворі буря, дощ ллеться з неба такими патьоками, наче там тисячі Фед'ків перекинули тисячу діжок з водою. Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю.

У, який буйний і брудний потік біжить по вулиці! «Трах-такс-такс!» – лускає грім, і лампа в ідалльні дзвенить. Толя тихенько хреститься і бліdnіє, але од вікна відійти не може. І раптом він бачить, що на вулиці, у самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Фед'ко, Стьопка й Васька. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають⁴ ногами, сміються, щось, видно, кричать. Їм весело й любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Фед'ко підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які в них смішні мокрі голови!..

Толя стає у весь зріст на вікні й махає руками, щоб його бачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм те й за вухом не свербить. Хмари такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те якраз і мило, – дощ, значить, ще довго буде.

¹ Дратъ – забирати горобенят із гнізд.

² Водюсь (діалектне) – має бути «воджуся».

³ Кумпання (діалектне) – компанія, товариство.

⁴ Пацають (діалектне) – вимахують.

Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить-біжить, грім тріщить. Але Толі грім уже не страшний. Толя і сам би побіг на вулицю. Він ще дужче махає руками, але постукати боїться, бо мама почує. Нарешті Фед'ко помічає Толю і починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько й Стъопка теж вимахують, пацають ногами, підскакують. Васько сідає просто у воду, Фед'ко й Стъопка регочуться. Толя раптом зістрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці й тихенько вибігає в сіни, із сіней на ганок. На ньому бархатові¹ курточка й штанці, — жалко їх. Але хлопці вже коло ганку й кричать:

- Іди, не бійсь! Дощ теплий.
- Та йди! От баба, мнеться...

Толі страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку й обережно прямує до хлопців. Брудний потік залива бархатові штанці, дощ ураз вимочує акуратно зачесане волосся і курточку. Толя од приемності аж вищить і пацає ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Увечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Фед'ка кладуть на стілець і луплять.

¹ Бárхатові
(діалектне) —
бархатні,
з бархату,
дорогої
тканини.

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Про кого автор сказав: «Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці»?
2. У рядках «Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Чистенький, чепурненький...» ідеться про
  - А Фед'ка   Б Толика   В Стъопку   Г Васька
3. Батько особливо поважав Фед'ка за те, що хлопець
  - А не крав у дома гроші   В завжди говорив правду
  - Б не ображав товаришів   Г не прогулював навчання в школі

АНАЛІЗУЄМО

4. Чому свій художній твір В. Винниченко розпочинає з негативної характеристики Фед'ка? Підберіть два-три яскраві синоніми до слова «халамидник».
5. Розкажіть про одну з витівок Фед'ка.
6. Хто такий Толик і чому саме через нього у Фед'ка постійні неприємності?
7. Знайдіть у тексті й прочитайте опис зливи. Розкажіть близько до тексту, що роблять Фед'ко, Стъопка й Васько під час стихії. Як поведінка Толі відрізняється від поведінки цих хлопців?
8. Чому, на вашу думку, після прогулянки під дощем Толя захворів, а Фед'ко лишився здоровим?
9. Уважно прочитайте уривок від слів «А найбільше Фед'кові діставалося за Толю...» до «...трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю» (с. 146). Як ви думаєте, чому панич постійно нав'язується Фед'кові в друзі, а Фед'ко його не проганяє? Про що це свідчить?

Міркуємо

- 10.** Як ви сприймаєте той факт, що батьки постійно карають Фед'ка? Чого насправді найбільше боялася мати хлопчика?
- 11.** Чому, на вашу думку, Фед'ко після того, як забирає у хлопців змія, згодом повертає його та ще й приносив нитки? Про що це свідчить?
- 12.** Як ви вважаєте: хлопчики постійно програють у сутичках із Фед'ком тому, що він фізично сильніший за них, чи тому, що вони його панічно бояться і капітулюють, так би мовити, ще «перед боєм»? На основі чого ви зробили такий висновок?
- 13.** Чи справді Фед'ко спонукав Толика до поганих вчинків?
- 14.** Уявіть, що Фед'ко – ваш найкращий друг. Що ви йому порадили б? Чому саме і з якої причини? Свою відповідь належно аргументуйте.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці – такий, як намочений цукор. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Під вечір Стьопка, Грицька, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці. У цей час вийшов Толя на ганок і дивився на них. Йому строго заборонено було гратися з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було. Раптом звідкись прийшов Фед'ко. Кожушок на ньому був увесь мокрий, чобітки аж порижіли¹ од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвое більша за нього.

– Хлопці! А де я був! – закричав він ще здалеку.

Усі кинули кораблики й підбігли до нього. Фед'ко ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу.

– На річці був. Там таке-е!.. Крига йде² страшенно. Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

– Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра в школу не піду, зранку на річку збираюсь... Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там, на річці, крига йде. Але він терпіть не міг, як йому цей Фед'ко говорив «Толька». Наче він йому товариш. Але він сказав:

– Ти був на річці? Здорово йде?

– Біжи подивись, як мама пустить, – посміхнувся Фед'ко й одвернувся від Толі.

Толя почервонів, – як він сміє насміхатись, мурля³ погане! Як пожаліється татові, йому зададуть! А Фед'ко розказував тим часом далі:

– Страшенно так крига суне й тріщить... А на-ро-о-ду на березі! Один хлопець хотів поїхати на кризі, та злякався, а я завтра поїду.

¹ Порижіли – (росіянізм) – порудили.

² Крига йде – почався льодохід на ріці.

³ Мурля – лайліве слово в значенні «дитина низького соціального походження, жебрачена».

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз, до хлопців. Хлопці теж були вражені, – скажений цей Федько!

– На кригу полізеш?

– А то ж куди! От і палиця вже є, – показав Федько на застремлену палицю. – Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти. А хлопці вирішили таки йти завтра до річки. Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стъопку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Федько появі Толі здивувався.

– А ти чого?

– Я тільки підійду, подивлюсь, а потім піду в школу.

Федько почав витягати із снігу палицю. Він її сховав туди ще ввечері. Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще й із цвяшком: як устромиш у кригу, не посковзнетесь. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитися, що він став такий пузатий.

– Наче твій тато... – сказав Спірка Толі.

«Тато...» Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що в його папи більший живіт, ніж у їхніх тат? Бо його папа багатий. Толя їм нічого не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битися поліз би.

Гуртом хлопчики підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок, – стало видно річку. Уся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею¹ стоять і ходять люди. Ух, гарно!..

– Ану, наввипередки! – раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

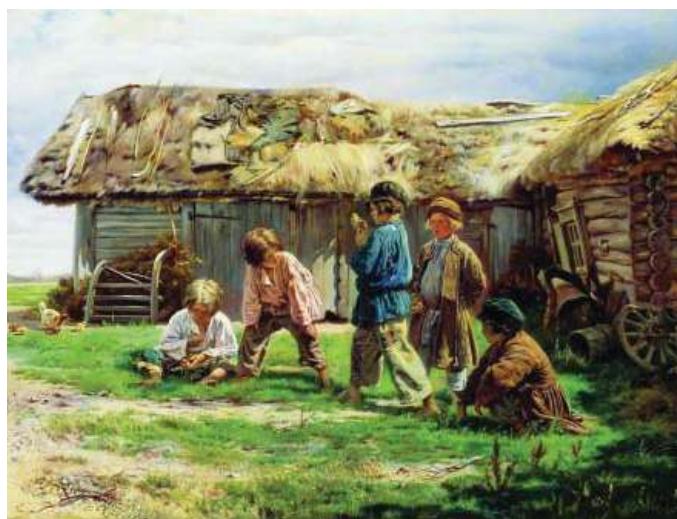
Стъопка та Спірка заверещали й побігли за ним. Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фицнути² так само ногою, як зробив Стъопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям³, бігти

¹ Комашнею – тут: як комахи.

² Фицнути (діалектне) – підскочити.

³ Благородні діти – тут: нащадки панів.

У ЯКІ ІГРИ ТРАЛІСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

УКРАЇНА

Тісна баба. Художник Володимир Маковський

ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець із книжками. Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стъопки. Ось Стъопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя наздогнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну.

Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «в клас»!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом трутися одна об одну. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як устигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду? А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить. Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчаших очей із заздрістю слідкують за молодцями. Деякі з них перестрибують на другі лідяки¹ й навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

— Ану, ти! Хочеш раків половить? — кричить хто-небудь із дорослих. — Злізай на берег!.. Шубовсне у воду, витягай його...

Толя часто подивлявся на Фед'ка: ну, що ж він не йде на кригу? Фед'ко щось говорив Стъопці й Спірці й показував на річку головою. Толя підійшов ближче й почав слухати.

— ...А то що! Стрибають тут... — говорив Фед'ко. — Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік! — покрутив головою Стъопка. — Як затре кригою, що будеш робити?

— А я на другу! — блиснув очима Фед'ко. — А з тієї знову на іншу!.. Зробиш так? Га?

— А ти?

— Może, і зроблю...

Толі страшенно хотілося подивитись, як Фед'ко буде стрибати з крижини на крижину. Він постри-

¹ Лідяки
(діалектне) –
шматки льоду.

У ЯКІ ІГРИ ТРАЛИСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

ФРАНЦІЯ

Бобслей. Художник Андре Даргелас

бає, злякається і почне плакати; його знімуть із криги, а всі потім будуть з нього сміятися. Хай не задається.

— Ні-за-що не зробиш! — сказав Толя Фед'кові, киваючи на річку.

Фед'ко нічого не сказав. Але Толя бачив, як у Фед'ка навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

— Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану! — сказав Толя.

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися і між ними робилася чорна, страшна латка води.

— А давай об заклад, що перейду на той бік! — умить звернувся Фед'ко до Толі. — Як перейду, даси мені свій ножик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілося чижика, — навіщо йому чижик? — але він згодився. І Фед'ко став тісніше підперізуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть... А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Ну, гляди ж! — промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

Фед'ко стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потупав ногами. Крижина добра була, товста, міцна. Він потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега й раптом стрибнув на другу крижину. Спірка, Стьопка й Толя дивилися за ним із завмиранням серця.

— А куди ти там? — закричав до Фед'ка якийсь робітник. — Куди понесло тебе?

Але Фед'ко, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини й знову став тикати під нову. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею, — угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Фед'ко вибрав іншу — ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлася.

— Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

— Та біжіть, стягніть його зараз!

Але Фед'ка несло вниз, і він був уже на середині ріки, часом оглядався, піdnімав на палиці шапку, весело крутив нею й кричав щось. Розібрati не можна було, що він саме кричав, але щось веселе.

— Ну й пробий голова... Ач, яке виробляє! Ах, ти ж, Боже наш!

А Фед'ко то повз на животі по тонких крижинах, то впирається палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться од комашинки-хлопчика. Але комашинка якимсь чудом, ловко видряпувалася на самий гребінь кучугури, скоренько з'їдждала з неї і бігла знову з крижини на крижину.

На березі хлопчики завмерли з роззвіленими ротами й широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибе-

ника». Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

— Управо, управо бери!
— Куди вправо? — махає на порадника інший рукою. — Там вода, хай жде, друга крижина підпліве... Не рушся!

На щастя, Фед'ко не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега. Хлопчаки починають із радості пищати, боротись, кидати каміння в кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Фед'ка-халамидника. Але в лайках нема ні зlostі, ні досади¹. Ловкий хлопчак, що й говорить. Фед'ко махає настремленою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з вулиць — чиєсь мури й тини.

— А як же він назад дістанеться? Невже знову по крижинах?
— А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Фед'ко стрибнув на крижину, потім на другу, і знов на березі всі притихли. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збиралися розчавити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги й ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

— Ну, й шибеник! — полегшено зітхав хтось, як Фед'ко видряпувався зі скрутного місця.

Ось уже недалеко. Видно, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Уперся палицею. Палиця спорснула. Ударив дужче в лід і знов уперся. Стоїть міцно. Раз! — і вже на другій крижині. Жилаве, чортове хлопча. І ось Фед'ко вже на березі. Навколо нього крик, писк товаришів. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий! — качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться, — що говорити такому зайдиголові!

ПЕРЕВІРЯСМО

- Про яку цікаву подію розповів Фед'ко своїм друзям, коли ті пускали кораблики на вулиці?
- Про що побилися об заклад Толя і Фед'ко? Що мав віддати Фед'ко паничеві в разі програшу?
- Під час криголаму на річці Толик найбільше очікував побачити
  - як Фед'ко злякається і почне плакати
  - який Фед'ко спритний і мужній
  - як Фед'ка хвалитимуть хлопці за вчинок
  - як Фед'ка сваритиме мати й батько

АНАЛІЗУСМО

- Прочитайте фрагмент від слів «Раптом звідкись прийшов Фед'ко...» до слів «Толя чув усю розмову...» (с. 148). Які риси вдачі Фед'ка відтворено в уривку?

¹ Досада — тут: обурення, осуд.

5. Опишіть, що саме виробляв Фед'ко на крижинах посеред ріки. Про що свідчила така його поведінка? У своїй розповіді використовуйте цитати з твору.
6. Як саме зреагували друзі, коли Фед'ко щасливо перейшов по крижинах на протилежний берег? Про що це свідчить?
7. Знайдіть і виразно прочитайте один з описів льодоходу. Чи справді це було яскравим видовищем? Чому автор називає безстрашного Фед'ка посеред льодоходу на річці комашинкою? Що цим хотів підкреслити автор?
8. В. Винниченко кілька разів у тексті вживає епітет «делікатний» для характеристики Толі. Доведіть, чи справді панич делікатний у поводженні з Фед'ком і в судженнях про інших своїх ровесників, які постійно без жодної користі приймають його до свого гурту. Свою думку підтвердьте відповідними цитатами.

МІРКУЄМО

9. Чому Фед'ко здивувався, коли вранці серед хлопців, які прийшли дивитися на льодохід, помітив і Толика?
10. Чи відразу Фед'ко збирався переходити річку? Чому вирішив так зробити? Чи справді це було небезпечно?
11. «Нізащо не зробиш!», «Ану, спробуй!.. Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах» – такими словами Толик підштовхує Фед'ка до ризикованого вчинку. Чи хотіли б ви мати такого друга? Поясніть, що в подібних ситуаціях мав би зробити справжній друг.
12. Розгляньте ілюстрації, на яких зображені ігри дітей щонайменше 100 років тому (с. 145–154). Оберіть одну з ілюстрацій і висловіть своє враження про таку гру. Вгадайте, що це за гра. Чи граєте ви в подібні ігри? Чи безпечними для дітей були такі забави?

Толя аж задихався, дивлячись, як Фед'ко перебирається по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билося міцно й гаряче. Нічого там страшного нема на тих крижинах. А зате як інтересно, як весело! От би взяти та й собі побігти. Тільки скинути калоші, а то в них важко. Забрати у Фед'ка палицю, устромляти в лід і стрибати. І коли Фед'ко вийшов на берег, коли його отовпили¹

хлопці й з радістю та захватом дивилися на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І нічого нікому не кажучи, він струсив ранець із плечей на землю і підійшов до Фед'ка.

– Дай мені свою палицю! – сказав, аж Фед'ко здивовано подивився на панича. – Я теж хочу йти на той бік.

Спірка й Стьопка фирмнули². Але Фед'ко не засміявся.

– Лучче не треба, Только... Ти не вмієш.

– Овва! Ти один умієш! Давай палицю. Що, може, жалко?

– На... – стиснув плечима Фед'ко. – Тільки гляди...

Толя взяв палицю й пішов на кригу. Так само, як Фед'ко, стрибнув на іншу крижину. Але в цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега. Він опинився сам серед страшних, холодних

¹ Отовпіли
(діалектне) –
тісно оточили.

² Фиркнули –
тут: жестами
й мімікою
обличчя
висловили
презирство
до Толиної
затії.

крижин, які аж ворушилися, лізли одна на одну, тріщали, крутилися. На березі щось кричали, бігали. Толі зробилося страшно. У руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли й сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч. Але він і те боявся зробити. Тільки тихенько почав плакати. А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Усі йшли рядом із крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кудись когось посылали. А Толя тим часом усе плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх слозами. Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах з іншого боку, але крига вгиналася, ломилася під ними, й один швець навіть трохи не впав у воду. У цей час звідкись уявся Фед'ко. Він, як тільки Толя розгубився на льоду, і всі побачили, що злякався, десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Фед'ко як під кригу пішов.

– Ага! Злякався! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою. І от, коли всі метушилися, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Фед'ко. У руках йому була довжелезна палиця, у яку він почав забивати гвіздка, раз по раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались помагати йому.

– Ну, цвяшок забитий, держиться добре.

– Ану, дайте дорогу... З дороги ж! Дорогу!.. Ану, дайте дорогу!

– Чи не рятувати панича збирається?

А Фед'ко прорерся крізь юрбу¹, вибрав крижину й стрибнув.

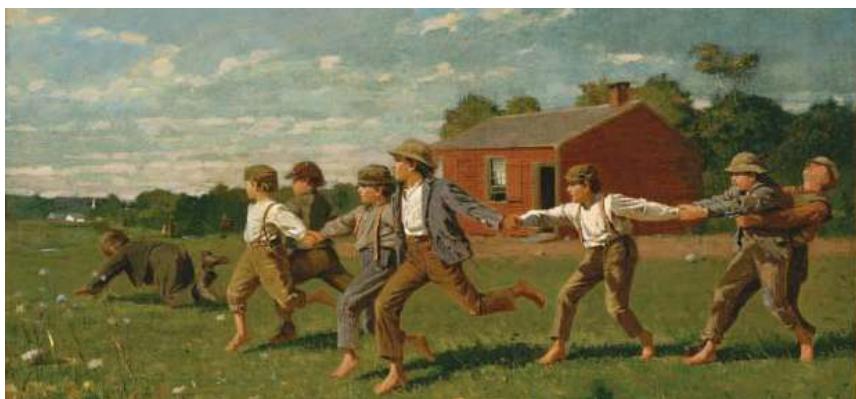
– Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Хвилин через п'ять Фед'ко вже був на Толиній крижині.

– Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

¹ Юрба –
натовп.

У ЯКІ ІГРИ ТРАЛІСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

США

Батіг.

Художник
Вінслов
Гомер

— Ой, не ходи!.. Я боюсь... — ухопився за нього Толя.

— Та стій! Я перестрибну й присуну до тебе свою крижину, а ти переїдеш... Бо сам ти не перестрибнеш...

Фед'ко перескочив, підбіг на край своєї крижини й уперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулася до Толі.

— Тепер переходь сюди!.. Я піду назад, підштовхну тебе до берега...

Фед'ко перебіг на другий кінець крижини й тільки хотів упертися палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розламалася надвое, і Фед'ко зник із льоду. Усі так і завмерли. Але Фед'ко вхопився руками за кригу й зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Проте на латку води, яка сталася від цього, уже сунула нова крига. Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю! — кричав Фед'ко. — Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в цей час підбило до берега й Толя, як стріла, вилетів з неї. Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулися до Фед'ка і протягнули йому палицю. Фед'ко весь посинів уже й хотів узятися за палицю, але рука не слухалася, заклякла.

— Стьопка, ляж на лід і підсунься до мене, — прохрипів Фед'ко.

Стьюпка ліг і став підсуватися до Фед'ка. Один із хлопчиків подав Стьопці шворку¹, зв'язану з поясів. Стьопка кинув її Фед'кові.

— Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Фед'ко простягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу... — прошипів він, — руки не держать...

І раптом ухопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби й мотнув головою, мовляв: «Тягни!».

Стьюпка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Фед'ка.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ex, держись ще трошки!

Фед'ко був весь синій од холоду й того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги й почав швидко-швидко тупцяти й махати руками.

Вода лилася з нього, зуби йому цокотіли, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я цієї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десять узялися папа й мама Толі, а з ними мати Фед'ка. Толя, побачивши їх, затрусився із криком та плачем кинувся до рідних.

— Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, чим-дуж потаскали² додому. Мати Фед'кова теж схопила Фед'ка і так ним торсонула, що з хлопця аж бризки посыпалися.

— Додому, іроде! Ось я тобі покажу! — Такою блідою і лютою³ Фед'ко ніколи не бачив свою матір.

¹ Швóрка
(діалектне) — мотузка.

² Потаскали
(росіянізм) — силою поволокли.

³ Лі́ота — зла, сердита.

А попереду батьки тягли Толю, який увесь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Раптом вони зупинились і підождали Фед'ка з матір'ю.

— Він був на льоду? — грізно звернувся батько Толин до Фед'ка.

Фед'кові було дуже холодно, зуби йому не переставали цокотіти, усе тіло боліло од шарпання і штовханців матері, але він усе-таки встиг помітити, що в батька Толиного аж слина запеклася на губах, а очі налилися кров'ю. А Толя із жахом задирає голову то до мами, то до папи й жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи! — крикнув до нього батько й знову повернувся до Фед'ка: — Був він на льоду?

— Був... — цокаючи зубами, сказав Фед'ко.

— Неправда! — ще жалібніше забився Толя. — Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Фед'ко пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Фед'ко аж труситися перестав і глянув на Толю. А мати Фед'кова так і спалахнула:

— Ох, Боже ж мій! Та батько ж із тебе три шкури здереть, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, ідоляко!

І вона zo всієї сили вдарила Фед'ка по голові. Фед'ко аж упав на одне коліно й закрив руками голову. Мати знову хотіла вдарити його.

— Підождіть, Іванихо¹! — зупинив її батько Толин і підняв Фед'ка. — Фед'ку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Фед'ко трусиився, коліна йому зігнулися і хилиталися на всі боки. Він мовчав.

Фед'ко глянув на Толю, — той великими, повними страху й туги очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялися в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Фед'ка з очікуванням чогось страшного. Фед'ко одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець² же ти! — крикнув Толин батько й сильно хляснув Фед'ка по лиці. А потім повернувся до Фед'кової матері й сказав:

— Надіюсь, що на цей раз чоловік ваш покарає його як слід... Інакше лучче очистіть мені кватиру.

Фед'кові знов упала з голови шапка, як ударив його Толин батько. Він підняв її і подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже й жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Фед'ків з роботи, Фед'ко кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

¹ Іваниха — дружина Івана.

² Паршивець — лайліве слово, що означає «негідна, погана людина».

— Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле? — обзвивалась од печі мати. — Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ременем. Що, єсть жар?

— Єсть... — тихо одповів Фед'ко, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Фед'кові в очах уже було зовсім жовто, і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч — аби покласти. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Фед'ка поклали на стілець і били вже як слід. Але Фед'ко й на цей раз навіть не скрикнув.

— Устава-ай!! — ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Фед'ка.

Разів зо два Фед'ко приходив до пам'яті, питав, чи били Толя, щось бурмотів і знову падав непритомний. А в непритомності когось просив, комусь грозився¹ і все чогось допитувався в Толі. Батько й мати не одходили від його постелі, трусились і плакали. Але через три дні він лежав мертвий.

На четвертий день Фед'ка ховали. На кладовище йшли всі хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плачали навзрид. А Толя тихенько виглядав із вікна. Йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Фед'ка-халамидника. Коли Фед'кова труна сховалась за рогом вулиці й не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутівсь на одній нозі й побіг гратися із чижиком, якого він сказав Фед'ковій матері віддати йому, бо він його виграв у Фед'ка.

¹ Грозився — погрожував.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте події відповідно до їх розгортання у творі «Фед'ко-халамидник».
  - А Толик виглядає з вікна; видно клітку із щигликом.
  - Б Фед'ко руйнує будиночки з піску, а хлопчаки тікають.
  - В Хлопці намагаються допомогти Фед'ку на крижинах.
  - Г Хлопчики запускають кораблики ранньою весною.
2. Який із зазначених епізодів твору «Фед'ко-халамидник» є, на вашу думку, найбільш динамічним, напруженим?

АНАЛІЗУЄМО

3. Доведіть, що Фед'ко був сміливий і кмітливий хлопець, не залишив панича в біді. Опишіть близько до тексту, як він узявся рятувати Толя.
4. Розкажіть, як Стьопка й Спірка рятували Фед'ка. Доведіть, що вони все робили правильно, але з неабияким ризиком для себе.
5. Знайдіть у тексті й прокоментуйте уривок на підтвердження того, що Фед'ко врятувався не тільки завдяки друзям, а й завдяки власній спритності, силі.
6. Як ви розцінюєте той факт, що Фед'ко вже тричі за зиму провалювався під лід? Про що це свідчить? Як саме рятувався хлопчина від небезпечних для здоров'я пригод?

7. Якою була реакція однолітків на смерть Фед'ка? А як до цієї страшної звістки поставився Толя?
8. Фед'ко має безліч вад і недоліків. Але в нього є чому повчитися не лише дітям, а й дорослим. Наведіть із тексту приклади, які це підтверджують.
9. Розкажіть, як вуличні хлопчаки ставилися до Фед'ка: чи завжди хотіли з ним гратися? чи дослухалися до нього? чи допомагали йому в складних ситуаціях?

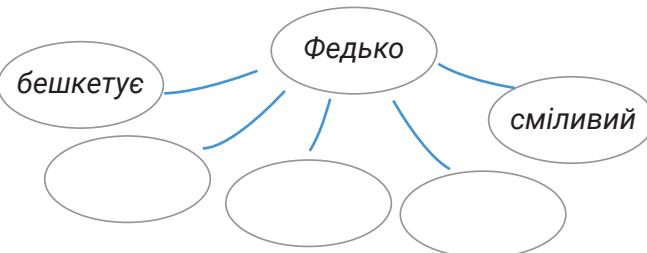

Міркуємо

10. Чому Толя, хоч і був боязкий, також вирішив перейти річку по крижинах?
11. Фед'ко ніколи не брехав. Але чому тоді він сказав неправду Толиковому батьку?
12. Чому Толя всю провину звалив на Фед'ка?
13. Чи усвідомив, на вашу думку, Толя свою вину в смерті Фед'ка? Про що свідчить той факт, що Толя забрав собі Фед'кового чижика?
14. Що, на вашу думку, повинні були насамперед зробити батьки Толика й Фед'ка, щойно дізнавшись про порятунок хлопчиків? Чого не мали права робити? Чи можна було зарадити смерті Фед'ка?
15. Доберіть із поданих іменників ті, які є синонімами до слова **благородний**. Фед'кова мати каже, що Толя – благородна дитина. На вашу думку, Толя був благородним? А Фед'ко?

чесний, боягузливий, порядний, підлий, саможертовний

16. Поміркуйте, чи стане Толя порядною людиною. Якою людиною став би Фед'ко, якби передчасно не помер?
17. Яким ви вважаєте Фед'ка – позитивним чи негативним персонажем? Чому?
18. Об'єднайтесь в групи. Намалюйте асоціативне ґроно рис характеру і вчинків Фед'ка або Толі. Розкажіть про обраного вами персонажа. Скористайтеся запропонованими «підказками».

відважний	кмітливий
смирний	шибеник
чепурненький	боягузливий
зрадник	товариський
правдолюб	самовпевнений
незgrabний	заздрісний
впертий	пещений
брехливий	егоїстичний
завзятий	порядний
вправний	підступний

19. Оберіть одне з трьох запитань і дайте на нього вичерпну відповідь.
- A** Хто із хлопчиків, окрім Фед'ка й Толі, вам найбільше імпонує і чому саме?
- B** Чи варто було Фед'кові рятувати Толю, який із власної волі опинився на крижині?
- В** Що зробили б ви, якби опинилися на місці Фед'кових друзів Стьопки й Спірки в той момент, коли Фед'ко взяв Толину вину на себе, а панич підтвердив цю брехню?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

20. Складіть сенкан до образу Толі за зразком поданого сенкана про Федька.
21. Придумайте фанфік (інше, більш благополучне закінчення) до цього твору. За потреби скористайтесь зразком в електронному додатку до підручника.

Фед'ко
Кмітливий, сміливий
Не любить брехати
Урятував Толика з крижини
Герой!

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Герої художнього твору (інакше їх називають персонажами) – це ті, кого зображено в художньому творі. Здебільшого це люди, але в байках можуть бути тварини, рослини, навіть цілком несподівані предмети, що виступають як живі істоти.

Одні з героїв беруть у подіях більшу участь, тому їх називаємо **головними героями**. Інші виступають лише в деяких епізодах, потрапляють у поле зору читачів тільки іноді – це **другорядні герої**.

Головний герой з'являється, як правило, на початку твору й діє аж до самого кінця, з ним тісно пов'язані основні події твору, перебіг сюжету. Головний герой завжди в центрі розповіді, його описують досить детально, а вдача й характер його розкриваються в стосунках із другорядними героями. У невеликих за обсягом творах головний герой здебільшого один, у більших творах їх може бути кілька. Часто його іменем називають твір.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Знайдіть у творі «Фед'ко-халамидник» і зачитайте описи зовнішності Фед'ка й Толика. Чому зовнішність саме цих персонажів автор описує найбільш докладно?
2. Назвіть усіх героїв оповідання «Фед'ко-халамидник». Хто з них головний герой? Чому ви так вважаєте?
3. Розкажіть за поданою таблицею про ставлення другорядних героїв твору «Фед'ко-халамидник» до Фед'ка. А як Фед'ко ставиться до них?

Батько	Мати	Товариші
суворо карає за провину, але поважає за правду	незадоволена сином, втомлюється від щоденних витівок	бояться його й поважають, бо «не любить Фед'ко товаришів видавати», любить пригоди, щось завжди цікаве вигадує

-
4. Позмагайтесь. Об'єднайтесь в команди й пригадайте казки, літературні твори, художні фільми, мультфільми, які названо за іменем головного героя. За потреби скористайтесь пошуковими електронними джерелами. Назви озвучуйте по черзі. Виграє та команда, яка пригадала найбільше назв.
  5. Складіть кросворд на тему «Герої оповідання В. Винниченка «Фед'ко-халамидник»».

Для додаткового читання.

За власним бажанням, користуючись електронним додатком до підручника, прочитайте твір Володимира Винниченка «Гей, чи пан, чи пропав...». Поділіться з однокласниками та однокласницями своїми враженнями від цього твору.

Усі ми різні. Є люди високого чи низького зросту, зеленоокі чи кароокі, русяви або чорняві... Та ще більше, ніж зовнішнім виглядом, люди відрізняються власними характерами, типами світосприймання, уміннями. Хтось краще почувається в колі друзів, а хтось – на самоті. У кожного з нас є переваги й недоліки, свої найкращі риси й вади.

- ◆Що значить поважати право іншого бути таким, яким він є?
- ◆Як треба ставитися до тих, хто має іншу позицію, думку?
- ◆Що значить бути толерантним?

В оповіданні «Дивак» письменник Григір

Тютюнник показав хлопчика Олеся, який має свої переконання, захоплення, почуття. Проте не всі поділяють його світогляд, багато хто вважає диваком. Спробуйте зазирнути у світ цього маленького героя і зрозуміти його.

Григір ТЮТЮННИК (1931–1980)

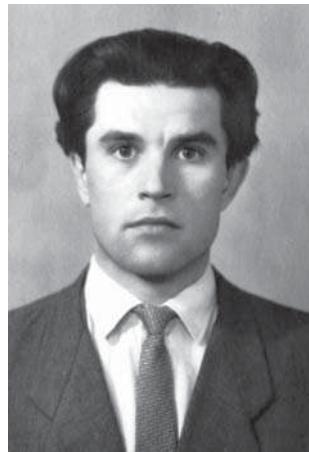
Григір Тютюнник у дитинстві був надзвичайно подібний до героя свого твору «Дивак»: вразливий, ніжний, делікатний, співчутливий.

Рідний дядько забрав маленького Григора до себе на Донбас, де хлопчина і став навчатися в першому класі. Коли почалася війна й дядько пішов на фронт, тітка тяжко бідувала із чотирма дітьми. Тому малий школярик сам-один вирушив до своєї мами в село на Полтавщину. До рідної хати він прийшов рівно за два тижні.

Після війни Григір вступив до ремісничого училища. Щодня хлопчик приносив ненъці половину власної порції хліба, щоб мама не померла з голоду.

Характер Григіра мав міцний, як і його літературний герой Олесь, завжди говорив правду й чинив по совісті.

Усі Тютюнникові літературні герої – щирі й красиві помислами та вчинками. Навіть маленькі діти на сторінках книжок митця вражают своєю глибокою душевністю.

ДИВАК

ОПОВІДАННЯ (Скорочено)

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором¹, друга – річкою. Сюди зручніше, та ранньої зими лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

– Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Очі в нього чорні, глибокі, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ. Олесь любить зиму.

Іще любить Олесь малювати на снігу всячи-ну. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба ножицями. Олесь пхає закляк-лого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

– А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи?

Олесь засміється тоненько: гі-гі, – і подастися в сосни. В бору снігу мало. Тихо навколо й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі валюк снігу, струшенний вітром з верховіття. Деся неподалік чути: цюк-циук-циук, – дятел порається. Олесь нахиляється, крекче, пильно мрежить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилятись: дух спирає.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ще одна впала. Олесь стає навшпиньки. Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі й зник, залишивши у вузенькому дуплі шишку. Олесь притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підошвами в Олеся ворушилось коріння – помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, пострибав через замети до школи.

По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. Повітря пахне випаром сирих вільхових дров. Праворуч, на мілині, де лід міцніший, гасає ватага школлярів. Лід гнететься, скрипить од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сіні. З проломин цівками щебенить вода й заливає плесо.

¹ Бір – сосновий ліс.

▲ Наталя Михайличенка. Ілюстрація до оповідання Григора Тютюнника «Дивак». Видавництво «Пульсари»

– Ей, Олесю! – кличутъ з гурту. – Гайда з нами подушки гнуть¹!

– Навіщо лід псуєте? – у відповідь Олесь. – Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак. А Фед'ко Тойкало розбишакувато вишкірив зуби й заволав:

– Бий зрадника! – підскочив, тицьнув Олеся лікtem під скроню.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду й почав розглядати дно. Течія розчісувала зелений кушир², пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком доляючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці – він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав – вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Хап його за пірце: «Добриден, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підпovз близче, пригледівся і застогнав від подиву: щука! В зубах у неї третміла маленька пліточка.

– Пусти, – видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулась. Він підхопився на ноги і став гатить підбором в те місце, де стояла щука. Потім сидів посеред річки й плакав. Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху й поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Діти почали малювати. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парті, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

– Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, – суворо сказала Матильда Петрівна. – Я поставлю тобі двійку.

Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість.

У клас увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду³, з радістю чекали, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки й рушив до дверей.

– Куди це ти? – здивувалась учителька.

Олесь похнювився.

– Я так не хо’! Горщечка отого не хо’ малювати. Дятла хочу...

¹ Подушкі гнуть
(діалектне) – бігати по молодому льоду, щоб він прогинається або надувався, утворюючи горби.

² Кушир – багаторічна трав’яниста рослина, що росте у воді; водяна крапива.

³ Через пень-колоду – як-небудь, погано.

Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко й опинився на ганку...

У шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень, – сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмащував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлисісь одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі набрали воявничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Біля школи грюкнули двері. Діти посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчаки зчепились, хекають, наслухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

– Ач ‘кий геройський парубок!

– А ото, мабуть, Наталчин, – кажуть біля тину, помітивши Олеся. – Яке смирне...

– Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Фед'ко Тойкало.

– На попоїж, – втиснув Олесеві в руку теплий пиріг. – Бери, дурний, із м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишенях, дістаючи звідти сухе листя, плетене з прядива та волов'ячої шерсті ремезяче гніздо.

– Заляпався ти, – сказав Фед'ко й почав чистити Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від ширості й солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Фед'кові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

– А вчителька сердилась, як ти пішов... страх!

У селі ледь вечеріє, а в сосні вже крони зімкнуло пітьмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється – і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні пирхають і голос діда Прокопа:

– А но-но! Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується.

– А що, поставили п'ятірку? – питає Прокіп.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

– Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. Замаячили скирти.

– Діду, чого про мене кажуть – дивак?

– Дивний єси... Хто ж ото таке патякає? – спитав перегодом.

– Дядьки на вигоні.

– Ти їх не слухай. Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль.

Все чогось у землі порпаєшся. А треба – в людях. Та отак побіля них, отак... Того – ліктем, того – з повагою... Гульк – уперед вийшов. О!

Олесь винувато підсъорбує носом.

– Діду, чому дятел шишкі єсть, а щука – пліточок?

– А то вже хто якого поріддя.

– А я не забрав у дятла шишкі, – хвалиться Олесь.

Коли набирали солому, дід часто сповзав зі скирти й утрамбовував солому.

– Товчи, внучку, трамбуй! – хекав і знову дерся на скируті.

Спочатку Олесь надолужав¹, потім заморився і сів.

– Навіщо стільки беремо?

– Як навіщо? – озвався з пітми Прокіп. – Це ж собі!

– А якщо коням важко буде? – своєї Олесь.

– Зате нам легко. Натопив – і вилежуйся собі на печі.

Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорощуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батогом і лаявся. А Олесь підбивав дідову руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох – і мимо.

– Не бий, – благає Олесь. – Бачиш: важко.

– Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакать не дадуть. Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, у село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті й привітно світяться вікна в хатах. Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

– Мовчить, – тихо сказав Олесь.

– Сніgom забило, – пояснив Прокіп. – Вітер гілля не зрушить.

¹ Надолужати – тут: надолужувати, енергійно працювати.

► Наталя Михайличенко. Ілюстрація до оповідання Григора Тютюнника «Дивак». Видавництво «Пульсари»

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях загримали чобітими, загомоніли.

— Ото ж я й кажу, — говорив дід, — недотепа він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчути його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ніжки — на тепле, а зверху кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку й тоненько заскімлив. Прокіп підняв брови сторчака.

— Не займайте його, — сумно обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — Нічого такого й не казав...

Дід їв швидко, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусійня взяла Івасика на свої криллята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни й закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

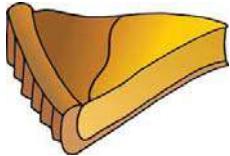
ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Головного персонажа твору «Дивак» звати

A Фед'ко   **B** Прокіп   **C** Гриць   **D** Олесь

2. Із яким епізодом твору пов'язаний кожен малюнок? Розташуйте ці малюнки послідовно відповідно до змісту твору.

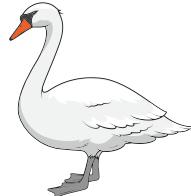
A

B

C

D

3. На початку оповідання автор розповідає про дві стежки, якими Олесь може йти до школи. Яку дорогу й чому саме він обирає?

4. Яку картинку із життя риб побачив Олесь через прозорий лід? Детально перекажіть цей уривок твору.

АНАЛІЗУЄМО

5. Доведіть, що саме Олесь — головний персонаж твору «Дивак».

6. Запишіть імена другорядних персонажів цього твору, а поруч — ваші короткі коментарі до їхніх вчинків.

7. Що ми довідуємося про зовнішній вигляд Олеся та його вподобання? Із якою метою письменник натякає, що хлопчик іще зовсім малий? Як про це розповідає?

8. Доведіть, що Олесь уміє спостерігати за найменшими змінами в природі й тонко вловлювати красу навколошнього світу. Що з поміченого Олесем вас також зацікавило б?

9. Пригадайте, що саме Олесь найчастіше малює. Як ви думаете, чому саме такі предмети фігурують на його малюнках на снігу?
10. Поясніть причину запізнення хлопчика на урок та дайте цьому запізненню свою оцінку.
11. Чи відчували діти задоволення від малювання горщика, який учителька поставила на стіл? Чи можна сказати, що справді натхненно малював тільки Олесь? На основі чого ви зробили такий висновок? Свою відповідь підтвердіть цитатою.
12. Що стало причиною першої насмішки ровесників над Олесем? За що його обізвали зрадником? Чи справедливим було таке ставлення однолітків до хлопця?
13. Із якої причини біля мосту Олеся очікував Фед'ко Тойкало, який уранці несправедливо звинуватив і боляче вдарив його? Чи відчував Фед'ко муки совісті? Що про це свідчить? А як учинили б ви, якби були на місці Фед'ка?
14. Як дід пояснює онукові, чому Олеся називають диваком? Чи таке пояснення розумне й вичерпне?
15. Чи відповідає назва оповідання змістові твору? А як ви назвали б цей твір?
16. Доведіть, що твір «Дивак» за жанром – оповідання.

МІРКУЄМО

17. Як ви розцінюєте несподіваний протест хлопчика проти нецікавої роботи на уроці й погроз учительки поставити погану оцінку?
18. Після того, як хлопчик самовільно пішов з уроку, він до вечора блукав у верболовозах. Чому не в матері чи друзів він шукає розради, а гоїть свою болючу образу на тлі природи?
19. Оповідання закінчується справжньою турботою діда про онука. Як проявляється ця турбота? Чому малий у відповідь не радіє, а плаче?
20. Чи правильно було б сказати Олесеві так, як зазначено нижче?
«Кожен / кожна з нас не такий / така, як ти, ти інший, але “інший” не означає “гірший”. Ти маєш право бути таким, яким можеш бути і яким бути хочеш. Ми тебе сприймемо завжди таким, як ти є, а ти сприймай нас такими, як є ми. У тому, що ми різні, нема нічого поганого».
21. Об'єднайтесь в групи (3–5 осіб) і придумайте, ким стане Олесь, коли виросте. Зверніть увагу, що такі дивакуваті діти згодом стають художниками / художницями, композиторами / композиторками, письменниками / письменницями, адже здатні надзвичайно тонко сприймати світ, співчувати слабшим, турбуватися про знедолених, ставати на захист скривджених долею. Обміняйтесь думками.
22. Колективно складіть асоціативне ґроно рис характеру й поведінки Олеся.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

23. Опишіть зимовий бір так, як його бачить герой оповідання. Розповідь ведіть від першої особи. Розпочніть опис зимового бору так: «Я ввійшов / увійшла в сосновий бір...».

Для додаткового читання.

Микола Вінграновський. «Первінка», «Сіроманець».

Євген Гуцало. «Олень Август», «Сім'я дикої качки».

ПРИГОДИ ТА ФАНТАСТИКА В СУЧASNІЙ ПРОЗІ

Буває, починаєш якусь справу з гарним настроєм, сповненим сил, а потім на півдорозі кидаєш. Знайомо? Що ж коїться? Чому так стається?

- ◆ Чому люди залишають недоробленими багато справ?
- ◆ Як, на вашу думку, краще: одразу доробляти до кінця розпочате чи залишати на потім?
- ◆ Як організувати себе, щоб завершувати всі розпочаті справи?

Дівчинка Аля з повісті-казки **Галини Малик** пережила чимало горя через власні недороблені справи та здобула вміння дізнаватися, хто з ровесників також їх недоробляє. Саме до них тепер вона мусить завітати.

А до тебе ця дівчинка не приходила?

Галина МАЛИК (Народилася 1951 р.)

Галина Малик народилася в Бердянську Запорізької області. У дитячому віці разом із батьками переїхала в селище Середнє на Закарпатті. Вона добре вчилася в школі, мала веселу вдачу, хороше почуття гумору й дуже любила читати.

Письменниця не приховує, що перші дитячі твори написала тому, що хотіла пояснити власній донечці важливі життєві істини. Із кожним роком Галина Малик писала складніші книжки, з головними героями й героїнями яких постійно ставалися якісь неймовірні пригоди. Персонажі потрапляли в казкові країни, або жителі цих країн переносились у реальність.

Письменниця переконана: «Для того, щоб писати для дітей, треба просто бути щасливою людиною... Адже звідки, як не із себе, можна дістати весь той прекрасний казковий світ, якого в реальності не існує?». На думку Галини Малик, література не тільки розважає, а й допомагає маленьким читачам і читачкам розв'язувати їхні проблеми, дає відповіді на важливі питання. Але не пропонує готові рецепти, а «розставляє стрілки», показує один із можливих шляхів виходу зі складної ситуації.

Перегорнімо ж сторінки повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» та з'ясуймо, яка саме «стрілка» суттєво змінила життя юної героїні.

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ АЛІ В КРАЇНІ НЕДОЛАДІЇ

ПОВІСТЬ-КАЗКА

(Скорочено)

Розділ перший, у якому починаються чудеса

Ще місяць тому надумала Алія вишити рушничок для бабусі, до її дня народження. І нитки дібрала, і навіть перший хрестик зробила. А згодом узагалі забула про вишивку. Бабуся розгорнула пакунок, і тут усі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток.

— Що це? — здивувалася бабуся.

— Це... це... вишиваний рушничок... — І тоді Алія втекла до своєї кімнати.

Вона чекала, що за нею от-от хтось прийде, бо час сідати до святкового столу! Але ніхто не прийшов. «То ви такі! — сказала вона сама собі. — Ось візьму голку й навишиваю вам сто півників, щоб ви не думали!...»

— Еге ж, рівнесенько сто! — повторив хтось за її спину. Алія обернулася і...

На плінтурі сидів маленький чоловічок у довгому, майже до п'ят, піджачку із широкими кишенями. На голові червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні черевики із червоними шнурівками. Чоловічок поважно вийняв якогось папірця і почав уважно читати.

— Ця дівчинка не завершила соту справу. Якраз стільки, скільки треба...

Алія хотіла накрити чоловічка долонькою, наче коника. Але почула дивні слова:

Недо-роби!

І недо-їж!

Недо-пиши!

І недо-ший!

Недо-почни!

І в Недоладію

Недо-лиши!

Мерщій!

Раптом щось підхопило Алію, і вона миттю вилетіла в розчинене вікно...

Розділ другий, у якому Алія потрапляє в країну Недоладію

Вдачу Алія (насправді звали її Галя) мала незвичайну: нічого, ну зовсім нічогісінько не доробляти до кінця. Почне малювати — кине, бо набридло. Заплете одну кіску — а за другу й не береться. Так і ходить увесь день. Утім,

▲ Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

погляньмо, що трапилося далі... Аля огинилася у геть незнайомому місці. Сиділа вона біля ставка. Але якого ставка! У ньому зовсім не було води! Та найбільше здивувалася Аля, коли подивилася на небо. Там сяяло не кругле сонце, а рівненсько відрізана його половина, промені від неї розходилися тільки в один бік.

Розділ третій,
у якому Аля знайомиться з першим недоладянином

Щойно мандрівиця звернула за перший поворот дороги, як попереду побачила дерев'яний стовпчик, а на ньому висіла криво прибита стрілка: **НЕДОЛАДІЯ**.

— Що за Недоладія? — голосно запитала Аля.

Зненацька в найближчих кущах щось зашаруділо й чиясь голова повернулась обличчям до Алі. Ну й очі! Одне око велике, друге — мале. Ніс набік, губи скривлені. Але, незважаючи на це, очі дивилися лагідно, тож обличчя здавалося відкритим і добродушним.

— Ти хто? — спитала голова людським голосом.

— Я — Аля. А ти хто?

— А я Недоладъко! — губи незнайомця розплівлися в усмішці.

З кущів виліз кремезний, широкоплечий хлопчина, ліва нога в нього була коротша від правої. Аля згадала про стрілку на стовпчику й спитала:

— Ти часом не знаєш, що це за Недоладія?

— Ой! Ти, напевно, щойно прибула! А я дивлюся на тебе й нічого не втіропаю. Дуже ти схожа на звичайну живу дівчинку!

— Я і є звичайна жива дівчинка! — обурилася Аля.

— Як? Справдішня жива?! — не повірив Недоладъко.

Розділ четвертий,
у якому Недоладъко розповідає про дивні речі

— Чим же ти так завинила, що потрапила сюди? — співчутливо запитав Недоладъко.

— Завинила? Хіба що позавчора розбила чашку із сервізу.

— Ні, ні! Знаєш, що це за країна? Тут живуть не доведені до ладу справи! Ось мене, наприклад, не домалював один хлопчик, — і він показав на те місце, де мало бути ліве вухо, — і тому я тут. А збирає сюди недороблені справи карлик Недочеревик.

— А на голові в нього — червоний ковпачок, а на ногах — величезні черевики?

— Так, це він! Можливо, він схопив тебе за те, що ти косу не доплела?

«Напевно, це через бабусин рушничок», — подумала дівчинка. І раптом сплеснула руками, бо згадала, що всі, мабуть, уже сідають за святковий стіл.

— Хто потрапить сюди, тут залишається назавжди.

— Невже ніхто не знає дороги звідси? — злякана дівчинка благально поглянула на Недоладька.

— Я тільки знаю, що на північ від Недоладії живуть абияки, на захід якоськи. А з півдня і сходу Недоладія межує з великою країною сяк-таків. Недоладією править Недороль Десятий. Кажуть, що він добрий... Можливо, він допоможе тобі вибратися звідси.

Розділ п'ятий, у якому Аля вперше доводить справу до кінця

— Яка безглузда країна! — З досади в дівчинки на очі навернулися слізки. Незабаром Аля побачила на квітці велику бабку.

— Вона не літає, — зітхнув Недоладько. — У неї нема одного крильця.

«Бідна! Їй, мабуть, так хочеться літати!» — дівчинка присіла коло бабки, обережно пришила їй крильце з клаптика червоної стрічки.

Бабка знялась і полетіла! Недоладько на радощах кинувся цілувати дівчинку. І Аля зрозуміла, що вперше у своєму житті довела справу до кінця. «Так ось чому мені так радісно!» — подумала дівчинка. У широкому видолинку лежало місто.

Розділ шостий, у якому Аля все більше дивується диву

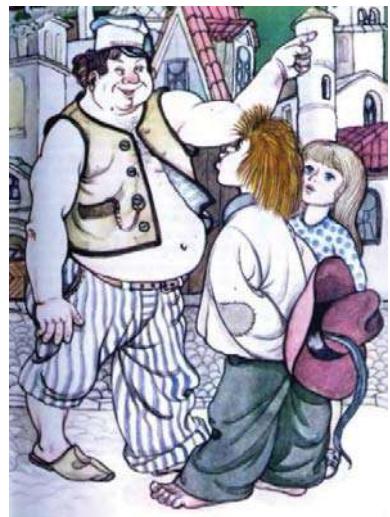
На кривулястих вулицях безладно стояли не будинки, а якісь розвалюхи. На випадок дощу один будинок був укритий різномальоровими парасольками. Далі стояв будинок без вікон, без дверей. По вулицях ходили перехожі. У кожного з них чогось не вистачало: або взуття, або одягу, або волосся на голові. Чи просто гудзика, комірця, краватки, шнурка в черевиках. Та найголовніше — їм не вистачало усмішок. Усі в цьому місті були похмурі та невеселі. Нарешті Недоладько зупинився перед вивіскою, на якій було написано: НЕДОТЕЛЬ. На порозі Недотелю стовбичив якийсь товстун у шкіряній безрукавці. Одна колоша його штанів була довша за другу.

Розділ восьмий, у якому Аля пробирається до замку Недороля Десятого

Недоладько лагідно поклав руку Алі на плече:

— Тепер я відведу тебе до королівського замку.

Недоладько постукав у маленькі залізні дверцята. Вони опинились у вузькому напівтемному коридорі. Його освітлював тільки недогарок свіч-

▲ Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

ки в залізному свічнику, який тримала тоненька дівчина. Одягнена вона була до пояса в старий лантух¹, зате від пояса до п'ят спадала шовкова спідниця, гаптovanа золотом й оздоблена мереживом. З-під неї виглядали маленькі ніжки. Права взута в кришталевий черевичок, ліва – у дерев'яний.

– Що, гарно я вбрана? – розсміялася дівчина, побачивши, як отетеріло розглядає її Аля. – Та ж я Недопопелюшка! Уявляєш? Я вже мала стати принцесою! Двоє дівчаток через мене посварилися! Одна з них доводила, що сукня в принцеси повинна бути білою, а друга – рожевою. Так вони й недоказали казку до кінця! Далі я мала одружитися з принцом! Проте з мене яка принцеса? Зате я познайомилася з Недоладьком.

Роздiл дев'ятий, у якому Недопопелюшка ризикує життям

– Я хочу додому. Проведи мене, будь ласка, до Недороля Десятого. Може, він допоможе мені, – попросила дівчинка Недопопелюшку.

– Не вірю, що наш Недороль зможе тобі допомогти. Але нас може спiймати Перший Недорадник!

– А що буде, якщо він тебе спiймає?

– Він накаже відрубати мені голову!

– Ой! – злякалася Аля.

Та Недопопелюшка дзвiнко розсмiялася:

– Не бiйся, ми втечемо!

– Тут! – нарештi прошепотiла Недопопелюшка й показала на дверi.

Аля рушила до кiмнати. Але Недопопелюшка скопила її за руку.

– Ти знаєш, як до Недороля звертатися?

– Здається, треба казати «ваша величностe»?

– Ваша величностe – це до справжнього короля! А до нашого – «ваша недоречностe»!

Роздiл десятий, у якому Аля зустрiчається з Недоролем Десятим

Посерединi широченного лiжка сидiв чоловiчок у нiчнiй сорочцi та нiчному ковпаку з китицею.

Нарештi дiвчинка вiдважилася i тихенько прошепотiла:

– Ваша недоречно-о-осте!

Та Недороль Десятий заверещав i почав швидко зариватись у свої подушки.

– Я зовсiм не привид! Ваша недоречностe, якщо ви зараз же не вилiзете, я пiду собi!

Купа заворушилась, i почувся голос:

– Як-кшо ти не при-ри-риви-вид, то доторкнися до моєї руки! – i з-пiд подушок висунулася тремтяча королiвська рука.

---

¹ Лантух – мiшок.

Аля легенько потисла її.

– То хто ж ти?

– Звичайна дівчинка!

– Я боюсь! – Недороль зблід, наче крейда, оглянувся довкола й додав ще тихіше: – Усіх боюся! Але найбільше, найбільше свого Першого Недорадника!

**Розділ одинадцятий,
у якому Аля дізнається про Державну Таємницю**

– Він зазіхає на мою корону! Мене рятує тільки те, що в нього немає голови!

– Як це – немає голови?! – жахнулася Аля.

– Його намалювала якась дівчинка спочатку з головою. Потім та голова їй чомусь не сподобалась і вона стерла її гумкою. От він і лишився без голови! Але про це ти, про це нікому не кажи, бо... бо... бо... Бо це Державна Таємниця! Ти нікому не скажеш?

– Нікому!

Недороль полегшено зітхнув. Відчинивши двері до Тронної Зали, він підняв свічку над головою і освітив заглиблення в стіні – нішу.

– Бачиш оцей шолом? Щоранку Перший Недорадник приходить сюди й прилаштовує шолом собі на плечі, замість голови.

**Розділ дванадцятий,
у якому Аля дізнається, з чого побудовано Недоладію**

– У його руках уся моя гвардія! А всі придворні так його бояться, що навіть німіють, коли випадково зіткнуться з ним у коридорі. – Недороль погладив себе по лисині, ніби переконуючись, що його голова ще на плечах.

– А із чого Недочеревик ліпить країну Недоладію, ваша недоречносте? – спитала Аля.

– Як із чого? Річка висохла, ставок змілів... Люди гадають – куди вони зникли?! А вони вже тутечки!

– А навіщо йому така країна, з недоробленого?

– Бо йому самому теж дечого не вистачає! Душі!

– А що це таке – душа?

– Гм-гм, – зам'явся Недороль, – я достеменно знаю, що бути без душі – це навіть гірше, ніж бути без голови.

Аля зрозуміла, що Недороль не допоможе її вибратися з Недоладії, бо й сам він не знає дороги звідси.

ПЕРЕВІРЯСМО

1. На день народження бабусі дівчинка подарувала

A вишитий наполовину рушничок

B гарний вишитий рушник

Б згорток полотна з одним хрестиком

Г чистий згорток білого полотна

- 2.** Щоб потрапити в країну Недоладію, потрібно
А гарно вчитися	В недороблювати справи
Б багато працювати	Г бути вередливим

АНАЛІЗУЄМО

- 3.** Який епізод твору «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» можна вважати зав'язкою сюжету? Чому Аля, на вашу думку, потрапила в дивну країну?
- 4.** Знайдіть у першому розділі опис чоловічка. Чи входить цей опис до сюжету? А до композиції твору?
- 5.** Розкажіть, що саме ви дізналися про країну Недоладію. Що в ній виявилося для вас найбільш дивним і неприємним?
- 6.** Хто такий Недоладько? Опишіть його зовнішність. Які риси характеру цього персонажа вам сподобалися?
- 7.** Прочитайте вголос за особами діалог Алі та Недопопелюшки (розділ дев'ятий). Що ви дізналися про короля дивної країни? Як його характеризує Недопопелюшка?
- 8.** Визначте в розділі десятому мову автора та мову персонажів. Які слова в мові автора допомагають схарактеризувати Недороля Десятого? А як мова цього персонажа характеризує його самого?
- 9.** Про яку Державну Таємницю дізналася Аля від Недороля Десятого?
- 10.** Навіщо Недочеревику ліпити країну Недоладію? Як про це сказано в тексті?

МІРКУЄМО

- 11.** Чи можна вважати, що Недочеревик покарав Алю, перемістивши її в країну Недоладію?
- 12.** Від чого, на вашу думку, Галина Малик хоче застерегти хлопчиків і дівчаток своїм твором?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- 13.** Придумайте, яким способом або за якої умови, на вашу думку, Аля зможе повернутися назад додому. Пам'ятайте, що казки є не тільки цікавими, а й повчальними. Тому, очевидно, дівчинка має не просто знайти чарівну паличку, яка перенесе її додому, а й дещо змінити у своїй поведінці. Поділіться своїми варіантами розв'язки повісті-казки з однокласницями та однокласниками.

Прочитайте продовження повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» та дізнайтесь, який спосіб повернення Алі додому придумала Галина Малик. Цікаво, чи подібний він до того, який обрали ви або ваші друзі й подруги.

**Розділ тринадцятий,
у якому Алі впізнає Першого Недорадника**

Коли зійшло пів сонця, Недороль Десятий почав збиратися на роботу. Зітхуючи, він одягнув мантію і з-під ковдри витяг половинку золотої корони. У короні було зроблено дірочку, крізь яку протягувався мотузок.

— Допоможи мені, — попросив Недороль.

Аля міцно стягла мотузок у нього під підборіддям і гарненько зав'язала бантиком.

— От ви й готові, ваша недоречносте! А я вже, мабуть, піду.

► Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

— Зачекай, зачекай! — захвилювався Недороль. — Тебе схоплять гвардійці й відведуть до Першого Недорадника. А він накаже відрубати тобі голову!

Раптом Недороль схопив Алю за руку й потяг до дверей Тронної Зали.

— Щоранку, — схвильовано зашепотів він, — Перший Недорадник приходить сюди по свій шолом. Поки він надіне його, ти побіжиш по галереї. Там у кінці є маленькі дверцята до саду. У кущах бузку є хвіртка. Через неї ти вийдеш у місто. Тс-с-с! Я чую кроки! Це він!

Аля так багато наслухалася про Першого Недорадника, що їй дуже закортіло його побачити. Вона зазирнула в щілину між одвірком і дверима — і мало не скрикнула від подиву! До Тронної Зали зайшов чоловічок, якого вона колись не домалювала у своєму альбомі!

Розділ чотирнадцятий, у якому Аля вирішує йти в розвідку

Аля замкнула за собою хвіртку, а ключик поклада до кишені, у якій усе ще лежала стрічка від другої кіскі.

— Ну що? — зустрів її в дверях Недотелю Недоладько.

— Недороль теж не знає дороги. Але я дізналася, хто її напевно знає!

— Хто? — в один голос запитали Недоладько та Недоштанько.

— Недочеревик! — вигукнула дівчинка.

— Та він одним словом зітре тебе на порошок!

— Щось придумаємо! — сказав Недоладько. — Треба тільки дізнатися, де він живе.

— Я знаю, — буркнув Недоштанько. — На пустирі, за містом, біля смітника.

Розділ п'ятнадцятий, у якому Аля проникає до незвичайного будиночка

Недоладько привів Алю на пустир.

— Я чекатиму тебе тут, поки ти не повернешся. Хай навіть мине сто років!

Аля попростувала до будиночка із червоної цегли, що самотньо стояв на пустирі.

— Якби тут з'явились ось такі маленькі дверцята, щоб я могла в них пролізти, — сказала Аля.

І раптом там, де вона провела пальцем, справді з'явилися дверцята. Дівчинка рушила коридором. З обох його сторін було багато дверей, але всі

їх було замкнено. Вона вже геть знесилилась і сіла на стілець, що невідомо звідки взявся в коридорі. Раптом у голові Алі сяйнула здогадка. Встала – і стілець зник! Тоді знову захотіла сісти – і стілець з'явився.

– А якщо я попрошу перенести мене додому?! – вигукнула вона.

Дівчинка вже навіть відкрила рота, але згадала останні слова Недоладької уявила, як він чекатиме її на пустирі десять, двадцять, сто років.

– Я тільки хочу дізнатися, як можна вибратися з Недоладії, – і побачила клаптик паперу, на якому було написано: «Інструкцію про перенесення дивись у чарівній книзі».

Аля заглянула в найближче віконце й побачила невеличку затишну кімнатку. Посередині кімнати на столі лежала велетенська розгорнута книга. А на стільці за столом... Ой-ой! На стільці сидів той самий чоловічок, якого вона вперше побачила вдома. Тільки тепер він не малесенький, а на зrіст майже такий, як вона. Карлик Недочеревик!

Роздiл шiстнадцятий, у якому Аля читає чарiвну книгу

Щоб перегорнути сторінку, Недочеревику щоразу доводилося піdnіматися із стільця. Потім він радісно потер руки й аж підскочив від задоволення. Раптом Недочеревик глянув на годинник, що, як двi краплi води, був схожий на годинник із вежі королівського замку. Тільки в нього була ще й хвилинна стрілка. Годинник показував за кiлька хвилин дванадцять. Карлик узув свого лiвого черевика, i... зник. Аля пiдбiгла до стiни й швиденько провела по нiй пальцем. З'явилися дверцята. Дiвчинка прочiнила їх i нарештi опинилася в карликовiй кiмнатi... Перed очima була

Інструкцiя № 12. Як перенестися з країни Недоладiї

Треба рiвно o 12 годинi, коли хвилинна стрiлка збiжиться з годинниковою, стати перед годинником королiвського замку, доробити все, що є в тебе недороблене, i проказати закляття:

<i>I до-роби!</i>	<i>I до-їдай!</i>
<i>I до-пиши!</i>	<i>I до-пивай!</i>
<i>I роз-почни!</i>	<i>I з Недо-ладiї</i>
<i>I не лиши!</i>	<i>ТИКАЙ!</i>

«Ага, – здогадалась вона, – це i є та чарiвна книга, куди записують усi недоробленi справи, а також адреси тих, хто їх не доробив. I тодi карлик забирає недороблене в Недоладiю!» Перегортаючи сторiнку за сторiнкою, Аля звернула увагу, що в списку проти кожного прiзвища стояли цифри: дев'яносто вiсiм, сiмдесят шiсть, п'ятдесят чотири. Бiля Алиного iменi, яка знаходилася в списку пiд номером один, була цифра сто й слово «перенесена». Унизу дiвчинка помiтила примiтку: «До Недоладiї переноситься лише той, хто не доробив рiвно сто справ». A тепер – швидше до Недоладької. Аля намалювала на стiнi дверi й вийшла в коридор, потiм – на пустир. A до неї, всмiхаючись, уже поспiшав Недоладько.

**Розділ вісімнадцятий,
у якому Аля потрапляє до рук Першого Недорадника**

Аля з Недоладьком знову подалися до королівського замку!

У кімнаті, через яку треба було переходити, хтось був. Навশиньки підкралися вони до дверей і побачили Першого Недорадника. Він складав до високої шафи сувої королівських наказів і наспівував пісеньку:

*Порожня голова – не диво.
 І з нею можна жити щасливо.
 На плечах дуже легко
 щодня її носить!
 А головне – вона ніколи ні від чого
 не болить!*

Тут Недорадник повернувся, і Аля із жахом побачила через підняті в шоломі забороло обличчя, точнісінько таке, яке вона на своєму малюнку стерла гумкою, – хиже й зле. А Недорадник підстрибнув до дверей, розчахнув їх і схопив Алю за руку.

**Розділ дев'ятнадцятий,
у якому Недороль Десятий підписує наказ про Алину страту**

– Ти хто така й що тут робиш? – злісно просичав Перший Недорадник.

Аля вирішила краще померти, аніж виказати друзів.

– Еге! – криво посміхнувся він. – Гей, сторожо!

У коридорі почувся брязкіт зброї, і до кімнати вбігло двоє гвардійців.

– Охороняти, як Державну Таємницю! – наказав їм Перший Недорадник, показуючи на Алю.

Вони зайшли до Тронної Зали, серед якої сидів Недороль Десятий. Навколо трону ходили, стояли й розмовляли придворні. Але щойно грюкнули двері, запала тиша. Усі з острахом дивилися на Першого Недорадника. Та найбільше перекосилося від жаху обличчя Недороля Десятого. Перший Недорадник почервонів від люті:

– Державна зрада, ваша недоречноте! Підпишіть наказ про страту!

І Аля із жахом побачила, як Недороль тремтячою рукою підписав наказ. Задоволений Недорадник гучним голосом розпорядився:

– У підземелля її! Завтра, рівно о дванадцятій годині, їй відрубають голову!

**Розділ двадцять перший,
у якому Аля, якби вона не спала, могла б почути дивну розмову**

Гвардійці сиділи мовчки, утупивши очі в Алю. Почувши рівне Алине дихання, один із них, намагаючись не бряжчати залізяччям, повернув голову до другого. Він мовчки дивився на товариша, покручуючи лівого вуса, бо правого в нього зовсім не було. Другий гвардієць намагався втягти голову в каструлю, що правила йому за шолом.

— Бодай вона згоріла, така служба! — пошепки поскаржився він.
 — Та не крути, не крути, Недобородо! — сказав перший.
 — Вона ж зовсім ще дитина! — докірливо мовив Недовус.
 — Дітей почав хапати! — через хвилину з обуренням в голосі обізвався Недоборода.

І тут наче змовившись, вони разом устали й пішли до залізних дверей. Недоборода встиг уставити ключ у замок, коли почулися кроки. З переляку залишивши ключ у дверях, гвардійці кинулися назад.

Роздiл двадцять третiй, у якому Недопопелюшка приходить Алi на допомогу

Двері пiдземелля тихенько зарипiли, пропускаючи Недопопелюшку. Гвардiйцi, побачивши iї, вiдвернулися вiд дверей i втупилися в протилежну стiнку. Недопопелюшка навшпиньках пiдiйшла до грат i покликала Алю.

— Ми тебе виручимо! Недолад'ко пiшов у мiсто по допомогу.
 — Недопопелюшко! — озвалась Аля. — Перш за все треба сховати голову Першого Недорадника. Проберись до Тронної Зали, там за троном є нiша. Шолом Недорадник щоранку прилаштовує собi на плечi замiсть голови, а ввечерi знiмає i кладе в nishu. Шолом можна переховати в iнше мiсце. Без голови Недорадник не зможе наказати катовi вiдрубати менi голову.

Недопопелюшка пiдбiгла до дверей. У замку стирчав ключ. Вона вiдiмкнула дверi, i дiвчатка побiгли до виходу з пiдземелля.

Роздiл двадцять четвертий, у якому виявляється, що полагодити годинник неможливо

Тiльки мiсяць i зiрки свiтили їм у величезнi чорнi вiкна. А дiвчаткам здавалося, що за ними хтось женеться. Вони поспiшли. Нарештi дiсталися Тронної Зали i пiдiйшли до nishi. Шолом був на мiсцi.

Вони пiдкралися до королiвського лiжка i вiдхилили завiсу. На лiжку солодко спав Недороль. Аля швидко сховала шолом пiд подушki.

— Тут його нiзащo не знайдуть! А тепер — швидше до годинника!

Годинникар Недожденъ уважно вислухав Алю i схвильовано заметушився по комiрчинi.

— Яке нещастя! Яке нещастя! — приказував вiн i хапався руками за голову. — Я так i знов, що ця стрiлка колись знадобиться! Я так берiг iї! I ось тепер... тепер я нiчим не можу вам допомогти! Бо вчора iї в мене хтось поцупив!

Роздiл двадцять п'ятий, у якому всi вирушають на розшуки стрiлки

Та Аля пiдвела голову, i у iї очах засвiтилася надiя.

— А яка вона, ця хвилинна стрiлка? — спитала дiвчинка, бо згадала дивний список одного з гвардiйцiв, якi охороняли iї у в'язницi. — Здається, я бачила iї!

– Швидше туди! – не тямився на радощах годинникар.

Уже сходило сонце, і починався новий день. Поминувши кілька кімнат, вони помітили, що в замку діється щось незвичайне: назустріч їм бігли гвардійці. Здавалося, що гвардійці самі від когось тікають, скидаючи із себе лати й штурляючи зброю. Аля з друзями почала спускатися до підземелля і наштовхнулася на ката. Він прожогом промчав повз них і зник за поворотом галереї. А в підземеллі на них чекала ще більша несподіванка! Усе катове начиння було поперевертане й розкидане, наче тут промчався ураган. А двоє знайомих нам гвардійців спокійнісінько чатували біля в'язниці. За ґратами з кутка в куток, наче розлючений тигр, бігав Перший Недорадник... без голови! Час від часу він кидався на ґрати і тряс їх, намагаючись зламати. Аля розповіла гвардійцям, навіщо їм цей дивний спис. Недоборода сам простяг його годинникареві зі словами: «Візьми, друже!»

Розділ двадцять шостий,

у якому ми дізнаємося, чому Перший Недорадник опинився за ґратами

Але як же Перший Недорадник опинився за ґратами? Уранці він, як завжди, пішов до Тронної Зали, щоб надіти шолом. Та шолом зник! Оскаженівши, Перший Недорадник став бігати по замку й з кулаками кидатися на всіх, хто траплявся йому на очі. Коли Перший Недорадник заскочив за ґрати, гвардійці швиденько зачинили за ним заліznі двері. Тепер він був не страшний нікому! Саме в цей час у підземелля спустився кат. Але замість Алі він побачив за ґратами Першого Недорадника, та ще й без голови! Кат вирішив, що ремеслу його настав кінець, і теж дременув із замку.

А Недороль Десятий зарився в ліжко, наче в копицю сіна, і тремтів від страху так, що все ліжко ходило ходором. Його довго шукали, аж поки хтось витяг зеленого від переляку маленького чоловічка, у якому ледве можна було впізнати Недороля Десятого.

Розділ двадцять сьомий,

у якому Аля не впізнає деяких давніх друзів

Годинникар зі стрілкою спокійно повернувся на вежу. Не гаючи часу, він заліз на циферблат велетенського годинника. Аля і Недопопелюшка подавали майстру інструменти.

Недоладъко дуже зрадів, коли побачив, що дівчатка живі та здорові.

– А ми прийшли визволяті тебе, – звернувся він до Алі.

Аля обернулася і впізнала багатьох знайомих недоладян. Потім знову перевела погляд на Недоладъка й раптом щось згадала. Дівчинка побігла на кухню, знайшла в каміні кілька холодних вуглинок, міцно затисла їх у кулаці. Тремтячою рукою дівчинка торкнулася Недоладъкового підборіддя... І сталося диво! Перед Алею стояв стрункий, гарний хлопець. Його неважко було пізнати, бо на обличчі світилися щирі очі та добра й лагідна усмішка. Аля вся сяяла від задоволення. Хтось торкнувся її руки, і дівчин-

ка побачила Недовуса, який стояв поруч і благально дивився на неї. Аля швиденько домалювала йому правого вуса. Недоладяни тісно обступили її. Знадобилися не тільки Алина голка з ниткою, але й викрутка, вуглинка та ще багато інструментів, що їх позносили недоладяни. Сонце підбилося височенько, та Аля все ще доробляла – малювала, закручувала. А недоладяни вже самі допомагали одне одному. На площі стояв гамір: там щось прибивали, там пилиали, там клепали. І всюди сяяли усмішки! Усмішки, яких раніше так не вистачало всій країні!

Аля згадала про годинник. Вона побігла шукати Недоладька. Він саме щось пилиав разом з Недоштаньком, у якого штани вже мали обидві холоші.

– Ходімо швидше до годинника, бо в нас обмаль часу! Кличте всіх, хто хоче покинути країну Недоладію.

Та Недоладько, опустивши голову, знічено переминається з ноги на ногу.

Розділ двадцять восьмий, у якому настає час прощатися

– Що сталося? – поспітала дівчинка.

– Річ у тім, що ми вирішили не покидати Недоладію, – винувато признається Недоладько. – Коли ти повернешся додому й домалюєш Недорадника, він назавжди зникне із цієї країни. А Недороля ми примусимо тут працювати, доробимо все, що в нас ще не дороблено, і заживемо на славу! Бо це наша батьківщина! Та й не хочеться розлучатися, бо ми всі тут зріднилися! – додав він, обвівши поглядом площу, і посміхнувся. – А ти неодмінно повертайся додому. Тебе там ждуть – не дождуться.

– Що ж буде з Недочеревиком? – раптом згадала Аля.

– А що зможе заподіяти нам карлик, коли ми разом? – усміхнувся Недоладько. – Нехай і далі переносить сюди недороблені справи й записує адреси тих, хто їх недоробляє.

– Тоді будемо прощатися, – зажурено мовила Аля. – Я б ще залишилася, але треба негайно попередити інших дітей. Не забувайте мене!

Вона глянула на годинник. Стрілки показували за одну хвилину дванадцяту. Аля витягла з кишені стрічку й швиденько заплела косу. Годинник почав відбивати дванадцяту.

І до-роби!

І до-пиши!

І роз-почни!

І не лиши!

І до-їдай!

І до-пивай!

І з Недо-ладії

Тікай! –

проказала дівчинка й опинилася у дома.

Підвелося з підлоги й знайшла в книжковій шафі старий альбом із недомальованим чоловічком. Дівчинка взяла олівець і почала домальовувати їйому голову й мимоволі наспівувати пісеньку, яка склалася сама:

Бувають ще на світі
справжнісінькі дива:
під гумкою зникає
у когось голова!
Комусь не вистачає
то серця, то руки,
з'являються на світі
недо –
чере –
вики.

Буває, що добро
з одним виходить оком!
А чесність – без руки,
а правда – без ноги!
Буває, що і з друзів
виходять вороги!

Аля дуже старалася. Однак обличчя в чоловічка знову, як і першого разу, вийшло хиже й зло. А в цей час у Недоладії Недовус і Недоборода, які все ще вартували Першого Недорадника, побачили, як той швидко-швидко закрутися на одному місці, наче дзига, і... зник, наче його й не було!

Розділ двадцять дев'ятий,

*останній, і хоча він дуже короткий, його не можна вважати недоробленим,
бо такі вони і є, ці останні розділи, які ще називають епілогами*

Карлик Недочеревик і досі тиняється по білому світу й збирає в Недоладію недороблені справи. А недоладяни негайно їх доробляють. Недороль Десятий влаштувався працювати нічним сторожем. Кат працює гострильником. Краще за нього ніхто не може нагостріти кухонного ножа чи ножиці. А Перший Недорадник висить у Алі над письмовим столом, прішпилений кнопками до стіни. Він злісно дивиться на Алю. Адже це через неї він так і не став королем. Його Аля аніскілечки не боїться. Та й ніколи їй звертати на нього увагу. Адже в неї в кишеньці величезний список з адресами, куди вона неодмінно мусить завітати. А до тебе вона ще не приходила?

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Установіть відповідність між персонажем та його вчинком (один учинок є здвоєним).

Персонаж

- 1 Недоштанько
2 Недоладко
3 Недожденъ
4 Недочеревик

Вчинок персонажа

- А указує шлях до чарівного будинку
Б лагодить годинник королівського замку
В збирає друзів для порятунку Алі
Г підписує наказ про страту Алі
Д веде записи в чарівній книзі

- 2.** Назвіть головних і другорядних персонажів твору. Кого з них згадано в «хмарі слів», яку розміщено поруч?

АНАЛІЗУЄМО

3. За якої умови та яким способом Аля могла повернутися додому? Знайдіть і зачитайте фрагмент тексту з інструкцією для перенесення з країни Недоладії.
4. Що завадило дівчинці миттєво повернутися додому? Як цей учинок характеризує геройню?
5. Яким чином Аля потрапила до в'язниці?
6. Доведіть, що Недороль Десятий був величезним боягузом. Наведіть 2–3 приклади з тексту.
7. Хто допоміг Алі вибратись із в'язниці? Схарактеризуйте цього персонажа.
8. Як саме Аля допомогла Недоладькові стати привабливим? Якої допомоги потребували інші жителі Недоладії?
9. Чи можна вважати, що саме кмітливість і хоробрість допомогли Алі та Недопеплюшці перемогти Першого Недорадника? Аргументуйте свою відповідь.
10. Чому недоладяни залишили карлика Недочеревика на його попередній посаді? Що саме він мав робити й надалі?
11. Як змінилося життя недоладян після знайомства з Алею?
12. Визначте основні елементи сюжету твору (зав'язку, кульмінацію, розв'язку).
13. Пригадайте характерні ознаки казки. Які із цих ознак є у творі «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?

МІРКУЄМО

- 14.** Чи змінилась і як саме головна героїня твору після пригод? Чим приваблює вас образ цієї дівчинки? Заповніть порівняльну таблицю.

АЛЯ	до візиту в Недоладію	після візиту в Недоладію
характер		
звички		
зовнішність		
ставлення до тих, хто поруч		

- 15.** Аля запропонувала всім, хто хоче покинути Недоладію, терміново зібратися під годинником на вежі, але ніхто, крім неї, не залишив дивну країну. Чому недоладяни так вирішили? Чи правильно, на вашу думку, вони вчинили?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

- **16.** Напишіть листа від імені Алі до когось із її друзів у Недоладії (на вибір).
- **17.** Складіть асоціативне ґроно (асоціативний кущ) рис характеру Алі.
- 18.** Намалюйте комікс за мотивами повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ПОРТРЕТ. ПОРТРЕТНА ДЕТАЛЬ

Розповідаючи про персонажів, автор / авторка художнього твору часто вдається до їх портретної характеристики.

Портрет у літературі – це змалювання зовнішнього вигляду персонажа: обличчя, волосся, постаті, ходи, одягу, манери триматися, характерних жестів, міміки тощо. Через портрет можна передавати характер, почуття, настрої героя / героїні, висловлювати своє ставлення до нього / неї. Одяг і прикраси людини часто свідчать про її естетичні смаки, риси вдачі, майновий стан, рід заняття. Міміка й жести можуть розповісти про рівень внутрішньої культури й вихованості.

Портрет дає змогу глибше зрозуміти внутрішній світ персонажа.

Пригадаймо, наприклад, портрет Недоладька: «Ну й очі! Одне око велике, друге – мале. Ніс набік, губи скривлені. Але, незважаючи на це, очі дивилися лагідно, тож обличчя здавалося відкритим і добродушним».

Портретна деталь – це зображення однієї дуже яскравої, прикметної риси зовнішності персонажа. Наприклад, у портреті Недочеревика звертаємо увагу на величезні черевики із червоними шнурівками.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Установіть відповідність.

Персонаж твору

- 1 Фед'ко («Фед'ко-халамидник»)
- 2 Скороход («Летючий корабель»)
- 3 Недочеревик («Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»)
- 4 Ох («Ох»)

Портрет

- A На голові в чоловічка червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні черевики із червоними шнурівками.
- B Іде чоловік шляхом, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.
- C Маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.
- Г Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає... Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

2. Що таке портрет у літературі?

АНАЛІЗУЄМО

3. Знайдіть і зачитайте портрети 2–3 персонажів із твору Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Що цікавого про дійових осіб ми дізнаємося із цих описів?

МІРКУЄМО

4. Чому важливо уважно читати портрети персонажів у літературних творах?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

5. У творі «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Галина Малик не подає детального портрета головної героїні. А якою ви уявляєте зовні маленьку героїню? Пофантазуйте й самостійно напишіть літературний портрет Алі.

Іноді вам здається, що дорослі, які вас оточують, мали дуже нецікаве дитинство, адже в ті часи ще не було ні комп'ютерів, ні роликів, ні аквапарків, навіть кольорові телевізори вважалися рідкістю. Але...

- ◆ Чи згодні ви з тим, що діти в усі часи вигадливі й веселі, прагнуть пригод і розваг?
- ◆ Чим цікаве ваше дитинство? У які колективні ігри ви граєте?
- ◆ Чи бувають у вас конфлікти з ровесниками? Як ви розв'язуєте подібні суперечки?

У «Чарівному талісмані» **Всеволод Нестайка** події відбуваються в часи, коли сучасні дідуся та бабусі були дітьми й так само, як і ви, любили пригоди й розваги. І хоча не завжди ладнали зі своїми батьками чи друзями, проте були готові робити добрі вчинки.

Всеволод НЕСТАЙКО (1930–2014)

Всеволод Нестайко народився в місті Бердичеві на Житомирщині, але ще в ранньому дитинстві переїхав до Києва. Його мама працювала вчителькою, і їхня квартира була в приміщені тієї самої школи, де вона вчителювала. Про шкільні роки митець згадував так:

– З одного боку, це було весело – жити в школі, а з іншого... Я заздрив моїм друзьям, яким учителька Ліна Митрофанівна записувала в щоденнику: «Завтра прийди з батьками!» Мені до щоденника нічого не писали: моя мама була поряд.

У дитинстві хлопець дуже любив читати, особливо пригодницькі твори Джека Лондона та Жуля Верна, тому захоплено мріяв, що стане капітаном і мандруватиме морем у далекі краї. Однак через проблеми із зором мрії так і залишилися мріями. А коли настав час обирати професію, Всеволод вирішив присвятити себе літературі.

Нестайко творив тільки для дітей: 10 років вів радіопередачу «Радіобайка Всеволода Нестайка», 30 років пропрацював редактором у видавництві «Веселка». І писав, писав, писав твори для юних читачів і читачок. Сьогодні пропонуємо вам цікавий пригодницький твір «Чарівний талісман».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Всеволод Нестайко – автор, чиї твори для дітей увійшли до золотого фонду дитячої літератури. Їх видавали понад 130 разів багатьма мовами світу. Його літературний шедевр «Тореадори з Васюківки» внесено до Почесного списку ім. Ганса Крістіана Андерсена як один із найвидатніших творів світової літератури для дітей. Загалом у творчому доробку письменника більше ніж 60 творів: оповідань, повістей, казок, п'єс.

ЧАРІВНИЙ ТАЛІСМАН

ПОВІСТЬ

(Скорочено)

Розділ перший,
*у якому ви знайомитеся з нашими героями, а також
 із собакою Бровком і всі разом вирушаєте в ліс по гриби*

Сонце визирнуло з-за гори Мурави, глянуло на Гарбузяни та всміхнулося... Воно щоранку всміхається, коли встає і кидає свій перший погляд на наше село. І гора, і гай, і річечка (Голубенька називається), і хати білі в буйних садках потопають, і луг, і левада.

Але сонце всміхається не лише тому, що милується нашими Гарбузянами. Он воно зазирнуло у віконце крайньої над річкою хати й ковзнуло своїм променистим поглядом по веснянкуватому обличчю русявого хлопчика років дванадцяти, який солодко прищмокує губами крізь сон. Це перший із героїв нашої правдивої розповіді – Марусик. Насправді він Сашко. Але в ранньому, синьоокому дитинстві мати запинала його хусточкою, і він був схожий на дівчинку. Тато жартома прозвав його Марусею. І став Сашко Марусиком.

Звичайно, давати прізвиська непедагогічно, але що вдієш, коли з давніх-давен існує ця звичка. Навіть славетний римський імператор Гай Юлій Цезар не вберігся від цього. Бо оте Цезар – не що інше, як вуличне прізвисько (що означало чупринистий, волохатий). Тому не гнівайтесь, що герої наші матимуть прізвиська... Але підемо слідом за сонцем. Он воно зазирнуло у сусідню з крайньою хату. Цього разу не у вікно, а на горище, де в духмяному сіні розкинувся на ковдрі замурзаний смаглявець. Це теж Сашко. Але Сашко Циган. І батько його був Циган по-вуличному, і дід, і прадід... Бо такі ж чорняві й темношкірі. А справжнє прізвище їхнє Непорожні. І з циганським родом-племенем нічого спільногого вони не мають.

Та сонце кличе нас у сусідній із Непорожніми садок. Там під грушею на розкладачці згорнувся калачиком довготелесий білявий хлопчина. Ви не повірите, але й він Сашко. Отже, погодьтеся, прізвиська просто необхідні.

Тим паче, що вони необразливі, навіть ніжні. Третього Сашка звуть Журавель. Правда, прозвали його так не на честь прекрасного птаха, а за схожість із колодязним журавлем (він майже на дві головивищій за своїх друзів). А сонечко підморгує нам і запрошує зазирнути ще в одне місце. Пробачте, на цей раз – у собачу будку на Цигановому подвір'ї. Там, поклавши голову на волохаті, у реп'яхах лапи, дрімає здоровенний рудий Бровко. Він теж герой нашої незвичайної, але цілком правдивої історії.

Голос у пса був такий гучний і дужий та пролунав так несподівано, що зозуляста курка злетіла зі свого сідала й з відчайдушним кудкудаканням залопотіла крилами прямо над головою в Сашка Цигана. Хлопець солодко потягнувся, перевернувся на правий бік і заплющив очі. Але сну вже не було. Знизу чути було голоси батьків і чміхання мотоцикла. Батьки їхали на роботу – тато в поле, мама на ферму. «Рано як! – подумав хлопець із досадою. – Клята курка збудила ні світ ні зоря... А втім... Значить, підемо сьогодні по гриби. Скільки збираємо – і все просипаємо».

Намочивши під умивальником два пальці та протерши ними очі, хлопець заскочив на кухню. На столі його чекав прикритий рушником сніданок. Сашко Циган сунув надкушений пиріжок до кишені, скопив у кутку кошика й гайнув надвір. Бровко вискочив із будки й привітно заметяв хвостом.

– На! – надкушений пиріжок зник у Бровковій паці. – До лісу підемо. По гриби! – Хлопець одв'язав пса, і той відразу застрибав, намагаючись лизнути господаря в ніс. Собаки завжди передчувають важливі події.

Марусик усміхався крізь сон. Йому снилися вареники з вишнями. Раптом один із вареників розліпився і голосом Сашка Цигана закричав:

– Ану вставай, сонько! Чуеш!

Другий вареник теж розліпився і гавкнув на Марусика. Марусик здригнувся і розплющив очі. У розчиненому вікні стирчало дві голови – хlop'яча і собача.

– Га? – лупнув на них Марусик спросоння.

– Вставай, кажу, крокодиле! По гриби підемо! – вигукнув Сашко Циган.

– Єсть! – Марусик по-солдатському скочив із ліжка.

Утрох вони біgom подалися в садок до Журавля. На вигуки, гавкання і штурхани Журавель тільки дригав ногами й повертається на другий бік.

▲ Обкладинка книжки Все-волода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій» (2010)

— По гриби ж ідемо! Вставай, чуєш! — кричав Марусик.

— Гав! — басовито вторив Бровко.

Журавель нарешті підвівся з розкладачки, і одразу стало видно, наскільки він вищий за своїх друзів. Вони ледве сягали йому до плеча.

Зітхнувши, Журавель узяв велику корзину, і вони рушили.

Розділ другий,

у якому ви потрапляєте в Губанівський ліс, де біля таємничого озера відбувається несподівана зустріч, під час якої наш вірний Бровко поводиться зовсім незрозуміло. Жаб'яча лапка

Густо пахнуло лісовим духом, у якому всі пахощі перебиває неповторний грибний запах. Недарма цей ліс назвали Губанівським (майже всіма слов'янськими мовами «губи» — це «гриби»).

— Ех, кінчаеться літо, — зітхнув Сашко Циган.

— Мда... — й собі зітхнув Марусик. — Ще трохи — і до школи...

— А мені вже й хочеться, — усміхнувся Журавель.

— Теж мені радість! — пхикнув Марусик. — Знову уроки, домашні завдання... Тыху!

Журавель ніяково усміхнувся і знизав плечима. Ватажком серед них вважався Сашко Циган. Марусик йому підспівував. А Журавель пас задніх. Тому що був добрий, поступливий, м'який вдачею, страшенно не любив сварок і суперечок. Така вже була в нього вдача.

Хлопці не зупиняючись ішли все далі й далі в глиб лісу. Вони добре знали грибні місця, а місця ті були неблизько. З-за дерев тъмяно бліснула чорна водяна гладінь... То був Бакай. Лісове озеро. Казали, що воно не має дна — таке глибоке. І ще казали, ніби колись давно жив у ньому водяник, який затягав людей і тварин під воду. Може, то був величезний сом чи інша якась водяна потвора — хто його зна (бо казали те все старі забобонні люди). Та хоч було це дуже давно, слава в озера лишилася недобра.

І тут... Тільки, будь ласка, не кажіть, що ви б не злякалися і не... Во я вам не повірю! І тут... Глип! На березі озера біля самісінької води сидів незнайомець. Одягнений він наче по-міському. Але на голові мав старого солом'яного бриля, потемнілого й обшарпаного. Та головне, звичайно, не бриль. Головне було — голова. Лобата, як у казкового мудреця. Великий ніс. Сиві кошлаті, ніби приkleені, брови, з-під яких насмішкувато позирають примруженні очі. І великий, розтягнутий в усмішці рот... На таких людей і в натовпі обертаються. А тут, уявляєте, глухий ліс, безлюддя та ще й озеро з недоброю славою. Хлопці ошелешено перезирнулись. І тоді незнайомець несподівано заговорив.

— А-а, привіт! — усміхнувся, наче навмисно їх тут чекав. — Здоровенькі були!

— П-привіт! — перший відгукнувся Журавель.

— З-здрастуйте!.. — в один голос мовили Сашко Циган і Марусик.

— Чудове місце... Гарне... — Незнайомець, примружившись, подивився на озеро. — Несподівано, чаклунськи гарне...

Поряд із незнайомцем на землі лежала пласка дерев'яна скринька.

— А... а ви хто? — спитав Сашко Циган.

В очах незнайомця застрибали лукаві бісики.

— А ви як думаете? Чаклун я... Чарівник.

— Що-о? — у Марусика витягнулося обличчя.

— Тю!.. — розгублено усміхнувся Журавель.

— Ваша справа. Можете не вірити. Мені-то байдуже. Але я не жартую.

Хочете — доведу?

— Ну... ну... доведіть! — задерикувато мотнув головою Сашко Циган.

Марусик і Журавель завмерли й затамували подих.

— Тільки не отак відразу. От вам жаб'яча лапка... — Незнайомець підняв із землі суху жаб'ячу лапку й простягнув Сашкові Цигану. — Це чарівний талісман. Той, у кого він, може задумати будь-яке бажання — і воно здійсниться.

— Та ну... — недовірливо всміхнувся Сашко Циган, але жаб'ячу лапку взяв.

— Задумати можна лише одне бажання. І коли бажання здійсниться або захочеться його одмінити, треба сказати: «Досить мені того...» — і передати талісман іншому.

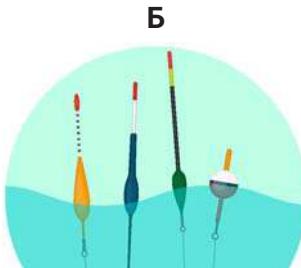
І він злегка відштовхнув од себе Бровка. Пес відразу схопився і подався в глиб лісу. Хlopці квапливо попрощалися і побігли за Бровком.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Події відбуваються в

А Огірчанах	В Картоплянах
Б Гарбузянах	Г Квасолянах

2. Виберіть ілюстрацію, у якій є відповідь на запитання «З якою метою герої вирушили в ліс?»

АНАЛІЗУЄМО

3. Як автор пояснює необхідність прізвиськ для героїв твору? Чи цікаво для вас виявилася інформація про римського імператора Гая Юлія Цезаря? Чому саме?
4. Схарактеризуйте взаємини головних героїв твору. Як ви вважаєте, хто й чому був серед них ватажком? Підтвердіть свою думку словами з тексту.

5. Як називався ліс, у який вирушили хлопці? Із чим пов'язана його назва?
6. Із якої причини лісове озеро вважали «таємничим та загадковим»? Кого зустріли хлопці на його бéрезі?
7. Чому саме незнайомець видався дивним? Описіть його зовнішній вигляд.
8. Чим завершилася розмова головних героїв із незнайомцем?

Міркуємо

9. Що саме в характерах трьох Сашків було спільним, подібним, а що – відмінним, оригінальним? Відповідь запишіть у вигляді поданої діаграми «кола Венна» (зразок виконання завдання є в електронному додатку за QR-кодом на с. 2).

Розділ третій,

у якому Бровко знову поводиться не так, як завжди.

Жмурки на озері... «Я піду додому», – каже Марусик

Вони бігли мовчкі, не розбираючи дороги, просто в той бік, куди подався Бровко. Нараз вони почули його басовитий гавкіт десь далеко праворуч.

– О! Загавкав! – прохекав на бігу Сашко Циган. – Було б раніше гавкати. На... на незнайомця...

Бровко чекав їх на галявині. Він сидів, схиливши голову набік, і винувато позирав на хлопців. «Вибачте, хлопці. Вибачте, дорогі, – говорив його погляд. – Сам не знаю, що зі мною сталося... Сам не знаю...»

Сашко Циган розтиснув кулак. Суха жаб'яча лапка лежала в нього на долоні.

– Та! – вигукнув Сашко Циган і зробив рух, збираючись викинути жаб'ячу лапку.

– Стривай! – зупинив його Марусик.

– А ти що – віриш? – засміявся Циган, проте лапку не викинув.

– Не вірю. Але що ми – не встигнемо? Викинути ніколи не пізно. Не хочеш – давай мені, – Марусик простягнув руку.

– А ходімте глянемо, що він там робить. Га? – сказав Журавель. – Я таких зроду не бачив.

– От-от! I я зроду... – Марусик стишив голос. – Може, він... в озері живе?..

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьюонок до повісті Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій» (2010)

— Просто розіграв нас дядько й усе. Бачить, дурні хлопці. І розіграв, — Сашко Циган підморгнув.

— От і ходімте глянемо, як він сміється, — сказав Журавель.

— Тільки так, щоб він нас не бачив. — Марусик одвів очі.

— Ходімо! — рішуче, по-командирському сказав Сашко Циган. — А голо-ва... От у тебе, Марусик, теж голова... на кавун схожа. І нічого. Живеш.

Бровко, що, як завжди, біг попереду, раптом спинився. Він стиха гавк-нув, припав на передні лапи, наче вклонився, скочив і побіг убік.

— О! — багатозначно підняв догори палець Марусик. Сашко Циган і Журавель тільки мовчки перезирнулись. Далі до озера йшли пригнувшись, крадькома, пильнуючи, щоб не тріснула й гілка під ногами.

На березі нікого не було.

— Дивіться! — знову зашепотів Марусик, показуючи на озеро.

Чорна вода Бакаю, що завжди вражала нерухомістю своєї дзеркальної поверхні, була зараз укрита брижами, наче хто пірнув у її непроникну безодню.

— То, ма... мабуть, шишка із сосни впала, — криво всміхнувся Журавель.

Справді, на поверхні води плавала соснова шишка.

— А він де ж подівся? — промимрив Марусик.

— Пішов, мабуть...

— Авжеж, пішов! То, мабуть, художник. Хотів Бакай малювати.

Циган не вмів довго сумувати:

— Ех ви! Страхополохи! Зайці нещасні!.. У чаклуна повірили! Швидше ходімо по гриби, а то й поганої сироїжки не знайдемо. Все без нас визбирають.

— Та! — махнув рукою Марусик. — Не піду я. Мені мати загадувала яблу-ню обтрусти. Малинівку, а то пропадає. Я піду додому.

— Отаке-е! — зневажливо протягнув Сашко Циган. — А ми з Журавлем...

— Щось пропав настрій, — ніяково глянув на Цигана Журавель.

Та не одвертайтесь, хлопці! Чого ви одвертаєтесь? Якби ж ви не одверталися, а пильно глянули в очі Сашкові Цигану, ви б зрозуміли, що сам Сашко Циган цілком із вами згодний. Йому теж страшенно хочеться якнайшвидше вибратися з того лісу, тільки він соромиться признатися в цьому. Бровко зустрів їх за озером на галявині: «Ага!.. Вертаєтесь... А що я вам гавкав? Що? Не треба було йти до того клятого озера. Не треба!..» По дорозі додому вони не вимовили жодного слова.

Розділ четвертий,

у якому автор щиро вам радить: «Тримайте себе в руках!» — бо починаються події незвичайні й неймовірні. «Розпрягайте, хлопці, коні...»

А тепер тримайте себе в руках. Якщо ви читаєте сидячи, то вхопіться міцніше за стільця, щоб не впасти. Бо починається найголовніше — диво-віжне й неймовірне...

Це було того самого дня, тільки десь уже надвечір. Журавель порався біля повітки, лагодив скособочені двері й несподівано побачив Сашка Цигана. Вигляд у Цигана був такий незвичний, що Журавель упustив із рук обценьки й вони вдарили його по нозі.

— Ла-ла-ла-ла... — белькотів Сашко Циган, дивлячись на Журавля круглими від жаху очима. Губи в нього третіли. — Sta-lo-loся...

— Що? Що сталося?

— Жа-жа... жаб'яча лапка...

— Що?! — Журавель відчув, як по спині в нього побігли колючі мурashki.

— Ото як розійшлися ми по хатах, ходив я, ходив. Ану дай, думаю, загадаю. Для сміху. Що б же ж його таке загадати? Думав-думав і надумав. О! Машина! Автомобіль! А що? Як загадувати, то вже загадувати. Не зошина ж у косу лінійку. Аж тут Кузьма-листоноша пошту на велосипеді привіз. Розгорнув я газету. Дивлюсь — у газеті тираж грошово-речової лотереї. Згадав я про отой білет, що нам колись тітка Галя у крамниці на здачу дала, як ми цукерки купляли. Ще ж, пам'ятаєш, казала: «Машина, хлопці, виграєте!»

— Тю!.. Так-так! Точно! — закивав головою Журавель.

— Тремтячими руками дістав я того білета. I... повіриш, думав, що тут і вклякну, дуба вріжу... Глянь! — і він простягнув Журавлю газету й білет.

Журавель узяв, провів пальцем по таблиці й стропів:

— Тю!

— Що ж тепер робити? — Сашко Циган безпорадно подивився на Журавля.

— Як — що? Негайно брати машину та й квит! Га-га! «Запорожець». Усім класом кататимемось!

У тому, що Сашко Циган побажав саме автомашину, не було нічого дивного. Дивно було б навпаки, якби він побажав щось інше — літак, яхту. Більшого знавця автомобілів, як наших, вітчизняних, так і закордонних, не було, мабуть, не лише в Гарбузянах, а й у всьому районі... Марусик саме трусиив малинівку. Почувши, у чім річ, Марусик хитнувся і мало не впав із яблуні.

— О! О! О!.. — аж застогнав він, злазячи на землю. — Що ж тепер буде? Ой!

— Машину виграли, а він...

— Машину... Це добре... Але все одно... страшно.

— Ну, чого страшно? — терпляче вмовляв його Журавель. — Навіть якщо той незнайомець і не художник, хоча я не вірю, то що ж страшного?.. Хіба сталося щось неймовірне, казкове? Був тираж, випав виграш. Усе нормальнно.

— У нас буде своя машина! Справжня! «Запорожець»! — підскочив Сашко Циган.

З вулиці почулося дирчання мотоцикла. То повернулися з роботи Циганові батьки.

Батько Сашка Цигана Павло Максимович Непорожній, смаглявий і чорночубий, з ледь помітною іскрою сивини, із широкими плечима й могутніми мозолястими руками, не був ледарем. І в колгоспі він ніколи не пас задніх (за що його й висунали на бригадира), і в себе вдома хазяйнував справно. Хата стояла як лялечка, дерева в садку аж гнулися від плодів, на городі чого тільки не було! А великий муріваний льох був схожий на станцію метро. Мати – Ганна Трохимівна Непорожня, русокоса голубоока красуня, – вдачею була схожа на свого чоловіка. Така ж хазяйновита й працьовита. І на свинофермі, і вдома по господарству поралася, не знаючи втоми. Все було начебто гаразд.

– Сусіди! А йдіть-но сюди! – загукав Павло Максимович. – Ідіть швидше. Наші козаки машину виграли! «Запорожця»! В лотерею.

Тут, дорогі друзі, наберіться терпіння і почекайте трохи. Бо відбулася німа сцена. Особливо був вражений Семен Семенович. Його, як і всіх бухгалтерів світу, фінансово-матеріальні питання хвилювали надзвичайно гостро, до глибини душі. І коли він потім звіряв білет із таблицею, на його носі й на рум'яних щоках від хвилювання виступили дрібні крапельки поту.

На землю опустилася ніч. А коли сонечко знову всміхнулося на наші Гарбузяни, то воно побачило, що Семен Семенович Байда, бухгалтер, розмовляє із своїм заспаним сином Марусиком.

– Згадай, синку, згадай. Що ви купували? Коли? Почім? Хто платив гроші?

– А яка різниця? Ну... ну... цукерки. І лимонад.

– А гроші? Гроші чиї були?

– Спільні гроші. Трохи моїх. Ти мені перед святами дав. Пам'ятаєш? Трохи Циганових. Журавля трохи.

– А скільки, скільки чиїх? Згадай, синку.

– Ну... Моїх два карбованці, здається... Циганових, здається, карбованець із копійками. А Журавлевих копійок, мабуть, сорок...

– О! Ясно. Я ж добре пам'ятаю, що дав тобі тоді два карбованці.

І сонний Марусик, не дуже щось тямлячи, упав на подушку й одразу заснув.

Розділ п'ятий,

з якого ви дізнаєтесь, що таке два карбованці, а що таке карбованець із копійками (не кажучи вже про сорок копійок). Батьки і діти

Павло Максимович ще вчора забрав у сина білет і сховав. Щоб ненароком не загубився. Залишмо на якийсь час юне покоління і надамо слово їхнім батькам. Після вечері Семен Семенович глянув виразно на дружину. Вона мовчки підбадьорливо кивнула. Семен Семенович рішуче кахикнув і попрямував до Непорожніх. Павло Максимович, повечерявши, сидів на ганку.

— Добривечір, сусіде! Добривечір, дорогий! — почав Семен Семенович, усміхаючись сонцесяйно і привітно.

— Вечір добрий! — гречно відповів Павло Максимович.

— Ви знаєте, сусіде, — мовби між іншим сказав Семен Семенович. — Я завтра якраз їду в район, у фінвідділ. То можу заодно отого хлоп'ячого білета в ощадкасу завезти. Щоб часу не гаяти. Бо його ж іще в Київ на перевірку посилатимуть. Давайте!

Павло Максимович якось дивно глянув на Семена Семеновича і враз став червоний, як мак.

— Гм... Не турбуйтеся. Я мотоциклом із самого раночку завезу. Мені не важко...

Запала напружена тиша.

— Між іншим, якщо вже на те пішло, мушу, сусіде, нагадати, що коли ото діти купляли цукерки й тітка Галя, продавщиця, дала їм на решту лотерейного білета, то в спільніх грошах моого сина було два карбованці, а вашого — карбованець з копійками. І лише тому, що мій син добрий і поступливий, білет узяв додому ваш син.

— При чому тут два карбованці і карбованець з копійками?

— А при тому, що два карбованці, вибачте, більше, ніж карбованець з копійками.

— Але білет лотерейний коштує п'ятдесят копійок.

Знову запала хвилинна мовчанка.

— Так не дасте?

— Був би дурний, якби дав.

Вони вже не говорили, а кричали. Бровко, почувши, що хазяїн підвішив голос, і собі люто загавкав на Семена Семеновича.

Хлопці саме сиділи в Цигановому садку та їли яблука. Хвилину тому вони жваво обговорювали маршрут першої подорожі на власному «Запорожці». Сашко Циган наполягав на південному варіанті: Херсон — Одеса — Крим. Марусик схилявся до західного: Львів — Ужгород — Закарпаття. Тепер вони примовкли і, затамувавши подих, слухали батьків. Слухали, опустивши очі, не наважуючись глянути один на одного. У пригніченому мовчанні вислухали вони всю розмову до кінця.

У хаті Непорожніх наступальний бій почав син.

— Мені... мені... мені соромно! — закричав він, вбігаючи в хату.

— Овва! — спокійно підвів голову батько і примуржив одне око. — Ич, який сором'язливий став!

— Нашо... нашо ви так балакали із Семеном Семеновичем?

— А як мені було з ним балакати, коли він...

— Це наша спільна машина... Спільна! Усіх трьох.

— Ти диви! — обернувся батько до дружини. — Наше козеня стає дібки.

Ану!

I... Подальшу розмову батька із сином переповідати не будемо, щоб не травмувати вразливих читачів. Скажемо тільки, що після тієї розмови, лежачи на горищі й тихо схлипуючи, хлопець думав: «Ні! Нема правди на світі! Нема!.. І нащо я бажав, нащо я вигравав ту машину? Щоб тільки вважалось, ніби вона наша, а насправді батько не дозволить і пальцем приторкнүтися, як до мотоцикла. “Почекайте, поки виростете, поки права одержите. Тоді кататиметься скільки влізе”. Спасибі вам у шапочку! Ні! Не хочу!» Ех, яка ж то страшна мука, коли ти бачиш, коли ти відчуваєш, що батьки твої щось не так роблять, що вони не праві!.. І яка ж то безвихід! Батьків же не поміняеш. Батьки ж даються людині раз і на все життя.

Якби ті батьки знали! Так ні! Не доведеш їм, не переконаєш. Ти не можеш бути правий, бо ти дитина! Які вони безнадійно дорослі! Отак у муках і переживаннях і заснув Сашко Циган...

ПЕРЕВІРЯСМО

1. Лісове озеро мало назву

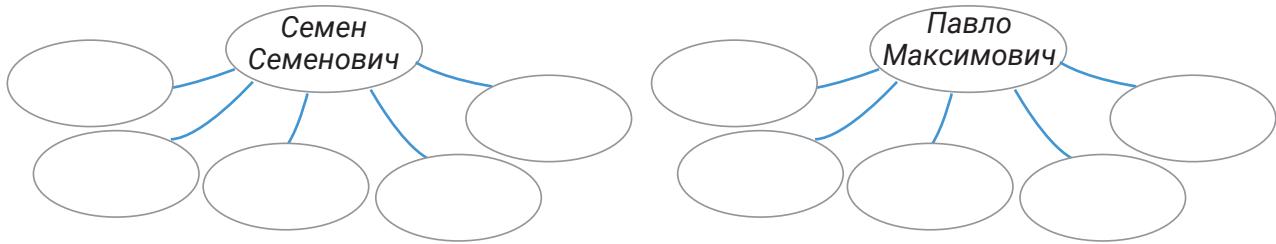
А Бабай	В Копай
Б Хапай	Г Бакай
2. Установіть відповідність між прізвиськами головних героїв та їхніми справжніми прізвищами.

1 Сашко Марусик	А Непорожній
2 Сашко Циган	Б Сирокваша
3 Сашко Журавель	В Байда

АНАЛІЗУЄМО

3. Як змінився настрій хлопців після розмови біля лісового озера?
4. Опишіть реакцію пса Бровка на ідею хлопців повернутися до Бакаю та перевірити, чи досі там сидить незнайомець. Знайдіть відповідний уривок і прокоментуйте його.
5. Як зреагували діти на відсутність незнайомця? Яким постало перед ними лісове озеро?
6. Яку звістку приніс того самого дня надвечір дуже схвильований Сашко Циган Сашкові Журавлю?
7. Яким чином хлопці стали власниками лотерейного білета?
8. Чому Сашко Циган загадав у своєму бажанні саме автомобіль? Обґрунтуйте свою відповідь словами з тексту.
9. Доведіть, що в цьому творі Бровко наділений здатністю мислити, давати поради й робити висновки. Знайдіть у тексті один із саме таких уривків і прокоментуйте його.
10. У тексті твору автор кілька разів говорить від себе самого. Це – авторські віdstупи. Зчитайте вголос один із них (на ваш вибір) і прокоментуйте.
11. Складіть ґrona рис характеру батьків Сашка Цигана та Сашка Марусика – Павла Максимовича Непорожнього та Семена Семеновича Байди (схема на с. 194).

МІРКУЄМО

12. Як ви розцінюєте, що першою думкою Сашка Цигана було бажання викинути жаб'ячу лапку? Які емоції викликає у друзів цей «чарівний талісман»?
13. Як зреагували діти на суперечку дорослих? Чому виникло непорозуміння між батьками Сашка Цигана та Сашка Марусика?
14. Прочитайте уривок від слів «... Подальшу розмову...» до «... і заснув Сашко Циган...» (с. 193). Обговоріть у групах, з якої причини Сашко Циган проявив своє величезне невдоволення поведінкою батька? Чи справедливі його роздуми? Поділіться висновками з класом.

Розділ шостий,
у якому наші герої задумують і здійснюють рішучу операцію.
«На! Тепер ти загадуй...»

Заснув Сашко Циган і... одразу ж прокинувся. Хлопець умить згадав учораши ні події, і світ затъмарився для нього, як у найлютішу негоду. «Ні! Так далі жити не можна!» – подумав він, і раптова рішучість охопила його. Марусик ішле спав. Уві сні обличчя його було печальне й скорботне.

– Вставай! Годі спати. Треба вирішити, як нам жити далі.
– Що? – не второпав спросоння Марусик.
– Ти як хочеш, а я думаю втекти з дому, – важко зітхнув Сашко Циган. – Втечу та й усе. Хай собі їздять на тій машині скільки влізе. У мене вчора з батьком... розмова була.

– І в мене, – зітхнув Марусик. – Надовго втекти, звичайно, важко. Все одно міліція знайде й поверне. А от на кілька днів, щоб провчити їх, – це можна. Тоді і я з тобою. Га?

– Давай! Хоч на кілька днів... – Відверто кажучи, він і сам не уявляв, як він утече.

– Ну, а куди тікатимемо, як ти думаєш? – спитав Марусик. Він звик, що ідеї надходять від Сашка Цигана.

– Ну... – Сашко Циган насупив брови, що мало означати задуму, – ...краще за все... у ліс.

– У ліс? – скривився Марусик. – У ліс, то в ліс.

...Журавель порався біля скособочених дверей повітки, які він так і не полагодив ні позавчора, ні вчора. Побачивши друзів, він здригнувся – дуже вже рішучий вигляд вони мали.

– А я? Мене, значить, кидаєте?

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьюонок до повісті Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій» (2010)

— А тобі тікати нічого. В тебе нема причин. Та і їсти нам носитимеш, — сказав Сашко Циган.

Журавель ще раз зітхнув, але сперечатися не став. Не вмів він сперечатися.

Македонський курінь хлопці виявили торік зовсім випадково, коли ходили по гриби. Він стояв на краю западини серед густих кущів і був майже непомітний.

Сплетений із міцних гілок, укритий товстим шаром почорнілого злежалого листя, він, здавалося, стояв тут цілу вічність.

— Ого! — виглянув Журавель. — У ньому, мабуть, ще Александр Македонський жив.

Він саме тоді читав книжку про Александра Македонського. Найкоротший шлях до македонського куреня пролягав повз Бакай. Та хлопці, не змовляючись, звернули вбік і дали доброго гака, обминаючи озеро. Йшли мовчки. Сашко Циган і Марусик несли по великій торбі з харчами. Журавель ніс дві ковдри. Вони ледве розшукали курінь. Двічі проходили повз нього й повертали потім назад. Десь має бути отут, а не видно...

— Не знайдуть, — упевнено сказав Сашко Циган.

— Ага, — сказав Марусик, і в голосі його було не стільки радості, скільки прихованого суму.

Журавель м'явся, переступав із ноги на ногу. Йому не хотілося розлучатися з друзями.

— Іди вже додому. А то зірвеш нам усю операцію, — сказав Циган.

Журавель скривився, наче в нього боліли зуби.

— Іди! — повторив Сашко Циган. — А то як стемніє, самому боязко буде йти.

Після того як він пішов, Сашко Циган і Марусик деякий час мовчали, потім Циган сказав:

— Хай!.. Хай вони тепер ділять ту машину... хоч пилкою ріжуть. Я її, щоб мене тепер навіть просили, не хочу.

— І я, — вже зовсім щиро підхопив Марусик.

Загорнувшись у ковдри, вони лежали в цілковитій темряві, чекаючи сну. Але сон не приходив.

А ж раптом... Почулися кроки. Блімнуло світло ліхтарика. І... В курінь хтось зазирнув.

— А-а, давні знайомі! Привіт! Здоровенькі були!

Циганові перехопило подих, наче хтось холодними пальцями стиснув горло. То був незнайомець...

– Ну, як? Тепер переконалися?.. Тож-то...

«Hi! Hi! Не хочу! Досить із мене...» – подумки вигукнув Сашко Циган. Але незнайомець почув його.

– Не хочеш – не треба... Можна й відмінити. Ну, спи, спи! Тільки не забудь зранку передати чарівний талісман іншому...

Світло ліхтарика погасло. Незнайомець зник. Сашко Циган наче полетів у чорну безодню. І одразу прокинувся. Сашко Циган не міг навіть збегнути, чи то наснилося йому, чи справді зазирає уночі в курінь незнайомець. Настільки чіткою була згадка про нього, настільки виразно чувся його голос. «Hi, мабуть, таки сон», – вирішив він. Хлопець виліз із куреня. Ранковий ліс був такий гарний і веселий, що нічні страхи уявлялися тепер просто дивними і сміхоторними. «А навіть якби й зазирає уночі? Нічого страшного. Він же нічого злого не робить. Навіть навпаки. Чого ж боятися?» І таємничий незнайомець уже здавався йому навіть симпатичним. Прокинувся і Марусик. З куреня вистромилася його заспана скуйовджена голова. Очі дивилися перелякано.

Роздуми його перервав Сашко Циган.

– На! – сказав він і простягнув Марусику жаб'ячу лапку.

– Та... Не треба. Не хочу я...

– Як це не хочеш? Я ж хотів викинути, пам'ятаєш. А ти... – і Сашко Циган силоміць сунув жаб'ячу лапку Марусику в кишеньо.

Розділ сьомий,

у якому наші герої переконуються, що дорослі – дуже складні люди.

На Бамбурах знову співи

Вони враз нашорошили вуха. Вже збиралися дременути навтіки, коли з кущів вискочив... захеканий Журавель. Одхекався і лише тоді видихнув:

– Оххх!.. Там таке робиться! Таке робиться!.. Ніхто не спав. Матері голосять. Батьки з ліхтарями понад річкою блукають... А сьогодні зранку твій, Цигане, батько на мотоциклі в район мотонув. У міліцію.

– Ой-йой! – аж присів з переляку Марусик.

Сашко Циган насупив брови:

– Та-ак!.. – А... а білета вже здали в ощадкасус? Не знаєш?

Журавель якось дивно глянув на хлопців, сунув руку в кишеньо і витяг... лотерейний білет:

– Ось він... Ото як прийшов я вчора надвечір з лісу додому, там уже обстановка була неспокійна. Хоч паніки ще й не було. «Не бачив?» – питаютъ. «Не бачив. Ми, – брешу, – посварилися трохи. Вони кудись подались. А куди, не знаю». Година минула, дві. Смеркло. Матері ваші дедалі більше нервують. Батьки, правда, тримаються. Тільки сопутъ похмуро. А тоді раптом бачу, підходить твій, Цигане, батько до твого, Марусику, і каже...

Хрипло так, приглушено: «Нате вам, сусіде, того білета лотерейного, везіть в ощадкасу». І простягає. А той здивовано: «Та ви ж збиралися вранці самі!.. Чого ж...» – «Не було коли... – І рукою махнув. – Беріть, ви ж просили». Твій, Марусику, брови як насупить: «Hi, – каже, – не хочу!» – «Та нате ж!..» – «Не хочу і все...». Той дає, а той не бере. І обидва червоні, очі ховають, одвертаються. Просто як діти. Тоді твій, Марусику, замахав-замахав руками й утік у хату. А твій побачив мене й до мене: «На, синку, матері oddаси!» Силою білета мені в руку вклав і пішов. Я – до матері. А вона: «Хай учителька цим займається! Таїсії Миколаївні oddаси...» «Отак!.. – Журавель усміхнувся й простягнув лотерейний білет Сашкові Цигану. – На! Сам Таїсії Миколаївні oddавай».

Сашко Циган почервонів й одсахнувся:

- Тепер я до нього й торкатися не хочу.
- Марусику... – ступив крок Журавель.
- Hi! Hi! Hi! Я взагалі був проти. – І Марусик відскочив, наче Журавель тримав у руці не папірець, а палаючий факел.

Сашко Циган перебив його:

- Не гарячкуй. Білет у тебе, хай у тебе й полежить. А там видно буде...
- А зараз гайда додому.

Додому вони поверталися повз Бакай, найкоротшим шляхом.

Потиличників не було. Були слізи, зойки й голосіння. Навіть Семен Семенович одвернувся й витер слізу. А коли примчав із району на мотоциклі Циганів батько, він крекнув, побачивши сина, щось хотів сказати, але перехопив погляд дружини, ще раз крекнув, махнув рукою, сів на мотоцикл і поїхав у бригаду. І решта батьків теж заспішила на роботу.

А ввечері, коли всі походились і лаштувалися до вечері, на дорозі раптом з'явився Кузьма-поштар. З розгону вгнався на подвір'я Циганів і так різко загальмував, що отетерілій Бровко навіть не гавкнув, а лише здивовано розсвятив пащу.

– Неприємно, ох, як неприємно приносити гірку новину, та хіба ж я винен... У газеті вчорашній поправка. У таблицю лотерейну вкralася помилка. Замість трійки вісімка була надрукована. – І Кузьма-листоноша, винувато похиливши голову, простягнув газету.

Павло Максимович подивився на газету, потім на поштаря, потім на дружину, потім на сина, потім на Семена Семеновича, який, стоячи на ґанку, уважно слухав, – і раптом... зареготав. Та так оглушливо, що Бровко аж присів і прищулів вуха.

– Га-га-га-га! Га-га-га-га-га!.. А ми тут мало не той... не... Га-га-га-га-га!

На хвилину завмерши, зареготала й Ганна Трохимівна, а за нею і Семен Семенович, і Марія Омелянівна, не кажучи вже про наших хлопців, які аж вищали від реготу.

Години через дві надвечірні Бамбури знову сповнилися дзвінким співом. Хлопці дивилися на своїх батьків з ніжністю. Ох, ці дорослі! Які вони все-таки складні люди...

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. «Рішучою операцією», на яку наважуються герої твору, є

А примирення батьків	В втеча з дому
Б пошуки чарівника	Г продаж автомобіля
2. Кузьма-поштар повідомив «гірку» звістку про

А помилку в газеті стосовно номера лотерейного білета	Б втечу хлопців
В викрадення машини	Г втрату чарівного талісмана

АНАЛІЗУЄМО

3. Як до Циганового рішення тікати з дому поставився Сашко Марусик?
4. Як називали хлопці курінь у лісі? Чому виникла саме така назва?
5. Хто навідався посеред ночі в курінь? Про що саме нагадав нічний гість Цигану?
6. Що відбувалося в селі під час відсутності хлопців? Відповідь підтвердіть фрагментом із тексту.
7. Чому втікачі вирішили повернутися додому, хоч і побоювалися покарання від своїх батьків? Що саме зрозуміли хлопці?
8. Що відчував Сашко Марусик після втечі з дому? Знайдіть підтвердження своєї думки в тексті твору.
9. Як зреагував Павло Максимович на звістку про помилку в газеті щодо номера лотерейного білета?
10. Об'єднайтесь в три групи, створіть сенкани до образів кожного з друзів: Сашка Цигана, Сашка Марусика та Сашка Журавля.

МІРКУЄМО

11. Як ви розцінюєте рішення хлопців втекти з дому? Чи вважаєте його розсудливим?
12. Чи відмінив Сашко Циган, на вашу думку, власне бажання на жаб'ячій лапці? Після якої події та за чиєю порадою він це зробив?
13. Як батьки зустріли своїх утікачів? Чому хлопців навіть не сварили?
14. Прокоментуйте, чому лотерейний білет утратив цінність ішо до того, як стало відомо про помилку. Із якої причини ніхто не хотів його навіть брати в руки?
15. Дайте кілька порад для уникнення конфліктів між дітьми та батьками.

Розділ восьмий,

у якому ви знайомитеся з кіногрупою, а також із феноменальним талантом шестикласника Гриші Пасічного. «Ех ти! Артист!» Сварка

Минуло кілька днів. Пригода з лотерейним білетом потроху почала забуватися. І про чарівний талісман, про жаб'ячу лапку, не згадували. Марусик і Журавель сиділи біля воріт і лузали насіння. І враз побачили, як дорогою, здіймаючи куряву, прямо до них мчить машина. То була «волга» із шашечками – таксі. Тільки на лобовому склі косо застромлена довгаста

табличка з написом «Кінозйомочна». Марусик раптом зблід як полотно. Та Журавель не помітив цього. Троє дверцят відчинились одночасно – як у кіно, коли ловлять злочинців і з машини вискають детективи. Вийшли четверо: троє чоловіків та одна жінка. Жінка була вже немолода, але вдягнена, як студентка, – у потертих джинсах, майці з емблемою авторалі й у велосипедній шапочці з довгим козирком. Височений, із двома фотоапаратами на шиї чолов'яга захоплено сплеснув руками й вигукнув:

– От село! Писанка!

І спершу жінка, а за нею і чоловіки попрямували до хлопців.

– Ми з кіностудії, – сказала жінка. – Я – режисер. Це – головний оператор. Це – художник. А це – директор картини. Знімаємо фільм для дітей. Про пригоди сільських хлопчаків. Шукаємо натуру, тобто село, де б можна було проводити натурні зйомки. І кандидатів на ролі заодно шукаємо. Як тут у вас, є гарні хлопці, жваві, з характером, щоб і в самодіяльності виступали, і вчилися добре? Га?

Хлопці перезирнулися.

– Та що там питати! Оцей, по-моєму, за типажем абсолютно підходить, – Курнатовський кивнув на Марусика. – Точно за сценарієм. Кирпатий, веснянкуватий...

Щуплявий художник Гелій Борисович підбадьорливо усміхнувся Марусику – невідомо, чи співчуваючи, чи вітаючи його. Марусик, здавалося, от-от знепритомніє.

– А що? Можна. Спробуємо. Спробуємо, – лагідно промовила режисерка. – Як твоє прізвище, хлопчику? Ім'я, адреса... – Вона вийняла з кишени джинсів блокнота...

Прізвище, ім'я та адресу Марусика сказав Журавель. У самого Марусика відібрало мову. Він важко дихав широко розкритим ротом, наче риба, щойно витягнута з води.

– Ти що? Отетерів від щастя чи що? – Журавель ляскнув його долонею по спині.

Марусик поточився, мало не впав, і нарешті вимовив пересохлими губами:

– Жа... жаб'яча лапка... Я ще вчора подумав, чого мені найбільше хотілося б. І вирішив – мабуть, стати кіноартистом. І от, бачиш...

– Тю! – тільки й зміг вимовити Журавель.

Аж тут почулося диркання мотоцикла, і до воріт під'їхали Сашко Циган із батьком, який зсадив Сашка біля хлопців.

– Здорові будьте, хлопці! – бадьоро вигукнув він і раптом, пильно глянувши на них, здивовано підняв брови вгору. – Що трапилося?

І Журавель, збиваючись, почав розповідати, що саме трапилося. На закінчення Журавель поспішив додати:

– Не хвилуйся, ні я, ні ти за сценарієм не підходимо. За сценарієм їм треба веснянкуватого, кирпатого, саме такого, як Марусик.

— Гм... Так кажеш, питали, чи є в нас гарні хлопці, жваві, моторні, з характером, — Сашко Циган звузив очі. — А про Гришу Пасічного ви не сказали?

Марусик густо почервонів й одвернувся. Журавель розгублено всміхнувся, глянув на Марусика та знизав плечима. Гришу Пасічного знато все село. Жодного свята не було, жодного вечора, щоб Гриша не виступав у художній самодіяльності. І як виступав! Такого успіху не мав ніхто. Коли тільки оголошували: «А зараз виступить Гриша Пасічний», — зал уже вибухав оплесками. Він читав гуморески Остапа Вишні та інші смішні речі. Здавалося, на сцені не один кирпатий веснянкуватий п'ятикласник, а цілий театр сатири. То був справжній талант! Як то кажуть — од Бога.

— Сам випхався. Слави забажалося. Не думав я, що ти такий... Артист! — презирливо скривився Сашко Циган.

І тут раптом Марусика прорвало:

— Ти... ти сам, а не я... Звик завжди командувати, бути першим, а тут... Просто заздриш! І все!

Сашко Циган розгублено завмер. Журавель зі здивованим переляком позирає на Марусика. Це був справжній бунт. Уперше в житті Марусик підняв голос проти Сашка Цигана. Та ще як підняв! Сашко Циган зблід, потім почервонів, потім знову зблід.

— Ну... ну... ну й пень... Я заздрю! Йому! Ха! Та... та хай тобі жаби в болоті заздрять! Все! Ти мені більше не друг! Щоб і стежку забув до мене!

Він круто повернувся та пішов геть. Журавель якусь мить розпачливо дивився йому вслід, потім обернувся до Марусика:

— Нащо ти так?

— А чого ж він? Йому все можна, а іншим нічого. Я теж людина! — І Марусик теж повернувсь і теж пішов геть. Тільки в інший бік.

Журавель стояв й отетеріло крутив головою то на Сашка Цигана, то на Марусика. Отак ні сіло ні впало побили горшки хлопці.

Розділ дев'ятий,

*у якому ви дізнаєтесь про пригоду на річці Голубеньці, про те,
що відбулося потім і чим закінчилася наша незвичайна пригода*

Ця новина, дорогі друзі, вразила мене, можна сказати, у самісіньке серце. Я в голову не клав, що таке може статися. З дитинства, з немовлячого, сказати б, віку були вони разом. Не без того, звичайно, що іноді й сварилися, чубились, бились навіть, але до вечора вже й мирилися. Та цього разу вечір миру не приніс. Ні вечір, ні наступний ранок, ні день, ні знову вечір... Та й другий день, і третій, і четвертий... Журавель робив відчайдушні спроби помирити їх, але ті спроби лопалися, як бульки на воді.

Кіношники ж — анічичирк, ні пари з уст. Поїхали і як у воду канули. Марусику вже й чекати несила. Одного дня тинявся він по селу без діла, і ноги якось самі собою принесли його до подвір'я Гриші Пасічного. Гриша

сидів на призьбі, вшнипившись у книжку. Марусик відчув себе раптом, наче злодій, спійманий на гарячому. І враз несподівана рішучість оволоділа ним. Він кілька разів глибоко вдихнув і пішов до Гриші.

— Гришо! Тут недавно... кіношники приїздили... — Марусик одвів очі. — Тебе десь не було. То вони мене записали. На зйомки. Фільм для дітей зніматимуть.

— Та ну! А ти мене за носа не водиш?

— Але я... я їм скажу, як вони приїдуть, щоб вони тебе взяли...

І, не давши Гриші опам'ятатися, повернувшись та кинувся тікати. Дома не встиг Марусик відхекатися, як прийшов Журавель. Марусик дістав з кишені жаб'ячу лапку й простягнув Журавлю:

— На! Візьми! Тепер ти долю спокушай.

Журавель якось напівусміхнувся:

— Давай!

І ледве встиг він сховати жаб'ячу лапку до кишені, як рипнула хвіртка і з'явився захеканий Гриша Пасічний.

— Слу-уха-ай!.. — просто од хвіртки загукав він Марусику. — Чого ж ти втік, чудило? Ти ж мені толком розкажи, що то за кіношники й що вони таке зніматимуть... — Він повернувся до Журавля. — А то, розумієш: «Я скажу, щоб узяли тебе» — і навтіки!

Марусик втягнув голову в плечі і, як спійманий горобець, зиркнув на Журавля, а той розплівся в усмішці.

Журавель ляснув Марусика по плечу:

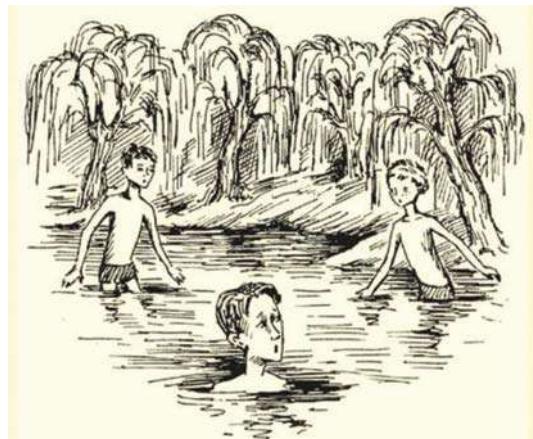
— Молодець! Я так і знов, що ти це зробиш.

Коли того ж вечора Журавель розказав Сашкові Цигану про все, той тільки хмикнув:

— А мені що? Знімається, не знімається... Мені байдуже.

Та коли Журавель заговорив про примирення, Сашко Циган мовчки заперечно похитав головою. Не захотів перший іти з поклоном і Марусику. Він, мабуть, вважав, що з його боку головне зроблено, — від кінозйомок він відмовився. Тепер, мовляв, слово за Сашком Циганом. «Як легко посваритися і як важко помиритись», — із сумом думав Журавель...

На Бамбурах була лише одна глибока місцина, де можна купатися. І, хоч-нечоч, Сашкові Цигану й Марусику доводилося там зустрічатися. І вони зустрічалися. Журавель то до Марусика підпліве, побалакає, то до Сашка

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьюонок до повісті Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій» (2010)

Цигана. А вони й погляду один на одного не кинуть, удають, ніби просто не помічають, не знайомі наче... От і цього разу так було. Під берегом хлюпалася малеча. А хлопці плавали посеред річки на глибокому. Сашко Циган з одного боку, Марусик із другого. А Журавель між ними...

Зненацька Журавель зойкнув:

– Ой! Ой, корчі¹ схопили... ногу!.. Ой, хлопці, як зводить! – Він занурився з головою, потім виринув і вже перелякано, пирхаючи, загукав: – Ой хлопці! Рятуйте! Ряту... – I знову занурився з головою.

Першим кинувся до нього Марусик. Він був близче. Підплів, вловив Журавля за руку, що на мить вистримилася з води, і не встиг опам'ятатись, як Журавель обхопив його руками. I вони вже вдвох занурилися з головою. Буль-буль! «Ну, все! – майнуло в Марусика. – Пішли годувати раків²!» Він одчайдушно замолотив руками й ногами, вириваючись. Та Журавель тримав його міцно, як у лещатах. Проте від тих, мабуть, одчайдушних Марусикових рухів вони почали випливати. Ще якась мить – і голова Марусика вже над водою.

– А... а... а... – жадібно ковтає він повітря і помічає, що поруч Сашко Циган.

– Бий його по голові! А тоді хапай за волосся! – гукає Циган.

– Не мо-о-жу... Він ме-е-не... держить... – ледве встигає вигукнути Марусик і знову занурюється.

I майже в ту ж мить відчуває удар по голові. «Ой! Це ж він замість Журавля мене вглишив», – останнє, що подумав Марусик. ...Коли він прийшов до тими й розплющив очі, то побачив, що лежить на березі. Його оточує цікава бамбуринська малеча, серед якої, як телевізійна вежа, стовбичить мокрий Журавель.

– О! Нарешті! – побачивши, що Марусик розплющив очі, вигукнув Журавель. – Ну й налякав ти нас!

– Ти... А ти ж як? – спитав Марусик, важко дихаючи.

– Одпустило... Тільки-но ти пішов на дно, корчі зразу одпустили. – Журавель винувато всміхнувся (не вмів Журавель брехати, і, коли доводилося говорити неправду, він завжди винувато всміхався).

Сашко Циган підвівся, теж винувато всміхнувся і сказав:

– Ти пробач... я не хотів... я ж думав, що то він... Ваші макітри у воді такі схожі...

Малеча зареготала. Марусику нічого не лишалося, як теж засміятився. А потім вони йшли додому й весело сміялися втрьох. I ніхто з них не згадував про сварку, наче її й не було. Найвеселіше сміявся Журавель. Він піdstрибував на ходу, захлинався, заливаючись радісним сміхом.

– До речі, а як там... жаб'яча лапка... чарівний талісман? – спитав раптом Марусик.

– О! Жаб'яча лапка! Будь здоров! – захоплено вигукнув Журавель.

¹ Кóрчі (діалектне) – судоми.

² Пішлý годувáти ракíв (приказка) – потонули.

— Ти хоч побажав що-небудь?

— Аякже!.. Аякже!.. Побажав, звичайно! І — справдилося! Справдилося! — Він лукаво всміхнувся.

Хлопці перезирнулися і... враз зрозуміли, що саме побажав Журавель. Через те побажання вони і йдуть зараз разом, і сміються, і радіють. І тут де не взявся Бровко. Кинувся до хлопців, метляючи хвостом і припадаючи до землі, наче хотів сказати: «Ex, який же я радий, що все гаразд, що ви помирилися! Який же я радий! І як же я вас, хлопці, люблю!»

Отака незвичайна пригода сталася в наших Гарбузянах. Хоча, якщо добре подумати, що ж у ній надзвичайного?

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розгадайте ребус.

Чим була жаб'яча лапка
в повісті Всеволода Нестайка?

2. Річка, на якій відбуваються події, називається

А Голубенька   В Зелененька

Б Синенька   Г Сивенька

3. Представники кіногрупи шукали в Гарбузянах

А тему для фільму   В артиста на головну роль

Б сюжет для фільму   Г виконавців народних пісень

АНАЛІЗУЄМО

4. Опишіть епізод знайомства знімальної групи із Сашком Марусиком та Сашком Журавлем. Що саме запропонували одному з хлопців? Чому?

5. Які почуття сповнили Сашка Цигана, коли він дізнався про приїзд кіношників? Знайдіть відповідний фрагмент у тексті.

6. Чому Сашко Марусик постійно відчував себе ображеним? Чи справді так було? Яке бажання на жаб'ячій лапці він задумав і чи воно здійснилося? Чи принесло задумане бажання Марусикові щастя?

7. Як Сашко Журавель оцінив вчинок Сашка Марусика, коли той пішов до Гриші Пасічника з пропозицією грati роль у фільмі?

8. Із якої причини Сашко Марусик мало не силоміць змусив Сашка Журавля взяти жаб'ячу лапку й теж віпробувати долю?

9. Де саме купалися хлопці? Що сталося на річці із Сашком Журавлем? Хто кинувся рятувати потопаючого?

10. Уважно прочитайте та проаналізуйте уривок від слів «A... a... a... — жадібно ковтає він повітря» до «...Ваші макітри у воді такі схожі...» (с. 202). Доведіть, що ситуація на річці виявилася дуже небезпечною для Сашка Марусика.

11. Об'єднайтесь у три групи. Випишіть фразеологізми: перша група — із 1–3 розділів, друга — із 4–6 розділів, третя — із 7–9 розділів. Запропонуйте учасникам інших груп пояснити значення вписаних вами фразеологізмів.

МІРКУЄМО

12. На прикладах подій, що сталися із Сашком Циганом або із Сашком Марусиком (на вибір), доведіть або спростуйте правдивість вислову: «Бійтесь необдуманих бажань: вони можуть здійснюватися!»
13. Як ви гадаєте, що задумав на жаб'ячій лапці Сашко Журавель? Чому саме його бажання було благородним і виваженим?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

16. Всеволод Нестайко стверджував: «Взагалі, я вважаю, що дитяча дружба – це щастя. Якщо це вірна дружба, вона зберігається на все життя...» Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Напишіть есе-п'ятихвилинку про значення дружби у вашому житті.

Для додаткового читання.

Ярослав Стельмах. «Вікентій Прерозумний».

Сергій Гридін. «Фед'ко – прибулець з Інтернету».

Ніна Воскресенська. «Дивовижні пригоди Наталки у Країні Часу».

Іван Андрusяк. «Третій сніг».

Ірина Цілик. «Місторія однієї дружби».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ»

1. Знайдіть «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифроване слово *літописи*. Що означає цей термін?

л	і	л	с	п	и	о	з
п	а	т	о	к	д	с	и

2. Твір «Лось» Є. Гуцала за жанром є
А оповіданням   Б казкою   В переказом   Г легендою
3. Установіть відповідність між назвою твору та персонажем (один персонаж є зайвим).

1 «Чарівний талісман»	A Тарасик
2 «Дивак»	B Толик
3 «Запорожці»	C Марусик
4 «Фед'ко-халамидник»	D Карпо Летючий
	Д Олесь
4. Хто автор літопису «Повість минулих літ»? Чому цей твір є джерелом відомостей з історії та художнім твором? Яка з літописних оповідей вам сподобалася найбільше?
5. Про що розповідає Олександр Олесь у книжці «Княжа Україна»? Який уривок із неї вам особливо сподобався? Чим саме?
6. Що незвичайного й дивовижного є в казці «Запорожці»? Чим вам запам'ятається її головний персонаж?

7. Яку актуальну проблему порушив автор в оповіданні «Лось»? Який епізод є кульмінацією цього твору?
8. Пригадайте послідовність основних подій твору «Федъко-халамидник». Визначте розв'язку цього твору.
9. Намалюйте діаграму «кола Венна» та порівняйте образи Федъка («Федъко-халамидник») та Олеся («Дивак»). Зверніть увагу на їхнє сприйняття світу, вчинки, риси характеру.
10. Чим сучасних учнів і учениць можуть зацікавити твори «Чарівний талісман» і «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?
11. Пригадайте головних і другорядних героїв творів «Чарівний талісман» і «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Хто з них вам сподобався найбільше? Чим саме?
12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:
  - ▶ Із усього того, що я дізнався / дізналася в цьому розділі, мені хочеться розказати своїм знайомим про ...
  - ▶ Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла ...
  - ▶ Найбільше в цьому розділі мене схвилював учинок ...
  - ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б таким балом: ...

ПОКАЖЧИК

термінів і понять, які пояснено в підручнику

Алегорія 37

Віршована мова 74

Гіпербола 89

Герой художнього твору 159

Головний герой 159

Дійова особа 37, 81

Драматичний твір 81

Другорядний герой 159

Елементи сюжету 67

Загадка 27

Засоби образної мови 97

Казка 36

Казка-п'еса 81

Композиція 134

Легенда 9

Лірика 93

Ліричний герой 93

Ліричний твір 93

Літературна загадка 28–29

Літературна казка 60

Літопис 112

Метафора 29

Мистецтво 4–5

Міф 8–9

Мова автора 79

Мова персонажів 79

Народна казка 36–37, 40

Народний переказ 21

Образне слово 5–6

Оповідання 141

Пейзаж 97

Пейзажна лірика 97

Персоніфікація 97

Портрет 182

Приказка 31

Прислів'я 31

Рима 74

Ритм 74

Строфа 74

Сюжет 67, 134

Фольклор 28

Художня література 5–6

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники і п'ятикласниці!	3
НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ	4
ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА	4
ПОЧАТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА	7
МІФИ ТА ЛЕГЕНДИ	8
Про зоряний Віз	10
Берегиня (Скорочено)	11
Чому пес живе коло людини	13
Неопалима купина	15
Сила рідної землі (Скорочено)	17
Як виникли Карпати	19
НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ	21
Прийом у запорожці	22
Про запорожців	24
Як Сірко переміг татар	25
ЗАГАДКИ	26
ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ	31
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ»	35
ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ	36
НАРОДНІ КАЗКИ	36
Вовк і Чапля	38
Лисиця та Рак	38
Мудра дівчина	40
Про правду і кривду (Скорочено)	45
Ох (Скорочено)	50
Летючий корабель (Скорочено)	55
ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ	60
Іван Франко	61
Фарбований Лис	61
Василь Королів-Старий	68
Мавка Вербінка (Скорочено)	69
Василь Симоненко	75
Цар Плаксій та Лоскотон (Скорочено)	76
Олександр Олесь	81
Микита Кожум'яка (Скорочено)	82
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ»	92

МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА	93
ЛІРИЧНІ ТВОРИ	93
Тарас Шевченко	94
За сонцем хмаронька пливе...	96
Садок вишневий коло хати...	98
Павло Тичина	99
Гаї шумлять...	100
Не бував ти у наших краях!	102
Євген Гуцало	103
Зірка	103
Журавлі високі пролітають...	105
Максим Рильський	106
Дощ («Благодатний, довгожданий...»)	106
Осінь-маляр із палітрою пишною...	107
Микола Вінграновський	108
Сама собою річка ця тече...	109
Перша колискова	109
УЗАГАЛЬНОЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА»	111
КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ	112
ІСТОРИЧНЕ МИNUЛЕ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ	112
Повість минулих літ (Уривки)	113
Олександр Олесь	120
Княжа Україна (Уривки)	120
Іван Нечуй-Левицький	127
Запорожці (Скорочено)	128
СВІТ ПРИРОДИ І ЛЮДИНИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ	135
Євген Гуцало	135
Лось (Скорочено)	136
Володимир Винниченко	142
Фед'ко-халамидник (Скорочено)	143
Григорій Тютюнник	160
Дивак (Скорочено)	161
ПРИГОДИ ТА ФАНТАСТИКА В СУЧASNІЙ ПРОЗІ	167
Галина Малик	167
Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії (Скорочено)	168
Всеволод Нестайко	183
Чарівний талісман (Скорочено)	184
НАУКОВО-ХУДОЖНЯ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА, НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА (в електронному додатку)	
УЗАГАЛЬНОЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ»	204
Показчик термінів і понять, які пояснено в підручнику	205

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна
ЯРМУЛЬСЬКА Іванна Володимирівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за видання О. О. Кішко

Зображення використовуються згідно з ліцензією Shutterstock / FOTODOM UKRAINE

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою.

Авторка ілюстрацій до підрозділів
«Загадки» і «Прислів'я та приказки» – Катерина Васечко.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

ФОЛЬКЛОР (УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ)

думи

загадки

прислів'я

народні перекази

приказки

народні пісні

легенди

народні казки

міфи

ХУДОЖНІ ТВОРИ

епічні
(прозові)ліричні
(віршовані)драматичні
(призначенні для постановки на сцені)міф
легенда
переказ
казка
оповідання
повістьвірш
пісня
гімн

драма

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ

Назва засобу

Епітет

Пояснення

Художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії

Приклад

Ясні зорі

Порівняння

Слово чи словосполучення, у якому названо певну рису предмета через зіставлення з іншим предметом, де ця риса виявляється різко, яскраво

Vusa, наче пух

Метафора

Слово чи словосполучення, яке розкриває ознаки та властивості одного явища або предмета через перенесення на них ознак іншого явища чи предмета

Дні летять

Персоніфікація

Образний вислів, у якому ознаки людини переносять на неживий предмет чи явище

Сміється сонце

Гіпербола

Художній прийом, який полягає в перебільшенні рис людини, предмета чи явища з метою надання зображеному виняткової виразності

Виплакати море сліз

Алегорія

Художній прийом, що полягає в наділенні тварин, рослин і предметів рисами характеру й особливостями поведінки людини

В образі лисиці автор показує хитру людину (у казці чи в байці)